LUSTGÅRDEN 1998

LUSTGÅRDEN

Årsskrift 1998
Årgång 78

FÖRENINGEN FÖR
DENDROLOGI OCH PARKVÅRD

FÖRENINGEN FÖR DENDROLOGI OCH PARKVÅRD

THE SWEDISH SOCIETY FOR DENDROLOGY AND PARK CULTURE

Postadress: Torsvikssvängen 11, 181 34 Lidingö
Telefon: 08-765 20 81, fax: 08-765 60 54
Postgirokonto: 1601-7

Ordförande:	Jan Pousette Eddavägen 14, 182 63 Djursholm
Vice ordförande:	John Dormling Sportvägen 19, 183 40 Täby
Sekreterare:	Gunilla Schildt Ö. Norevägen 2, 181 31 Lidingö
Skattmästare:	Klaus Stritzke Granbacksvägen 11, 181 65 Lidingö
Redaktör:	Siv Söderlund Björnbo 34, 181 46 Lidingö tel/fax: 08-731 94 31
Redaktionskommitté:	Styrelsens arbetsutskott: John Dormling, Göran Lundeberg, Jan Pousette Gunilla Schildt, Klaus Stritzke, Siv Söderlund

Medlemsavgifter:	Ordinarie medlem	250 kr/år
	Familjemedlem	100 kr/år
	Studerandemedlem	150 kr/år
	Ständig medlem	3000 kr
	Ständig familjemedlem	1500 kr

Grafisk produktion:	Siv Söderlund Consulting
Tryckeri:	Elanders Gotab 1998
	ISSN 0349-0033

Tryckt med bidrag från Kgl. Patriotiska Sällskapet
och Carl-Fredrik von Horns fond, Kgl. Skogs- och Lantbruksakademien

Innehåll

DENDROLOGI

Kenneth Lorentzon
Buxbom, sid 5
Historia, användning, arter och sorter.

Ingegerd Dormling
Årets träd - *Alnus*, sid 25
Kurs och temadag.

Stora träd - och märkliga, sid 29
Efterlysning över hela landet.
Läsarnas bidrag.

Alexander N. Prilutsky
An ancient pine in South East Russia, p. 93
Pinus x *funebris*

Klaus Stritzke
Och ändå var det Linnés ask, sid 101
Om ett mycket gammalt träd på Stora Karlsö.

Bengt Lindqvist
Östra Esplanaden, sid 33
En kulturhistorisk klenod i Umeå

TRÄDGÅRDSHISTORIA

Gennady A. Firsov
Tragic fate of a great botanist, p. 37
Johan Falck as head of St. Petersburg Botanical Garden in the 18th century.

Badeloch Noldus
A Dutchman with a penchant for parks, p. 41
Dutch formal gardens in 17th century Sweden.

Anna Jakobsson
Om begreppet orangeri, sid 59

Ingrid Rosell
Trädgårdar på De la Gardies Läckö, sid 71
Två föga kända 1600-talsanläggningar.

RESOR

Sten Ridderlöf m. fl.
Äventyrlig fröjakt i Fjärran östern, sid 81
En resa till Ryssland hösten 1997.

Inga H. Jungstedt, Anna-Lena Wassberg
Gotlandsresan 1998, sid 95
En märklig ö med säregen flora.

Barbro Dergalin, Inga H. Jungstedt
Skottlandsresan 1998, sid 103
Ett bildsvep runt sydvästra Skottland.

ÖVRIGT

Botaniska inslag i Kulturhuvudstadsåret, sid 111

Recensioner, sid 114

FÖRENINGEN

Ett ord från nye ordföranden, sid 120
Sven A. Hermelins stipendium, sid 120
Styrelseberättelse 1997, sid 121

Det hände 1998, sid 123
Glimtar från året som gått.

Förord

En viktig händelse under dendrologåret 1998 var att Göran Lundeberg avgick som ordförande - efter mycket välförrättat värv - och efterträddes av Jan Pousette. Göran går emellertid inte förlorad för föreningen utan kvarstår i styrelsen och arbetsutskottet. Läs vidare om ordförandeskiftet på sidan 120.

I den här årgången av LUSTGÅRDEN har vi glädjen att presentera flera tungt vägande inslag, både på dendrologi- och parksidan.

Kenneth Lorentzon och tidigare LUSTGÅRDEN-redaktören Kjell Lundquist har länge förebådat en stor gemensam artikel om buxbom. Så stor har den till sist blivit att vi delar upp den på två årgångar. Kenneth inleder i detta nummer.

Den holländska gästforskaren Badeloch Noldus har fördjupat sig i det holländska inflytandet på svenska 1600-talsträdgårdar. För att rätt kunna tillgodogöra sig även urkunder på svenska gjorde sig Badeloch besväret att lära sig vårt svåra språk! Artikeln presenteras dock på engelska för att bli mera internationellt gångbar.

En annan viktig parkhistorisk artikel handlar om trädgårdarna på Läckö slott på Magnus Gabriel De la Gardies tid. Det är kulturhistorikern Ingrid Rosell som har skrivit den.

Begreppet orangeri analyseras i en artikel som bygger på en kurs i landskapsplanering vid Alnarp under ledning av Kjell Lundquist. Artikeln har utformats av en av kursdeltagarna, Anna Jakobsson.

LUSTGÅRDENS satsning på Öst fortsätter.

Vår trogne medarbetare Gennadij Firsov berättar om linnélärjungen Johan Falcks tid som föreståndare för botaniska trädgården i S:t Petersburg på 1700-talet.

Sten Ridderlöf gjorde tillsammans med Gennadij i slutet av förra året en resa till de föga besökta delarna av Ryssland längst bort i sydost, och berättar om sina upplevelser i dessa exotiska trakter.

Liksom tidigare år går ett stort tack till Lars-Erik Kers vid Bergianska stiftelsen, för som vanligt högt kvalificerad korrekturläsning.

Redaktören står liksom tidigare i stor tacksamhetsskuld till medlemmarna i arbetsutskottet och styrelsen som bistått på många sätt och i flera fall även skrivit egna artiklar.

Violet Ashford har språkgranskat de artiklar som är på engelska och Ulla Meier står för konsekvensen i transkriberingarna från ryska till svenska och engelska.

Siv Söderlund
redaktör

Vrams Gunnarstorps buxbom, beskriven av Linné redan för 250 år sedan.

Buxbom

av Kenneth Lorentzon

Buxbomen tillhör vårt kulturarv, men dess historia är ändå dåligt känd.
Buxbomen hade stor plats i folkliga föreställningar
– den ansågs bl.a. stå för ett evigt liv – och i Bibeln nämns den som prydnadsväxt.
Dess popularitet har växlat starkt genom tiderna och är idag ökande.
I denna artikel ges en översiktlig introduktion till släktet Buxus.

Introduktionen av buxbom i Sverige kompliceras av att våra gränser ändrades radikalt 1658. Den skånska provinsens adelsmän ägde ofta gods och herresäten såväl i det nuvarande Danmark som i Skåne, och sannolikheten för att det som odlades på det ena godset också kunde odlas på det andra är rimligen stor.

År 1510 publicerar dansken Christiern Pedersen i Paris boken *Vocabularium ad usum Dacorum* och omtalar där *Buxus sempervirens L.* för första gången i nordisk litteratur. Detta föranleder Johan Lange att använda 1509 som introduktionsår för buxbom i Danmark. Pedersen bodde för resten periodvis i Malmö.

År 1577 omtalar Henrik Smid buxbom i sin *Lægebog I-VI*. Flera källor framöver anger att

Foto: Kenneth Lorentzon

Förvildad buxbom i skog på Stenshuvud i Skåne. Den visar en god anpassning till ett liv bland uppvuxna träd, en förmåga som skulle kunna utnyttjas i etablerad parkvegetation.

Foto: Magnus Svensson

En västlig population av *Buxus sempervirens* på 1700 m.ö.h. i Valle de Bujaruelo i Pyrenéerna.

buxbom odlas i Danmark. Hur allmän användningen av buxbom var och hur den såg ut vet vi idag inte mycket om, då det inte anges i böckerna. Oftast står det bara att den förekommer. I några fall kan det också antas att det rör sig om avskrifter ur närstående örtaböcker och inte vad som faktiskt odlades.

Det klassiska svenska omtalandet av buxbom görs i Linnés Skånska resa då han den 12 juli 1749 gör ett av sina två besök det året på Vrams Gunnarstorp i nordvästra Skåne, byggt 1633-43. Vid den tiden anlade man också troligen en del av de partier som Linné beskrev drygt hundra år senare.

Främst omtalar Linné den täckta tolvåriga avenboks-båggången som redan var 7 alnar hög och bred (1 aln = 0,59 m) och den utvuxna buxbomen. Fritt återgivet skriver Linné så här: "Buxbomshäcken sågs här i trädgården så präktig att jag aldrig sett den härligare, så vida jag någonsin rest, och kan han (häcken) väl räknas för ett av Sveriges sällsamma ting, som giver det tydligaste prov på Skånes härliga klimat. Han var klippt av *Buxus arborescens*, 3 alnar hög, och 3 alnar bred, alltså i fyrkant, men mycket lång, och var dessutom så tät, att icke den minsta öppning fanns därpå".

Häcken var alltså med dagens mått nära 1,8 m hög och lika bred. En imponerande storlek på en klippt buxbomshäck. Häcken kan, utan belägg, anses ha varit runt 100 år gammal redan på Linnés tid. Det är rimligt att anta att en växtlig form av buxbom – som denna – utan problem kan bilda en nära två meter hög klippt häck på 100 år. Trädgården lades i sin ursprungliga form med viss säkerhet ut under de första 5-10 åren efter byggnationen.

Samma häck lever idag i högönsklig välmåga och torde alltså vara drygt 350 år gammal! År 1767 anger J. L. Gillberg i en beskrivning över Vrams Gunnarstorp att den då, knappt 20 år senare, var drygt 6 alnar hög. Vilket låter som en överdrift: 180 cm på mindre än 20 år!

Formklippning

Topiary är ett engelskt begrepp mer än ett enskilt ord och betecknar formklippning av träd och buskar. Ordet kan härledas till latinets *topiarius*, trädgårdsarkitekt.

Buxbom som formbeskuren buske har mycket gamla anor. När Plinius d.y. beskriver sin toskanska trädgård under vår tideräknings första århundrade så talar han om buxbomomgärdade skulptursmyckade terrasser. Han berättar också att buxbom skars i otaliga former, både mer informella som djurfigurer och t.o.m. i form av monogram och bokstäver.

Barockens strikt tuktade natur krävde växter med stor följsamhet och tålighet mot olika slag av formklippning och här passade buxbom och idegran mycket väl in. Buxbom har genom historien använts mer eller mindre frekvent och har vid olika tillfällen varit högsta mode. Popularitеten har spännande nog inte alltid sammanfallit i tid inom de olika samhällsklasserna. Man kan säga att buxbomen har gjort en klassvandring från adeln till prästerskapet, vidare till bönderna och borgarna för att nu i senare tid användas mera allmänt utan någon speciell klasstillhörighet.

Fjortonhundratalets renässans i Italien var början även till den klippta buxbomens pånyttfödelse vilken nådde sin absoluta storhetstid under barocken. Detta gäller främst slotten och herresätena medan kyrkan först under slutet av 1800-talet började använda buxbomen mera allmänt på kyrkogårdar. Allmogeträdgården eller den i Skåne och Danmark så kallade *haven* har sitt ursprung strax före 1800-talets andra hälft i den form som vi idag förknippar med kyrkogårdarnas buxbomkantade gångar i kors och med s.k. solrundel.

Men det var inte de som vi i dagligt tal kallar allmogen som i sin kamp för överlevnad hade tid och utrymme att syssla med något så fåfängligt som växtlighet för prydnad. Detta tillkom den välbesuttna bondeklassen, det s.k. bondeståndet eller allmogen. Senare fann borgerskapet buxbomen vara en växt som svarade till deras ideal och började använda den på ett sätt som är snarlikt det i allmogeträdgården.

Under olika stilepoker har intresset skiftat för buxbomens användning. I vissa perioder har bruket av buxbom inte bara varit ur mode utan även förlöjligats eller t.o.m förföljts. I och med att den engelska landskapsstilen vann inträde i England bedrevs i det närmaste häxprocesslika förföljelser av anläggningar där bruket av buxbom följde barockens ideal. Många anläggningar röjdes, och anlades enligt den nya modevågens ideal i landskapsstil.

Virket

Virket har under långa tider brukats och har fortfarande stort intresse. Veden är blekt gulvit och har en mycket fin enhetlig struktur, fri från hartser, skevning och sprickbildningar. Den är också tät och mycket seg samt kan klyvas jämnt och enhetligt.

Buxbom har främst använts till att producera tryckplattor för träsnitt och för olika finsnickeriarbeten som musikinstrument, intarsiaarbeten och piptillverkning. Skogsskötsel för produktion av virke finns bl.a. noterat i Boxhill, Surrey i ett par storavverkningar, bl.a. 1712 då man tog ut virke till ett värde av 3 000 pund och 1815 då man sålde virke för 10 000 pund! 1712 års avverkning skall ha bekostat engelska flottans nytillskott av fartyg det året!

Dagens behov kan för gravörer och andra intressenter klaras av den inhemska produktionen i England. För att täcka övriga behov har man idag tvingats att gå över till flera olika tropiska trädslag som alla efter hand närmat sig utrotning (Rees).

Virket är det enda av de europeiska träslagen som inte flyter. Det väger ca 1,4 kg per kubikdecimeter, enligt Loudon i hans *Hortus Britannicus*, 1883. Viktuppgiften gäller nyhuggen ved men med tanke på virkets täthet så kanske skillnaden på färskt och torkat virke inte är så stor som för flertalet inhemska engelska träslag.

Evigt liv

Mycket finns skrivet om buxbom ur folklivsaspekt och en av de äldsta tolkningarna är att buxbom skulle skänka människan evigt liv.

I England och i vissa delar av Frankrike avlöser buxbomen juldekorationerna och används fram till påsk – speciellt var den använd som utsmyckning till palmsöndagen.

Foto: Kenneth Lorentzon

Gammal lurvig buxbomshäck planterad ca 1905 i en "have" i N:a Skrävlinge.

I Bibeln anses buxbom åsyftas då man talar om en vintergrön buske. I t.ex. Jesaja 60:13 står det: "Libanons härlighet skall komma till dig, både cypress och alm och buxbom, för att pryda platsen där min helgedom är". I den engelska versionen sägs: "I will set in the desert the Fir tree, the Pine tree and the box tree together."

Vissa bibeltolkare hävdar att Jesu kors var tillverkat av buxbom. Detta är emellertid mindre sannolikt, eftersom skogar som kunde ge virke av tillräckliga dimensioner troligen bara växte upp mot Svarta Havskusten och virke vid den här tiden sällan transporterades så lång väg.

En tradition i England bjuder vid en begravning på gammalt vis att buxbomsris skall ha uppspikats på dörren till den dödes hem varifrån kistan bärs till kyrkogården. Varje sörjande förväntas bryta en liten kvist för att kasta i graven på den sänkta kistan.

Drömmar om buxbom anses förebåda ett långt liv, välstånd och ett lyckligt äktenskap.

Medicinsk och praktisk användning

Buxbom omnämns i en lång rad gamla herbalier och anges besitta en rad nyttiga medicinska egenskaper. Buxbom räknas som en giftväxt med flera skadliga alkaloider, bl.a. buxin. Detta kan verka förlamande på det centrala nervsystemet och vid förtäring orsaka kräkningar, diarréer och kramper. Dödsfall finns noterade hos husdjur som ätit buxbomsblad.

Såväl kontakt med buxbomsblad som växtsaften kan orsaka hudbesvär och intensiv klåda (Strandhede).

Buxbom har även använts som läkeväxt mot tandvärk, epilepsi, inälvsmask, gonorré m.m. Att bära med sig bitar av växten skulle hjälpa bäraren att leva ett sedesamt liv.

Moderna trädgårdsuttryck

På senare tid har buxbom, både klippt som infattningshäck och i olika former som klot, koner, spiraler och till viss del som djurfigurer återigen blivit högsta mode. Detta har i mångt

Foto: Kenneth Lorentzon

Buxbomsparterrer på Frederiksborgs Slott med kungliga monogram. Tyvärr solkas den vackra restaureringen av att man använt den nya *B. sempervirens* 'Faulkner'.

Foto: Kenneth Lorentzon

En gammal häck från Giardano Boboli som ger stöd för teorin att man ofta använde frösådd buxbom såväl i Frankrike som här i Italien.

följt det moderna inredningsmodet med stilblandningar och stilbrytningar där man t.ex. innefattar en i övrigt blandad plantering med en buxbomskant och avrundar hörnen med små klippta buxbomsklot.

I offentliga planteringar efterfrågas ofta växter med stor skugg- och torktålighet. Där skulle friväxande buxbom kunna finna stor användning. Framför allt är detta behov uttalat då man vill utveckla uppvuxna parkmiljöer. Här krävs dock noggranna föranstaltningar då det gäller förberedelser och planteringstider för att ett lyckat resultat skall erhållas.

Viktigt är en god bearbetning av jorden och tillskott av humus vid behov samt också vid behov upprepade vattningar. Vintergröna växter måste planteras så att de kan hinna rota sig ordentligt före vintern. Detta gäller även krukodlade växter även om det förenklar hanteringen och lämnar utrymme för snävare tidsplanering än barrotat och klumpat material.

Skötsel

Tidigare har skötselfrågorna varit utslagsgivande då det gällt offentlig användning av buxbomshäckar. Idag klarar tekniken även såpass intrikata arbeten som att klippa kilometervis av små låga infattningshäckar på en kyrkogård. Det finns moderna traktorburna maskiner med tre klippaggregat hopmonterade som klipper en infattningshäck i alla tre led i ett och samma moment.

Då det gäller skötsel av klippta figurer skall man tänka på att den klippta figurens form ofta förändras med tiden. Många som prövat upptäcker att den trevliga ekorren som inhandlades för tio år sedan håller på att utvecklas till något som kanske mer skulle kunna karakteriseras som en sittande griskulting.

Det kan vara klokt att begränsa urvalet till former som kan vara stabila och som kan utvecklas likvärdigt i alla riktningar – om man inte vill våga sig på ett försök till mera kreativ utveckling av olika figurer.

Den bästa tiden att klippa buxbom är tidig försommar och sensommar, början av juni och slutet av augusti.

Produktion

Hindret för en ökad svensk användning av buxbom är framför allt att de plantor som vi idag importerar inte uppvisar en tillräckligt

pålitlig härdighet. Den inhemska produktionen i plantskolorna tynade sakta bort under femtiotalet. Den är fram till idag enbart av hobbykaraktär och de inhemska lokaltyperna har försvunnit ur produktion.

Fortfarande kan flera gamla imponerande planteringar ses här och var, framförallt i Sydsverige. Under de två senaste åren har åtminstone tre plantskolor en produktion igång som på sikt kan trygga tillgången på bra plantmaterial.

Projekt Buxus

Delprojektet Buxus inom WWF- projektet "Bevarande av gamla värdefulla trädgårdsväxter" har som mål att dokumentera en del av dessa gamla planteringar och att insamla material.

Intresset för att bevara och restaurera gamla trädgårdsmiljöer har ökat starkt de senaste åren, bl.a. genom Florensdokumentet. I 1981 års version skriver man i artikel 24 i andra stycket: "Det är också angeläget att tillse att en regelbunden produktion äger rum av de olika växter som behövs för underhåll och restaurering av historiska parker och trädgårdar". Detta föga kända dokument som konstaterar att Sverige som nation åtagit sig att vårda och bevara gamla trädgårdsmiljöer kan verka pådrivande i det svenska bevarandearbetet.

Sedan plantorna förökats planteras de ut och kan då jämföras med varandra, bl.a. för att man ska kunna kontrollera härdigheten. Då man vill bedöma plantans härdighet och för att få en snabb tillväxt är det av avgörande betydelse att redan ha plantans lokala historia belagd så långt tillbaka som möjligt. Har en buxbomplanta vuxit i zon II under 50 år kan man på goda grunder rekommendera den för zon II. Att den sedan bör testas även med tanke på zon III är naturligtvis den logiska följden.

För att kunna använda en växt i ett storskaligt projekt behöver man ha lång erfarenhet av dess uppträdande. Sådan erfarenhet får man

Geografisk utbredning

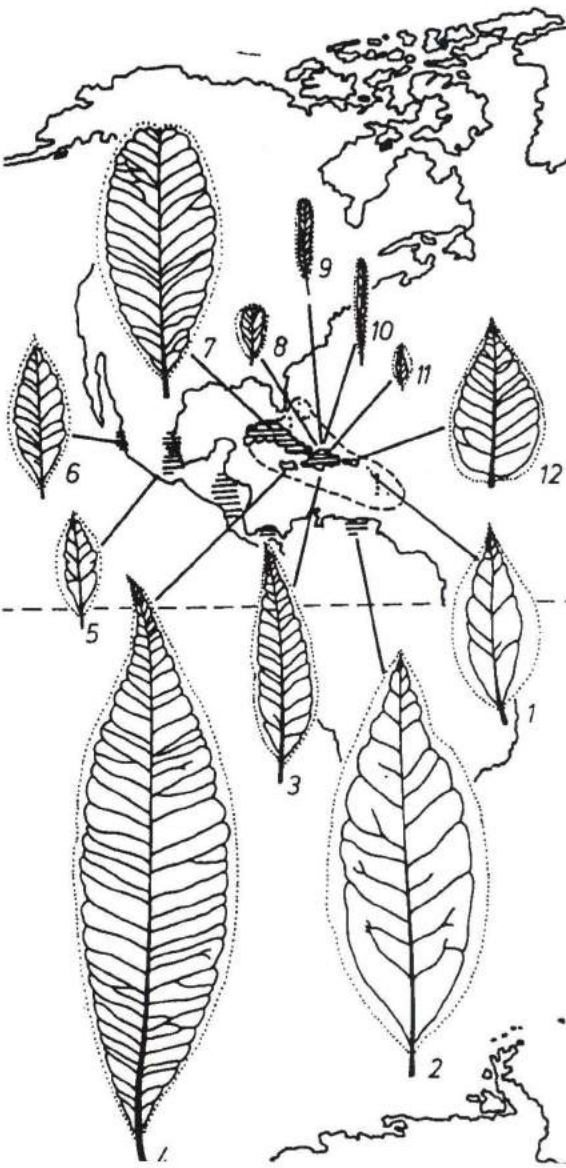

1. *B. portoricensis* Alain, 2. *B. citrifolia*, 3. B. *acuminata* (Griseb.) Muell. Arg., 4. *B. macrophylla*, 5. *B. mexicana*, 6. *B. pubescens* Greenm., 7. *B. crassifolia*, 8. *B. rotundifolia* (Britt.) Mathou, 9. *B. revoluta* (Britt.) Mathou, 10. *B. foliosa*, 11. *B. vaccinioides*, 12. *B. cubana* (A. Rich.) Baill.,

av släktet *Buxus*, med hänsyn till bladens nervatur

Efter E. Köhler & P. Brückner (med tillstånd)

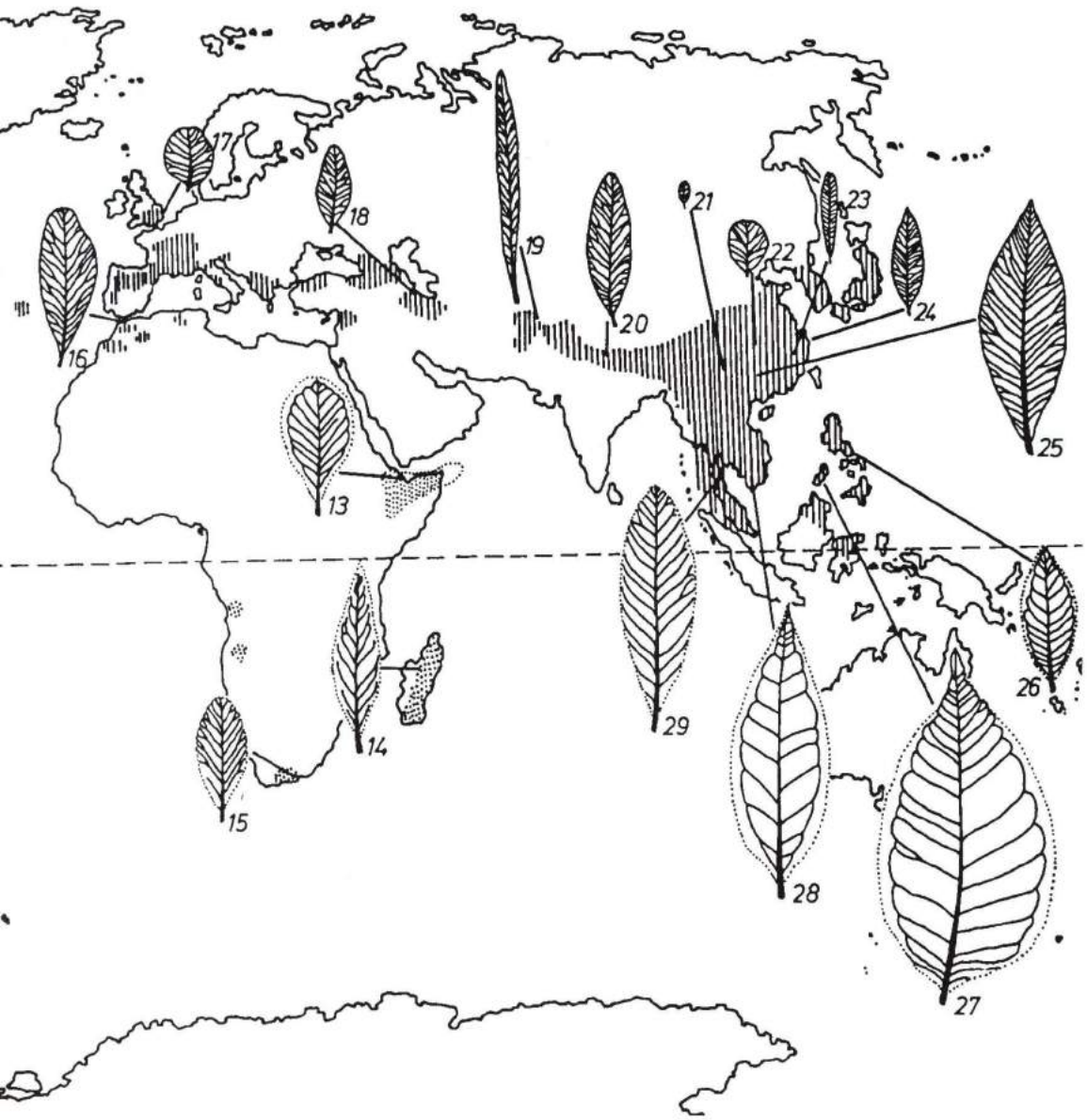

13. *B. hildebrandtii*, 14. *B. madagascarica*, 15. *B. macowani*, 16. *B. balearica*, 17. *B. sempervirens* L., 18. *B. hyrcana* Pojark., 19. *B. papillosa* Schneid., 20. *B. wallichiana* Baill., 21. *B. rugulosa* Hatus. subsp. *prostrata* (Smith) Hatus., 22. *B. microphylla* Sieb. & Zucc. subsp. *sinica* (Rehd. & Wils.) Hatus., 23. *B. harlandi* Hance, 24. *B. microphylla* subsp. *sinica* var. *aemulans* (Rehd. & Wils.) Hatus., 25. *B. megistophylla* Lev., 26 *B. rivularis*, 27. *B. rolfei* Vid., 28. *B. cochinchinensis*, 29. *B. rupicola*.

Alla foton på detta uppslag: Kenneth Lorentzon

Den något ömtåliga men eleganta täta formen hos *B. sempervirens microphylla.*

B. rugulosus från Kina växer ytterligt långsamt. Blådaggigt krulligt bladverk som klarat sig väl i södra Sverige under drygt tio år. Här i Göteborgs Botan.

B. sempervirens 'Faulkner', ny sort från USA. Den har fått vid användning i Sverige. Notera det nästan plastigt glansiga bladverket.

bara genom insamling av material från sedan lång tid etablerade planteringar.

Redan vid själva uppförökningen av ursprungsmaterialet har man kunnat bilda sig en uppfattning om förökningsbarheten av den givna typen.

Förökningsbarhet står för hur lätt eller svårt det är att föröka och producera en planta i plantskoleledet.

Variationer då det gäller konditionen hos sticklingarna är oftast stor då de anlänt till oss, men ändock får man oftast tillräckliga indikationer på hur lätta eller svåra de är att föröka. De kloner som sedan visar sig härdiga och förökningsbara måste också kunna visa upp en tillfredsställande tillväxt för att vara produktionsbara i plantskoleledet. Produktionsbarheten avser främst plantor som kan tänkas bli introducerade i den gängse planthandeln.

För historiskt intressanta typer av buxbom gäller inte dessa snäva kriterier. De måste kunna tillhandahållas utan dessa begränsningar.

Drygt 90 olika typer har hittills samlats in. Parallellt med insamling av redan etablerat material sker också en insamling av redan kända och helt nya kloner för att man ska få ett "bibliotek" att jämföra med. Närmare 40 sorter finns insamlade, fler tillkommer under kommande säsong.

Många extrema former av enbart samlarintresse tas dock aldrig upp. Till dem kan räknas flertalet av de brokbladiga formerna och de extremt långsamvuxna sorter som finns i handeln, främst i olika samlarplantskolor ute på kontinenten.

Projektet är idag lagt i malpåse—i brist på medel, inte på grund av bristande engagemang. Plantorna är utplanterade på plastlist på friland sedan några år och kan där tillväxa i lugn och ro i avvaktan på nya medel. Hittills har plantorna vuxit till väl och utvecklats utmärkt. Metoden att plantera ut växter på plastlist gör också att skötseln kan begränsas till ett minimum.

Förökning

Förökning av buxbom är oftast en relativt enkel operation. Om tidpunkten är mindre lämplig kan det dock ta lång tid från stickning till dess att rotning sker.

Sticklingsförökning är den bästa metoden, speciellt då man önskar bibehålla sorterna skilda åt. Lämplig tidpunkt är sensommar då skottet börjar mogna av och under februari till ti-

B. sempervirens 'Rotundifolia', som uppvisar de typiska stora rundade och blådaggiga bladen.

Den kanske bästa brokiga buxbomen som bestått tidens långvariga test, *B. sempervirens* 'Elegantissima'.

B. sempervirens myosotidifolia är en långsamvuxen kompakt form med speciella blad som blir allt mindre mot skottspetsen.

digt i april. Tidpunkterna är alltid avhängiga av årsmånen. Sticklingar rotar sig vanligen sämre om de tas under sträng kyla – bäst är att skörda dem vid mildväder. Om nöden inte har någon lag och man tvingas att ta sticklingar som varit utsatta för sträng kyla, lägger man dem i ljummet vatten över natten.

Frösådd är också en möjlig metod. Men då man oftast är ute efter att bevara en speciell egenskap så blir variationen då lätt alltför stor. Flera berömda anläggningar i Mellan- och Sydeuropa har använt sig av fröförökad buxbom i sina häckar (t.ex. Villandry i Franrike och Villa Gamberaia i Italien). Detta gör att plantorna skiljer sig något till utseendet. Där accepteras det tydligen, men i Sverige skulle det ses med misstänksamhet.

Redan Linnélärljungen Pehr Osbeck skriver 1753 att fröna "lades uti jorden sent om hösten, just då frön voro väl mogna. De uppkommo nästa vår...".

Fröförökning av buxbom passar för den som vill pröva metoden eller kanske behöver stora mängder plantor och bor i ett gynnat klimat. Ympning är ingen nödvändig metod då sticklingar fungerar såpass enkelt, men skulle inte i sig innebära några problem. Ett tillfälle då detta skulle kunna vara intressant är då man t.ex. vill ha ett svagvuxet klot på stam. Då skulle man kunna ympa en svagvuxen sort på en mera starkvuxen grundstam.

För kloner som visar sig fungera väl kommer det att utvecklas alternativa odlingssystem. Det vanligaste sättet att producera buxbom på är att sticklingarna sätts antingen i bänk eller plasttäckt tunnel. Något år senare planteras plantorna ut på bädd eller i rader för att där tillväxa under ytterligare två-tre år.

Ett modernare sätt att producera småplantor på är i pluggbrätten, ett slags kompakta lådor med små rörformade behållare som står helt tätt. De är vanliga till produktion av skogsplantor, s.k. täckrotsplantor. Plantorna sticks direkt i pluggbrättet. Efter rotningen eller i samband med själva stickningen toppas sticklingen och får sedan växa till under en växtsäsong. Detta ger en kompakt förgrenad småplanta med ett helt intakt rotsystem lämpat att antingen odlas vidare eller planteras ut direkt t.ex. som infattningshäck.

Plantan blir med denna produktionsmetod inte bara billigare utan det blir också en påtagligt bättre etablering. Till t.ex. den låga häcken kan man plantera 10 plantor per löp-

meter vilket ger en tät och jämn häck från början. Det vanligare glesare planteringssättet ger oftast ett mera septerat, länkliknande utseende och det tar ofta flera år innan häcken blir jämn och tätvuxen. Hos pluggplantorna fortsätter tillväxten ofta direkt efter planteringen och man slipper de sedvanliga etableringsproblemen. Plantan stannar inte i sin utveckling utan växer vidare utan avbrott.

Förr brukade man dela plantor, och då gällde detta vanligen *B. sempervirens suffruticosa*. Om plantorna sätts djupare än de stått tidigare utbildar de rötter från de nedre delarna av stammarna.

En annan förökningsmetod användes rätt ofta förr men är mycket ovanlig idag. Metoden innebar att man lade välförgrenade plantor på sidan så att de med sina sidogrenar bildade en tät häck när de enskilda plantorna på sikt rotade sig. Vid omplantering rycks eller klipps de små rotade sidoskotten av och planteras om på samma plats direkt. De överblivna plantorna används på annan plats eller hålls i reserv om plantor skulle gå ut. På så vis får man en rotad stickling som man kan hantera som en småplanta. En annan mycket stor fördel är att man därigenom behåller en bra och härdig form på platsen och att alla buxbomplanteringar blir enhetliga. Det senare är med dagens spridda handel och produktion mycket svårt att uppnå om man inte väljer att använda en namngiven sort.

Selektion och förädling

Efter andra världskriget har det skett en förädling och selektion, framför allt i nordöstra USA och i Kanada.

Danmark har släppt några helt nya sorter som selekterats och testats bl.a. på norra Jylland. Holland och Tyskland har på senare år bidragit med ett antal spännande sorter, vilka ännu inte har testats i någon nämnvärd omfattning i Sverige.

De nya nordamerikanska sorterna har ofta en mycket god köldhärdighet, men denna kan många gånger vara avhängig av en hög värmesumma under sommaren. Vissa sorter som t.ex. 'Faulkner' har efter kalla regniga medelsvenska somrar visat sig få olivbruna blad. Detta är hos flertalet *Buxus* en skyddsfärg, alternativt ett tecken på undernäring.

Man kan se dessa avvikelser hos ett flertal sorter som har inkorsning med *B. microphylla* var. *koreana* vilken i sig själv alltid har ett olivanlupet bladverk. Speciellt tydligt är detta i ett svalt nordiskt klimat. Denna koreanska form av *B. microphylla* odlas ofta i USA i områden med ett kallare klimat då den anses vara någon zon härdigare än *B. sempervirens*. Det fungerar bäst i områden med ett kontinentalt klimat, annars riskerar man denna olivfärgning. Varma och långa somrar kan kompensera mycket låga vintertemperaturer.

Taxonomi

Släktet *Buxus* ingår i familjen *Buxaceae* tillsammans med tre andra släkten: *Notobuxus, Sarcococca, Styloceras* och *Pachysandra*.

Tidigare har man fört *Buxus* till *Euphorbiaceae* men sentida forskning menar att de står närmare *Celastraceae* och de hänförs också numera till ordningen *Celastrales*. Familjen omfattar ca 100 arter varav ca 70 (Zheng) tillhör *Buxus*. Sju arter förs till *Notobuxus* som är ett rent tropiskt släkte i södra Afrika och på Madagaskar.

Sarcococca är ett uteslutande kinesiskt släkte, som odlas med framgång i ett mildare klimat än det svenska där plantorna blir tämligen kortlivade. Det är vintergröna buskar som blir 40-60 cm höga (de som kan ha en chans utomhus i Sverige) och de blommar med små oansenliga vita till gulvita blommor i små täta klasar hängande på undersidan av bladverket. Vårvintern är dess blomningstid och väldoften kan vara i det närmaste exotisk och att lik-

na vid citrusblommor. Buskarna trivs väl i djup skugga och har stor fördragsamhet med torka. I Sverige kan de endast vara lämpade till en allmännare användning i kalla glasade utrymmen som en utmärkt marktäckare.

Pachysandra terminalis, skuggröna, är en välkänd och ofta använd härdig japansk marktäckare. *P. axillaris* är en kinesisk art och *P. procumbens* en fullt härdig amerikansk art. Bägge är ytterst ovanliga i kultur.

Fossila blad och frukter av *Buxus* har hittats i ca 12 miljoner år gamla sediment från den tredje miocen-perioden i Frankrike, bl. a i den s.k. Paris-sänkan men även på flera andra platser i nordvästra Europa. Pollen har påträffats bl.a. i östra Afrika (Köhler & Brückner).

Namn

Redan Virgilius använder namnet *Buxus*. Linné beskriver släktet år 1757. Namnet *Buxus* kan härledas till *pyxos* som var grekernas namn på buxbom. Det svenska namnet kan vidare härledas till plattyskans uttal av *baum* som "bâm". På nygrekiska heter buxbom *pyxari*, men uttalas "poksas". *Pyxion* är t.ex. en skiva av träet att skriva på och *pyxis* en låda, t.ex. den låda som hostian (oblaterna, nattvardsbrödet) förvaras i.

Svenskans och danskans bössa (gevär) härleds också ifrån buxbom (Folk og Flora), "bossbôm" och "båsbom" (Vide).

Morfologi

Buxus är vintergröna buskar eller små träd, med hårda läderartade, hela blad. Nationalencyklopedin anger diskret att bladverket avger en egenartad doft, som enklast kan beskrivas som påminnande om katt. Kattägare känner dock en tydlig skillnad till buxbomens fördel och som bäst kanske kan beskrivas som om en tillsats av citron använts.

Bladen är motsatta vilket tydligt skiljer dem från familjens övriga släkten. En viktig artskiljande morfologisk karaktär är bladnervaturen. En stor grupp har en längsgående kantnerv ett stycke innanför bladkanten och en retikulat nervatur som framträder särskilt tydligt sedan bladen torkat (Hatusima). Grenarna är kantiga. Blommorna är små och sitter i huvudlika samlingar, de är gröngula och enkönade men bägge könen finns i samma blomställning. En honblomma sitter omgiven av hanblommor. Frukten utgörs av en hård liten kapsel med avlånga trekantiga svarta frön.

Utbredning

Släktet finns vildväxande i Mellan- och Östeuropa, norra Afrika, Mindre Asien och bort till Kina och Japan. Dessutom förekommer det i Västindien, Kuba och Mellanamerika.

Släktets mera hortikulturellt okända tyngdpunkt i Mellanamerika och Karibien utgörs av närmare 50 arter. Dessa fördelas på 30 arter på Kuba som är det lokala huvudcentret. Därefter kommer Jamaica med 4-5 arter och Bahamas och Martinique med vardera en art. På fastlandet representeras släktet av 4 arter i Centralamerika och Mexiko, i Sydamerika av en art i Venezuela. Ytterligare insamlingar av *Buxus* har skett även i Colombia och Guayana (Gentry pers kom. 1985, Köhler och Brückner).

Det andra centret är lokaliserat till Ostasien med ca 40 arter från Kina, Korea, och Japan till Malaysia, Filippinerna och Indonesien. Denna grupp inkluderar 3 arter i Europa och Medelhavsområdet inklusive *B. sempervirens*.

Afrika räknar 7-8 arter, som är att anse som reliktarter (Mathou) och som vid sekelskiftet delats upp på två egna släkten, *Buxanthus* och *Buxella* (van Tiegheim), men som av Mathou återfördes som en egen sektion av *Buxus* .

Utbredningen av *B. sempervirens* är ännu satt under debatt. I likhet med många gamla kulturväxter har dess vandringar inte varit så lätta att kartlägga och inte sällan har de förvildats där de odlats.

En av de stora tvistefrågorna är om buxbom skall anses som inhemsk i England eller inte. Den finns idag finns förvildad i de sydöstra grevskapen Surrey, Kent, Gloucestershire och Buckinghamshire och på tre lokaler med god självföryngring, bl.a. Boxwell i Cotswolds i Gloucestershire och Boxhill i Surrey. Flera forskare håller det idag för troligt att den medförts av romarna och spridits från deras trädgårdar ut i naturen. Neolitiska askfynd från Devon stöder teorin att det är en undanträngd ursprunglig engelsk art (Mabey).

Odling, ståndort

"Once the bush goes into the ground, there should be no problems" (Braimbridge). Bara de kommer i jord finns inga problem (fritt tolkat). Detta uttalande från Englands främsta buxbomsplantskoleägare är bestickande och visar på den tolerans som buxbom har när det gäller jordförhållanden. Det är de mera extrema torra eller vattensjuka jordarna som inte ger goda etableringsresultat liksom de med mycket låga pH.

I naturen förkommer också buxbom under varierande förhållanden. Det kanske mest avvikande är en del arter som på Kuba växer under snarlika förhållanden som vår pors (Braimbridge, muntl.). Nyare undersökningar visar att buxbom på Kuba främst koloniserar extrema serpentinjordar med höga och t.o.m. för flertalet växter letala halter av tungmetaller. Kanske kan detta vara växter som i subtropiska till tropiska områden kan tas i anspråk för att rena kontaminerad jord.

Bean anger att man i naturen oftast finner buxbom på kalkformationer. Browicz anger att *B. sempervirens* växer som undervegetation på moderat torra serpentin- och kalkstensformationer och i rikligare mängd som kolonisatör av kalhuggna sluttningar på 500-600 m och upp till 1800 m. I nordöstra Kaukasus vid Svarta Havskusten växer de från havsnivå upp till 600 m medan de längre inåt landet når upp till 1400-1600 m. De växer här som undervegetation till bl.a. *Carpinus orientalis, Fagus orientalis* och *Castanea sativa.*

Ofta når solitärställda buxbomträd imponerande dimensioner, 9-12 m enligt Elwes, oftast växande i djupa dalgångar längs bäckar.

B. sempervirens 'Pyramidalis' har som klippt häck nått ca 9 m höjd på Birr Castle som ligger på Irland (Lancaster, 1968).

Arter och sorter

En rad namnsorter har urskiljts och namngetts under lång tid. Idag räknar man med att det finns ca 200 olika accepterade namnsorter. Ett problem är att framför allt de brokbladiga sorterna har lätt för att både revertera (gå tillbaka) och att "sporta". Tendenser till att återgå eller att få ett avvikande utseende tilltar ju äldre plantan blir och beror även på sorten i sig. Detta gör att det kan vara svårt att särskilja flera likartade sorter och former, speciellt om de varit i odling en längre tid.

Problemet med att sorter förändrar sig över tiden är sannolikt knutet till den fysiologiska åldringsprocessen. Den juvenila formen som plantan oftast selekterats från är många gånger så olik den vuxna adulta formen att man inte alltid så lätt kan känna igen den. En vidare förklaring kan vara att helt olika ursprung på samma brokighet har getts namn som snarlika eller t.o.m. morfologiskt identiska sorter. En snarlik brokighet ger ju däremot inga indikationer på hur plantan uppför sig som äldre – detta måste testas under lång tid.

I handeln kan 10 till 15 sorter anses vara mer kontinuerligt tillgängliga och i svensk handel förekommer 3-4 olika sorter.

De två arter som kan anses vara rimligt härdiga och odlingsbara i Sverige är *B. sempervirens* och *B. microphylla* vars särskiljande karaktärer inte alltid är så klara och lätta att reda ut. Rehder har i sin "Manual" en bra och använd-

Foto: Kenneth Lorentzon

"Folklig" trädgårdskonst med paraplyklippt buxbom vid ett sommarhus på skånska Romelåsen.

Foto: Kenneth Lorentzon

En ovanlig sort från USA som spridits via Göteborgs Botan bland främst trädgårdsamatörer, *B. sempervirens* 'Morris Midget'. Utomordentligt långsamvuxen. Här ca 15 år gamla oklippta plantor.

bar nyckel, här fritt översatt:

A Blad elliptiska till lansettlikt jämnbreda, bredast på mitten eller strax därunder.

Skott vanligen småludna

B. sempervirens

AA Blad omvänt äggformade till jämnbrett äggformade, bredast ovan mitten.

Skott vanligen glatta

B. microphylla

B. microphylla

Enligt Ohwi finns den rena arten bara som odlad. Endast dess varieteter är funna i naturen. Arten är mindre härdig än en del av varieteterna som å sin sida anses vara släktets härdigaste representanter.

B. m. var. *japonica*

Vildväxande i bergen på Honshu, Shikoku och Kyushu (de tre stora sydliga öarna i Japan), anges oftast som odlad och är sällsynt i naturen.

B. m. var. *koreana* syn *B. m.* var. *insularis*

Vildväxande i Korea och delar av Kina. Här svävar *Flora of China* på målet och anger för sin synonym *B. m.* var. *insularis* inte var den växer utan bara att den japanske botanisten Hatusima har fel då han påstår att den växer i Lushan. Hatusima skriver nämligen i sin Revision 1942 att den i Kina finns i "Kiangsi: Santuchüan, Lushan, in ravine, aug 17, 1934 P.C. Yeh".

Den koreanska buxbomen anses vara den härdigaste och den som tål de lägsta temperaturerna. Till detta kommer att den också behöver en hög sommartemperatur för att erhålla sin friska gröna färg som den i olika internationella publikationer beskrivs ha. I Sverige känner vi den ju främst för dess olivgröna bladfärg som av många anses ge ett lite trist intryck. Många moderna amerikanska och ka-

Foto: Kenneth Lorentzon

Den i Sverige ännu föga prövade pelarvuxna *B. sempervirens* 'Greenpeace'. Här har buskar ställts upp som en grupp militärer i Elisabeth Braimbridges spännande buxbomsplantskola.

nadensiska hybrider har sitt härdighetsursprung i var. *koreana*. Detta kan ge problem med missfärgade blad under kyliga och blöta somrar i ett skandinaviskt klimat.

Följande korsningar och sorter hänförs till *B. microphylla*.

'Compacta' syn. 'Kingsville Dwarf'
En av de mest svagvuxna buxbomsorterna med ljusgröna lätt vridna blad. Sällsynt i handel. Har lätt för att ge otypiska sportuppslag, som bör avlägsnas snarast. Bildar små och på något tiotal år blomkålsstora plantor.

'Faulkner'
Ursprunget till denna sort är inte klarlagd och beskrivningen publicerades inte förrän 1992. Plantan dök upp i svensk handel från Holland i början av 1970-talet, men torde ha ett amerikanskt ursprung (Braimbridge muntl.). Bakgrunden är osäker men plantan är av stort värde såväl friväxande som klippt. Rundade till ovala blad med en frisk glänsande smaragdgrön, lite plastartad färg som håller sig väl även vintertid. Grenarna ofta glansigt kastanjebruna. Härdigheten verkar vara mycket god. Jag har sett den klara vintrarna bra i tjugo år i zon IV!

'Morris Midget'
En tät och låg kuddformad planta som kan bli bortåt 80 cm i diameter och 50-60 cm hög på 30-40 år. Verkar mer känslig för torka än många andra sorter.

'Wintergreen'
En amerikansk selektion från 40-talet som först lanserades 20 år senare i Nordamerika och som ytterligare 20 år senare kom till Europa. Egentligen består detta namn av en samling plantor, som givit upphov till en linje eller s.k. strain, bestående av 25 fröplantor erhållna från Manchuriet på tidigt 1930-tal. Plantorna erhölls och distribuerades av Scarff Nursery of New Castle, Ohio i USA (Wyman).

En rundat tät buske som anses ha god härdighet och förmåga att bibehålla sin gröna färg oförändrad vintertid.

På den kanadensiska plantskolan Sheridan Nurseries har man korsat *B. sempervirens* 'Suffruticosa' och *B. microphylla* var. *koreana*. Från denna korsning har man selekterat tre olika sorter som visat stor härdighet, men ännu så länge inte testats i någon omfattning i Sverige.

'Green Gem'
En småvuxen sfärisk tät buske med smala blad. På 10 år uppnår den kanske 40 x 40 cm.

Lämpad för fristående rundade buskar och kanske som tät lågvuxen häck. Bladen är mörkgröna, äggrunda med urnupen spets och med

svag, efter hand avfallande behårning på bladens undersida och på den upphöjda nerven.

'Green Mountain'
En svagt konisk planta ca 50 x 35 cm på 10 år. Bladen är små och lätt äggformade med en lätt, ljusgrön lyster.

'Green Velvet'
Den större av tre sorter. I Kanada anses den vara den mest härdiga av de tre. Bladen är nästan helt rundat äggformade med en olivgrön färg och har en lätt gul bladspets.

I Danmark har man nyligen selekterat fem nya namnsorter som vi ännu vet mycket lite om. Då de befunnits vara härdiga i Danmark torde de vara fullt gångbara i Sydsverige. Vid utplantering på fält i Balsgård har flera av sorterna farit extremt illa av vintrarna 95–96 och 96–97. Så illa att t.o.m. någon av sorterna avlidit.

B.m. 'Sif'. Kuddformad dvärg, ca 30 cm på 10 år.

B.m. 'Mimer'. Kägelformad dvärg, ca 30 cm hög på 10 år.

B.m. 'Tjalfe'. Medelstor tät rundad buske, ca 1 m på 10 år.

B.m. 'Freja'. Upprätt mörkgrön buske, 1 m hög och 0,5m bred på 10 år.

B.s. 'Balder'. Storvuxen rotundifolia-typ utan dess tjocka blad, 2 m på 10 år. (Lund, Mortensen).

B.s.'Aureo-marginata'. Brokigt bladverk i gult och grönt. Stora rundade, tjocka blad av rotundifolia-typ. Ca 1 m hög på 10 år.

B. sempervirens
Vildväxande i ett bälte från Kaspiska havet och norra Turkiet med strödda förekomster i sydöstra Turkiet, över till Grekland och Balkan. Här gör de flesta kartor ett hopp till Västalperna, södra och mellersta Frankrike, och vidare till Pyrenéerna och nordöstra Spanien. *B. sempervirens* växer förvildad på många ställen och oftast är det med buxbom som med många andra gamla kulturväxter svårt att definiera dess ursprungliga naturliga växtplatser.

Mer än 150 sorter finns beskrivna.

Den rena arten används ofta till större häckar och till formklippning. De klassiska formerna är klotet, konen och spiralen. Därtill kommer en rad olika variationer på dessa teman, samt fantasifigurer som påfåglar, tuppar, björnar och andra djurfigurer.

'Blauer Heinz'
En ny tysk selektion som beskrevs såpass sent som 1987, från Herrenhausen i Hannover. Det är en selektion från en gammal holländsk sort som skiljer sig genom sin kompakta växt och blågröna bladverk. Plantorna har äggformade till ovala blad med en blådaggig lyster över den mörkgröna grundfärgen. Lämpade som täta häckar och även som fristående. Har först de senaste åren förts i handel och då främst av småplantskolan Kordes i Nordtyskland.

'Elegantissima'
Den kanske mest välkända och t.o.m. bästa brokbladiga buxbomssorten.

Elisabeth Braimbridge beskriver den i sin katalog som elegant och långsamt växande, såsom en flamma till formen. Små utdragna olivgröna blad med en oregelbunden vit kant.

'Greenpeace'
En helt ny sort med ett slankt pelarlikt växtsätt, ca 2,5 m hög och 30 cm bred. De första exemplaren har odlats några år på Alnarp.

'Handsworthensis'
En sort som skall ha funnits i odling redan 1725, enligt Elwes and Henry. Detta är en pålitlig sort med kraftfullt upprätt växtsätt utan genomgående stam. Den har slanka jämnbre-

Alla foton på detta uppslag: Kenneth Lorentzon

Delningsbar buxbomsplanta som har planterats djupt just för att vara lätt att dela.

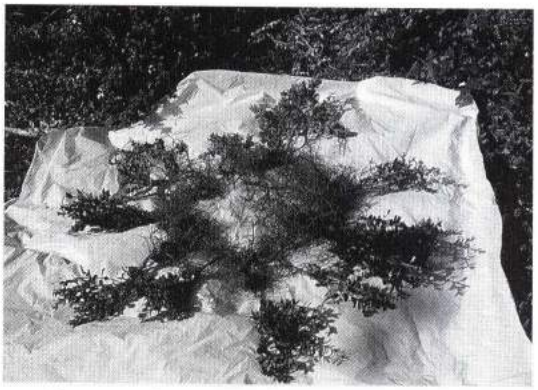

Samma planta delad genom att de rotade småskotten ryckts loss från moderplantan.

da blad, vanligen med en blådaggig lyster som förstärks i skuggiga lägen. Typiskt för den här sorten är att bladen blir successivt smalare ut mot skottspetsarna.

I ungdomsstadiet är plantorna stramt upprättvuxna och kan lätt lura den oinvigde då de mer åldrade plantorna har en mera bredvuxen buskkaraktär.

'Latifolia Maculata'
Detta är en sort som till förväxling ser ut som en brokbladig form av *B. sempervirens* 'Rotundifolia'. Sorten beskrevs i Kew Bulletin redan 1896 och når ca 1 m höjd på tio år. Bladen är medelstora till stora och ägg- eller sköldformade med en varierande strimning och fläckighet i gult. Sorten är som bäst under vårutspringet med en lysande gulfärgning. Äldre blad tenderar att förlora sin brokighet (Lancaster 1968). Riktigt gamla plantor blir inte sällan helt grönbladiga och de avslöjar inte sin rätta identitet och utseende förrän de skärs tillbaka kraftigt eller förökas med sticklingar (Braimbridge 1992).

'Longifolia' syn. 'Angustifolia'
Slanka, tunna lite vågiga blad på en stor och tät bredvuxen buske. Vackra mörkt mossgröna blad. Vanlig och spridd i äldre anläggningar.

'Myosotidifolia'
En sällsynt och svagväxande buske som särskilt i ungdomen växer långsamt. Bladen är slanka, jämnbreda och små. De sitter tätare mot basen av årsskottet, vilket ger plantan ett lite lustigt tofsigt utseende. Bladfärgen är lysande mörkgrön.

'Pendula'
Det finns flera hängande former i omlopp med såväl stora som mindre och slanka blad. Flertalet av dessa former har dålig förmåga att bilda ledskott. En form som lanserats av Langley Boxwood Nursery i södra England har genomgående ledskott med slanka små mörkt olivgröna blad och gula årsskott. Plantan har fått namnet 'Waterfall'. De mera vanligen förekommande former som jag har sett har mera rotundifolia-lika blad och har dålig förmåga att bilda genomgående ledskott.

'Rotundifolia'
Delvis synonymt med *B. s.* 'Bullata' och *B. s.* 'Latifolia'. Ett ofta omtvistat namn med flera bud på hur den ursprungliga plantan skall ha

Moderna buxbomsskulpturer i sin egen trädgård på Sofiero.

sett ut. Den ursprungliga formen är omskriven redan på 1850-talet. De plantor som finns i handel under detta namn är kanske de allra mest storvuxna av den buxbom som vi kan odla i Sverige. I Skåne finns exempel på att denna buxbom nått 4 m höjd på 25–30 år.

Bladen är stora, äggformat rundade med ofta urnupen bladspets och med nedvikta bladkanter samt upphöjd framträdande ljus mittnerv. Grenar tydligt håriga och blågröna till färgen (Kiermeier 1981). Hos 'Bullata' är grenarna kala och de yttre grenarna klargröna-gulgröna. Detta skiljer dessa båda former tydligt åt. Sorten 'Latifolia' bör enligt mitt förmenande tills vidare behandlas som ett *nomen confusum* (fritt: förvirrande namn).

'Balder' är en ny hos oss oprövad dansk sort som i Danmark skall ersätta 'Rotundifolia', som i plantskolehandeln är alltför oenhetlig och inte sällan besväras av svampsjukdomar som ofta deformerar plantan (Brander muntl.). I Sverige har svampsjukdomar inte uppfattats som något problem (Åkesson muntl.). De svårare svampsjukdomarna är *Fusarium buxicola* och *F. lateritium* som gör att hela grenar eller partier dör tillbaka, oftast på försommaren (Westcott's Plant disease handbook).

På flera avde speciellt storbladiga sorterna kan buxbomsbladloppan *Psylla buxi* ge deformationer på de nya bladen, särskilt i skottspetsarna (Lancaster 1968).

B.s. 'Rotundifolia' tål beskärning mycket väl men då såväl grenar som blad är grova blir helhetsutseendet inte så bra som på en mera finbladig sort.

'Rosmarinifolia'

Ännu en gammal, snart 150-årig sort med blad som är förväxlande lika bladverket hos rosmarin. Sorten är betydligt mindre robust, dock mera härdig. Blådaggigt utspring hos bladen, som blir ca 4 mm breda och 1 cm långa. En kuriös sort mer ägnad samlaren än en allmän publik och medtagen för att belysa släktets stora variation.

'Suffruticosa'
Den välkända kantbuxbomen. Det är den som Linné beskrev som typart för buxbom men som senare har fått en lägre taxonomisk rang redan av Linnés samtida Philip Miller 1771. Namnet syftar på liten och buskig. Även detta är en omdisputerad sort som oftast ses i äldre trädgårdar. Mest används kantbuxbomen som kantväxt på kyrkogårdar och längs gångar och planteringar. Bladen är jämnbreda och har oftast en urnupen bladspets. Färgen är klargrön med ljusare och upphöjda nerver. Om plantan får växa fritt når den med tiden ca 1 meters höjd.

Denna sort delades förr regelbundet av kyrkogårdsvaktmästaren vid varje gravsättning och återplanterades efteråt, samt gav material till nya plantor.

En klassisk metod vid beskärning av dessa plantor var ett slags uttunning av plantan, genom gallring bland skotten. Den skedde oftast för hand på så vis att skotten bröts av med hjälp av fingrarna, vanligen fjolårsskotten. Ett härdande arbete för ömma kontorshänder! Detta glesade plantorna och gav häckarna ett lätt lurvigt utseende och man fick inte de problem med kluvna blad som alltid uppstår när man använder häcksax. Detta är inte bara ett estetiskt problem utan det leder också till intorkade blad och en ohälsosam solbränna på det blottlagda bladverket.

Framtida nyheter

Av de nybeskrivna buxbomsarterna från Kina finns det några som med tanke på sin naturliga växtplats skulle kunna vara av intresse att pröva i Skandinavien. Det är *B. rugulosa* och dess två former var. *prostrata* och underarten ssp *rupicola*. I Himalaya växer dessutom var. *intermedia* som insamlats och återförts till kultur av Christopher Grey-Wilson. Denna ytterst småvuxna buxbom har efter ca 15 år bildat en blomkålsstor planta. Plantan har i stenpartimiljö varit helt oskadd under snart tio års odling i Sverige och kan vara ett trevligt tillskott till det magra sortimentet av stenpartibuskar. Bladen är ärtstora, buckliga och med en tydlig blådaggighet. Allt som allt ger hela plantan ett intryck av att inte vara en buxbom.

De nya kinesiska arterna beskrevs av japanska botanister under andra världskriget. Den begränsade tillgängligheten för botanister och växtinsamlare har inte gjort det möjligt att hittills introducera dem i västerländsk kultur.

Vrams Gunnarstorp-sorten kommer att beskrivas med ett eget sortnamn inom kort. Idag förökas den på licens av Lindhults Plantskola i Långås i mellersta Halland. Den första större leveransen har skett till Gunnebo slott, men material är under uppförökning även till Drottningholms slott.

Från Arboretum Flinck kommer en annan spännande sort som ges ett eget namn. Det är en helt mattbildande sort som jag inte känner någon motsvarighet till trots att flera namnsorter indikerar ett krypande växtsätt.

Av alla de sorter som introduceras i handeln från USA och från kontinenten finns det flera nya typer som på sikt lär komma även till Sverige. Av de typer som börjat beskrivas verkar det för mig som pelartyperna är de kanske mest lovande, men även en rad klotformade sorter är under utprovning och kommer att kunna introduceras.

"Pyntegrönt"

Under lång tid har buxbom varit en mycket använd planta till "pyntegrönt", avskuret material till olika ändamål som kransar, dekoration i julgrupper m.m.

Det förekommer inga direkta odlingar av buxbom för material till blomsterhandeln. Handeln försörjs istället genom att två-tre större grossister köper upp buxbom från äldre planteringar, vanligtvis på rot, som de själva skördar, putsar, förpackar och distribuerar.

Omfattningen har de senaste tio åren varit relativt konstant eller t.o.m. minskat något. Detta kanske mer beroende på brist på material än på intresse hos handeln. Benägenheten att lansera produkten avtar genom att det inte finns en vara att sälja.

De mest vanliga sorterna är olika typer av den vanliga *B. sempervirens* och lite förvånande den mer grova *B. s.* 'Rotundifolia'. Riset säljs per kilo, vilket kanske ger förklaringen till grossisternas förtjusning för 'Rotundifolia' som ju väger så mycket mera på grund av sin grövre konstitution. Tillgången på material av buxbom har avtagit då mycket av de planteringar som det fanns så rikligt av har försvunnit på olika sätt. Tidigare var det ofta en del av herresätenas vinterarbete att sälja buxbom och annat pyntegrönt.

Att producera buxbom i regelrätta odlingar är inte helt enkelt då flera kriterier för en lyckad odling måste uppfyllas. Man måste ha lä och en lätt beskuggning, tillgång till bevattning samt tålamod. Det tar flera år innan den långsamma etableringstillväxten når full produktion. Det krävs också att odlaren själv kan producera stora delar av sina plantor. Produktion av olika slags pyntegrönt skall nog ses mera som ett komplement till annan verksamhet än som en huvudsyssla.

Källor

Ahlich Johan, *Den swenske lust- örte- och trä-gården*, 1722, American boxwood Society, The Boxwood Bulletin 1961-1998.

Batdorf Lynn R., *Checklist of Buxus*, The Boxwood Bulletin 28(3):43-49, 1989.

Batdorf Lynn R., *Boxwood handbook*, 1994.

Bean W.J., *Trees and shrubs hardy in the British Isles I-IV*, 8th ed, London 1980.

Bengtsson Rune, *Buxus sempervirens en av våra värdefullaste städsegröna växter*, Utemiljö 198?

Bradley-Hole Kathryn, *All about box*, The Garden, dec 1997.

Braimbridge Elisabeth, Langley Boxwood Nursery: *A descriptive list of Buxus*, Liss Hants. 1992

Braimbridge Elisabeth, 1996, Some boxwoods in cultivation, The new Plantsman s. 236-254.

Brander Poul Erik, *Buxus arter och sorter utvalda vid Statens Planteavlforsøg*, Havebrugscentret, Årslev, Danmark, 1993.

Browicz Kazimierz, *Chorology of trees and shrubs in south-west Asia and adjacent regions*, Warszawa- Poznan 1986.

Carr David, *Topiary & plant sculpture*, Marlborough 1989.

Dallimore W. Holly, *Yew and box* , facsimile från 1908 orginal, London 1978.

Dirr Michael A., *Manual of woody landscape plants*, Champagne, Il. rev 1983

Folkard Richard, *Plant-lore, legends and lyrics*, 2nd ed London 1892..

Folk og Flora bd 4 1987.

Flora Europea vol 2 s 243, Cambridge 1968.

Gartenpraxis, *Variabler Buchsbaum*, 11/1990.

Hadfield Miles, *Topiary and ornamental hedges*, London 1971.

Hatusima S., *A revision of Asiatic Buxus*, Journ. Dept. Agr., Kyushu, Imperial Univ. 1942:6; 261-342.

Hieke, *Praktische Dendrologie*, Berlin 1989, s199-202.

Horst K., *Westcott's plant disease handbook*, New York 1979.

Kiermeier Peter, *Überprüfung und Bewertung des Buxus sempervirens-sortiments*, Deutsche Baumschule 6/1981.

Köhler E. & Brückner P., *The genus Buxus* (Buxaceae): aspects of its differentiation in space and time. Pl. Syst. Evol. 162, 267-283, 1989.

Krüssmann Gerd, *Die Bäume Europas*, Berlin und Hamburg 1979.

Krüssmann Gerd, *Manual of cultivated broadleaved trees and shrubs*, Beaverton Or 1984.

Lancaster Roy, *The common box in Britain*, Gardeners Chr. 1968; vol 163 no 22 s 12-13, no 23 s 16-17, no 24 s 20-21.

Landgren Lena, *Trädgårdsarkeologi i Pompeji*, Lustgården 1992 s 73-80.

Landgren Lena, *Antiken*, doktorandkurs i trädgårdskonstens historia,vt -93.

Landgren Lena, *Den romerska lustgården - natur på människans villkor*, Medusa 1991 nr 4.

Lange Johan, *Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark*, Jordbrugsforlaget, Fredriksberg, 1994.

Linné Carl von, *Skånska resa*, Stockholm 1751.

Linné Carl von, *Species plantarum*, Uppsala 1753

Lloyd Nathaniel, 1995 (1923), Garden Craftsmanship in Yew and Box, Garden Art Press, Woodbridge, Suffolk, UK.

Lund M. & Mortensen P., *Hvilken buksbom - nyt stort DAFO-sortiment till markedet*, Gartner Tidende 12/94 1994.

Lundberg Peter, *Swenska trägårds-praxis eller kort underrättelse huru rots?- trä-, örte- och lustgårdar, tillika med orangerier samt humlegårdar böra anläggas, skötas och konserveras.* Fierde uppl. 1780, Stockholm.

Lundquist Kjell, *Uraniborgs renässansträdgård, renässansens växtmaterial*, Alnarp Stencil 93:7, 1993.

Mabey Richard, 1996, Flora Britannica, London

Maethe Helmut, *In Buchsbaum verliebt*, Deutsche Baumschule 11/1990.
Mathou Th., 1940, *Recherches sur la famille des Buxacées*. Toulouse.
Moe Dagfinn, 1991, Buksbom – Buxus sempervirens – og et eksisterende renessance-hageanlegg på Flana herrgård, Store Milde, Bergen
Moe Dagfinn, 1990, Den gamle hagen på Store Milde, Fana Folkehøgskole 113-118.
Månsson Ida, *Kulturmöten i romartidens Neapel, Populär historia nr 5*, 1993.
Nationalencyklopedin, s 466 , 1991.
Ohwi J., *Flora of Japan*, Smithsonian Inst. Washington 1965.
Osbeck Pehr, *Försök att plantera Buxbom af frön*, Kungl vetensk.ak. handlingar 25, 1764.
Petersen Sören Ryge, *Buksbom*, Haven marts 1990 s 100-105.
Plinius d.y. brev II 17 och V 6, översatta av A. Mattsson, Liber Stockholm 1993.
Plinius d. y:s brev om den appeninska villan ur Hadfield, Topiary 1971.
Rees Alun, *Boxwood and engraving*, The Plantsman 1992? s 249-252.
Rehder Alfred, *Bibliography of cultivated trees and shrubs*, Jamaica Plain Mass. 1949.
Rehder Alfred, *Manual of cultivated trees and shrubs* 2nd ed 1940, repr.1986 Jamaica Plain, Mass.
Retzius Anders Jahan, 1809, Flora Virgiliana, Lund.
Schmid Ireen, *Buxus*. Groen Boekerij, Utrecht 1993.
Schneider C. K., Illustriertes Handbuch der Laubholzkunde. G. Fischer in Jena 1907, II.
Springer Peter, 1997, Wiederentdeckte Schönheit in Buxus als Grabpflanze, DFK, 14-17.
Strandhede Sven-Olof, *Vådliga och vänliga växter*, Utbildningsförlaget Brevskolan, Stockholm 1993.
Svensk Uppslagsbok, Otto Gertz, Buxbom, 2a uppl, 1947-55.
van Tiegheim P., 1897. *Sur les Buxacées*. Ann. Sci. Nat. Bot. Ser. 8, 5: 289- 338.
Vide Sten-Bertil, *Sydsvenska växtnamn*, Skrifter utgivna genom Landsmålsarkivets i Lund, Gleerupska universitets-bokhandelns förlag, Lund 1966.
Wit H.C.D. de. *Alverdens planter I-III*, Hassings forlag, New York, dansk uppl 1965, s 291 i band I.
Wyman Donald, *Shrubs and vines for American gardens*, New York 1969.
Zheng Mian & Min Tianlu, *Flora Republicae popularis sinica*,Translated to English by I. Tasker & R. Carter. Angiospermophyta: Dicotyledoneae: Buxaceae. Science press, Peking 1980.

Muntliga referenser

Åndersson Leif, SLU Alnarp.
Braimbridge Elisabeth Langley, Boxwood Nursery, England
Brander Poul-Erik, Statens Planteavlsforsøg, Aarslev, Danmark.
K. E. Flinck, Bjuv.
Landgren Lena, Lunds Universitet.
Liljeström Mikael, kyrkoherde Insjön.
Lundquist Kjell, Inst. f. Landskapsplanering, SLU Alnarp.
Åkesson Ingrid, Movium, Alnarp.

Summary

Boxwood was mentioned for the first time in Scandinavian literature in 1510, in Christiern Pedersen's *Vocabularium ad usum Dacorum*, establishing 1509 as the year of introduction of *Buxus* to Denmark.
Since the southern parts of Sweden belonged to Denmark in those days, this year would also mark the introduction of boxwood to Sweden.
The most quoted mention of boxwood, however, is in Linnaeus' travel diary, on the 12th of July 1749. On his visit to Vrams Gunnarstorp, a castle in the north-west of the province of Scania, he wrote enthusiastically about its large hedges of boxwood—they were 6 by 6 feet, the greatest he had seen. The hedges were said to have been planted in 1640 during the construction of the castle.
Today, these hedges are still thriving and prospering, and propagation of this old material has started for later use in the parterres of Drottningholm Palace in Stockholm and other major Swedish historical gardens. This cultivar will soon be given a separate cultivar-name.
Box has been used in most historical gardens since the early 17th century and was extremely popular in 1860—1940, during the so-called "have" period in southern Scandinavia. In a "have" boxwood was used to mark the edges of planted areas and was mostly formed in the classical shapes of the sun and roundels.
Several types of boxwood are grown today in the two or three best growing zones in Sweden. Of the newer ones, 'Faulkner' has shown superior hardiness.
Today's production is small but three minor nurseries have started to produce box and will hopefully satisfy our needs.
In a project launched by the WWF we have collected almost 100 different old and well-growing types of box from the parts of the country where box does grow. The project has been tucked away for the time being due to lack of funds, but the plants have been planted out and are taken care of, so there is no real hurry to evaluate them. They will still be there for some years to come, for botanists to follow and evaluate.

Om författaren

Kenneth Lorentzon är verksam som lärare och forskare vid Institutionen för landskapsplanering, Sveriges Lantbruksuniversitet, Alnarp.

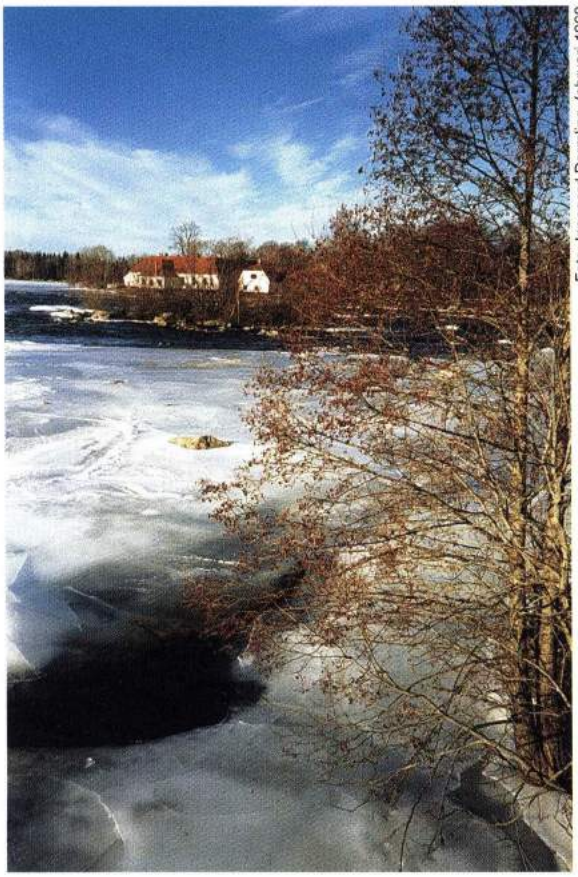

Foto: Ingegerd Dormling, februari 1998

Alnus glutinosa i Gysinge vid Dalälven.
"Hanblommorna bidar tåligt hela vintern på att honblommorna skall slå ut." Carl von Linné i Flora Svecica 1755, sv. övers. 1986.

Årets träd – Alnus

Det finns i Sverige inte mer än två inhemska arter av al: klibbal och gråal. Men i Lustgården har under årens lopp omnämnts 92 arter och varieteter!

Att ta alen som tema för årets kurs och temadag föreföll nog många som en lätt uppgift – vi har ju inte fler än två, möjligen tre, inhemska alarter: *Alnus glutinosa*, klibbal, *Alnus incana*, gråal, samt den gråalen närstående *Alnus kolaënsis*, lappal, som somliga forskare anser är en egen art. Går vi tillbaka till Linné finner vi att han ansåg dem alla tillhöra samma art, nämligen *Betula alnus*. Med hänvisning till äldre autorer omnämner han i sin Flora Suecica två varieteter. *Alnus rotundifolia glutinosa viridis* och *Alnus folio incano* eller *A. alba*.

Alsläktet

Alsläktet är i Norden representerat av två arter: klibbalen eller svartalen och gråalen eller aldern. De är tidigt blommande hängeträd. Inte bara hanhängena övervintrar utan skyddsblad liksom hos hassel och björk utan också honaxen. Inom hanhängets skärmblad sitter 4 förblad och 3 blommor med tydlig, 4-bladig kalk (Klibbal fig 3); inom honaxets skärmblad sitter 4 förblad och 2 blommor, som endast består av pistill (Klibbal fig. 4). I motsats till björkarna får alsläktet förvedad fruktställning eller "kotte" med kvarsittande fjäll, som till följd av sin uppkomst är mer eller mindre tydligt 5-flikiga.
Alarna skiljer sig från våra övriga träd genom sina skaftade knoppar.

Klibbal, *Alnus glutinosa* (L.) Gaertn.
Klibbalen har en karakteristisk bladform, en omvänt äggrund eller genom den urnupna spetsen omvänt hjärtlik bladskiva. Undersidan har donatier med brunaktig hårtofs. Trädet kallas klibbal därför att bladen inte bara som yngre är mycket klibbiga, liksom många andra träds späda blad och knoppfjäll, utan länge behåller en blank "fernissad" översida, som vid fuktning blir något klibbig. En sådan bladfernissa är annars mycket sällsynt i vår flora. Den kan hos klibbalen förklaras som ett skydd mot stark avdunstning. Alen är nämligen det enda av våra träd som har sitt huvudtillhåll på våt mark, i kärr, kring myrar och vid stränder.
Trädet når betydlig storlek, ända till 20 m, och har svartbrun, sprickig fjällbark. Dess ved, som i luften blir brunröd, ger ett lätt och lättarbetat virke som

Bilden är förminskad till 66 % av originalet

Klibbal: 1 gren med blad samt kottar från de senaste åren och blomknoppar för nästa år, 2 kvist med hanhängen och honax, 3 hanblomma (ca 4 x), 4 två honblommor, den ena avskuren, med förbladen och skärmbladet (15 x), 5 kottefjäll (3 x), 6 nöten (3 x).

Trots att alarna inte kan sägas ha något stort ekonomiskt värde har flera skogsforskare ägnat dem ingående studier. Under kursen fick vi initierade föreläsningar av skog.lic. Åke Ljunger, docent Carin Ehrenberg och professor Milan Simak. Som brukligt vid dendrologkurserna bidrog en stor del av de övriga 15 kursdeltagarna till kunskapsinhämtningen. Vi har haft fem träffar à två timmar och en försommarexkursion i Bergianska trädgården.

När detta skrivs har temadagen ännu inte ägt rum. Av olika skäl blev vi tvungna att lägga den så sent som den 6 november. Då har årets LUSTGÅRDEN redan gått i tryck. Därför följer här bara en kort redogörelse för vad som kommer att framföras under temadagen och innehållet i det kompendium som alla deltagare får. De tre ovannämnda forskarnas bidrag hoppas vi få se i tryck i nästa årgång av LUSTGÅRDEN.

Temadagen inleds med att Åke Ljunger ger en översikt av släktet – det finns ca 30 alarter, alla i den nordliga hemisfären, och ett otal varieteter. Alarternas morfologiska karaktärer beskrivs, främst dem hos klibbal och gråal, liksom arternas utbredning och dess orsaker.

Bilden är förminskad till 56 % av originalet

Gråal: 1 kvist med blad och fullvuxna kottar samt blomknoppar för nästa år, 2 kottefjäll (3 x), 3 nöt (3 x).

lämpar sig t.ex. till träskor. På alarnas rötter, såväl klibbalens som gråalens, finns knölformade ansvällningar som förorsakas av en svamp. Genom denna förmedling kan alrötterna tillgodogöra sig luftens kväve.
Klibbalen har i huvudsak en sydlig utbredning i Norden men når i Sverige och Finland ett gott stycke norr om de ädla lövträdens och hasselns nordgränser.

Gråal, *Alnus incana* (L.) Moench
Gråalen är ett småträd (dock i planteringar någon gång storväxt) med slät, vitgrå bark och gråaktig, hårig bladundersida. Bladskivan är äggrund och tillspetsad. Blomningen inträffar något tidigare än hos klibbalen. Gråalens huvudområde är de lägre fjälltrakterna, där den på stränder och annan fuktig mark bildar stora bestånd och täta snår i sällskap med fjällbjörk och stora viden. Men den är också typisk för de nordsvenska älvsedimenten med sina nipbildningar och ravinsystem liksom för de av gran alltmer igenvuxna slättermarkerna på högre nivåer. Den går dessutom, ehuru sällsynt, långt ned mot söder, runt Vänern och Vättern och upp på sydsvenska höglandet.
I norra och mellersta Skandinavien och Finland finns även en altyp, som uppfattas som hybrid mellan klibbal och gråal. Den har förr ansetts som en egen art, kallad *Alnus pubescens*. Det har påpekats att denna hybrid finns även i trakter där åtminstone klibbalen nu saknas.
Från C. A. Lindman, Nordens Flora (1901-1905), något redigerat.

Sedan följer genetik och hybridisering inom släktet, något som Åke ägnat stort intresse. Det senare gäller även Carin Ehrenberg, som förutom egna genetiska studier redogör för modern teknik inom området. Milan Simak berättar om blomning, befruktning, fröutveckling, om hur fröet bör hanteras, dess groning och ungplantans utveckling.

Sedan följer i tur och ordning:

Göran Lundeberg: Alens rötter och deras symbios med kvävefixerande organismer. Barbro Ransbäck-Dergalin: Alvirke, dess anatomi och användning. Ingegerd Dormling: Skadegörare på al. John Dormling: Al i landskapet, i parker och planteringar. Klaus Stritzke: Al i historiska trädgårdar. Anne-Marie Lundell och Inga Hermelin Jungstedt: Al i folktro och folkmedicin. Per-Erik Lindgren: Al på olika språk. Carin Ehrenberg: Al i konsten.

Samtliga föredrag avses bli presenterade i kursens kompendium, i sin helhet eller som sammanfattning. Dessutom kommer där att finnas förteckningar över al i våra botaniska trädgårdar och viss fotodokumentation.

Sist men inte minst kommer en sammanställning över vad som under åren publicer-

Foto: Ingegerd Dormling, 28 augusti 1998

Stam av *Alnus incana* v. *laciniata* med rotskott, i Uppsala Botaniska Trädgård.

ats om al i LUSTGÅRDEN. Margareta Wiberg har med hjälp av två generalregister (1920-84) letat fram alla de uppsatser där al finns omnämnd.

Ett nyutkommet register för 1985-97 har givit mig möjlighet att komplettera sammanställningen. I 44 av de 62 årsskrifter som utkommit omnämns al. Inte mindre än 92 namn på arter och varieteter finns upptagna! Redan LUSTGÅRDENS första nummer 1920 innehåller Gunnar Schottes uppsats "En ny form av flikbladig gråal" där en rad olika flikbladsformer omnämns. Samma tema tar Nils Hylander upp 1956–57: "Om flikbladiga och småbladiga former av klibbal och gråal". Han nämner 15 former av klibbal och 37 former av gråal. Han anser dock flera namngivna former vara synonyma.

Intressant är också att söka upp de återkommande notiserna om den stora alen i Österbybruk. Först beskrivs den av Rutger Sernander i årgång 1929. Den gjorde då, 1928, intryck av en ståtlig ek, stamomkrets 1,5 m över mark 4,56 m, kronans omrkets 16 m och höjden 16 m. I grenklykorna växte rönn, krusbär, hallon och rallarros. År 1963 besöker dendrologerna åter Österby och finner "en jätte i själatåget" enligt Ingvar Nordins reseberättelse i årgång 1963–64. Två fotografier visar en jätte med stora tickor vid stambasen. 1969 faller trädet för stormen i september. I årgång 1969–70 visar och kommenterar Ingvar Nordin två fotografier av den fallne bjässen. Den är helt genomrutten och dess inre är uppfyllt av rötter främst från flygrönnen iakttagen redan 1928.

Inga Hermelin Jungstedt konstaterar i årgång 1984 att al är "ett träd som sällan planteras". Detta är kanske inte längre helt sant. Hon visar själv på gråalens användning som amträd för ömtåliga ädlare trädslag. Flera plantskolor rekommenderar idag klibbal som snabbvuxet och vackert alléträd på goda marker och gråal, inte minst flikbladiga former, som ett till en början snabbvuxet men ändock relativt litet prydnadsträd. Två införda, småvuxna arter, *Alnus maximoviczii*, japansk al, och *Alnus sinuata*, sitkaal, förökas sedan några år inom E-plantsystemet. De anses härdiga i zon 1–3.

Till slut kan konstateras att det knappast var någon svårighet att fylla våra tio kurstimmar med al – några av de inlägg som vi ser fram emot att få ta del av under temadagen hann aldrig tas upp under kurstiden!

Ingegerd Dormling

Foto: Göran Lundeberg

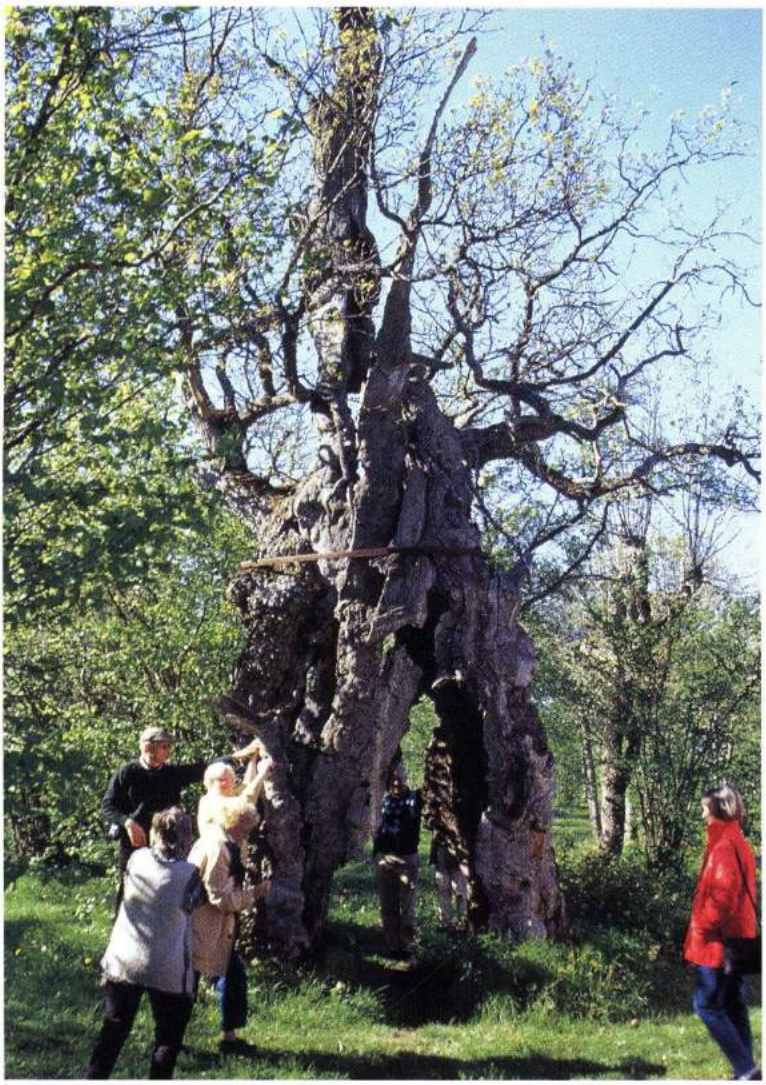

Ivriga dendrologer på Gotlandsresa (se s. 95) hjälps åt att mäta Lojstaeken.

Stora träd – och märkliga

LUSTGÅRDEN har i flera år publicerat egna listor över Sveriges största träd. Se t.ex. LUSTGÅRDEN 1997 sid. 36. Det är med hjälp av uppgifter från läsarna som vi kan göra detta. I år publicerar vi i stället en lista som Länsstyrelsen i Östergötland har samlat in uppgifter till och dessutom en efterlysning av stora träd i hela landet. Se nästa uppslag – och hjälp till!

Det blir därför inte någon ny "Lustgårdenlista" i år, men det beror inte på att läsarna har slutat att skicka in uppgifter.

Från Richard Sterving i Helsingborg kommer

Foto: Richard Sterving

Vegeholmseken med sin mäktiga "plattfot".

noteringar om träd som saknades i vår lista förra året, t.ex. hagtorn, kastanj och pil. Sören Andersson i Stockholm har också skickat in goda iakttagelser om stora träd, och kommentarer till förra årets lista. Lustgården tackar för båda dessa bidrag och kommer att ta upp dem i den mera fullständiga lista som vi förhoppningsvis kan presentera nästa år.

Några av de foton vi har fått in vill vi dock visa redan nu. På föregående sida syns den berömda Lojstaeken på Gotland (se även sid. 100). Den är Gotlands äldsta träd — eller trädruin, något som påpekades redan i Lustgården 1934. Omfånget uppmättes 1998 till 7,6 m mot 1934 års 9,0 m.

Skånes näst största träd är också en ek. Den finns på Vegeholms slottsområde, skriver Richard Sterving. Dess omkrets är 8,6 m. Ägaren till Vegeholms slotts Erik von Geijer berättar att ekens innandöme brändes i hans ungdom på 1930-talet.

"Prakteken" här nedan finns i hörnet av Hermelinsvägen och Djurgårdsvägen i Saltsjö-Boo öster om Stockholm. Den ingår i en inventering som Bo Svedén gjorde 1987, och tipset kommer från Ann-Britt Jäger. Eken är ihålig, vilket syns genom stora springor på var sin sida av stammen. Omkretsen var 5,92 m år 1987 men hade 1998 ökat till ca 6,15 m.

Foto: Siv Sjöstedt

Eken i Saltsjö-Boo har stora barkfria torkade ytor.

EFTERLYSNING:
Stora träd i Sverige

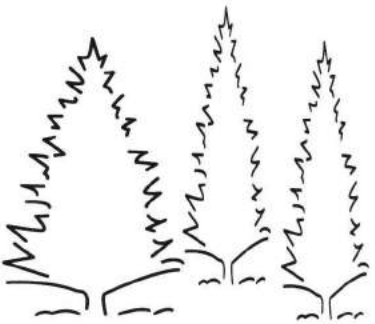

Med jämna mellanrum uppkommer frågan om rekordmått hos våra olika trädslag och en del efterforskning har gjorts om detta på senare tid utan att någon egentlig framgång har nåtts. Sålunda har kontakt tagits med miljövårdsenheten vid ett par länsstyrelser, Skogsstyrelsen, Statens Naturvårdsverk och den botaniska enheten vid Naturhistoriska Riksmuseet.

Alla instanser menade att det skulle vara intressant att ha tillgång till en rikstäckande aktuell förteckning men ingen av nämnda myndigheter hade något att bidraga med annat än ströuppgifter.

Söker man i litteraturen finner man med få undantag blott uppgifter från svunnen tid som t.ex. i Carl G. Alms uppsats i Lustgården nr 2 (1922) "Våra stora träd och deras bevarande åt eftervärlden".

Betydligt färskare uppgifter, insamlade av Lars Lagerstedt, står att finna i Ingmar Holmåsens bok "Träd och buskar" 1989. Uppgifter från denna tillika med några nyare data redovisades i tabellform i Lustgården nr 77, 1997. I sammanhanget bör även Svante Hultengrens m.fl. "Ekjättar. Historia, naturvärden och vård" (1997) nämnas.

Nytt grepp i Östergötland

Under sommaren 1998 togs ett helt nytt grepp i ämnet då miljövårdsenheten vid Länsstyrelsen i Östergötland tillsammans med lokala media utlyste en tävling om var i länet de stora träden stod att finna. Ett stort antal svar inkom och en preliminär sammanställning gjord av Kjell Antonsson och Nicklas Jansson

Uppgifter om stora träd

1. Trädslag (svenskt och vetenskapligt namn) .....
.....
2. Trädets omkrets i brösthöjd (1,3 m över markplan) ..... cm
3. Fyndplats.....
4. Kommun.....
5. Län.....
6. Uppgiftslämnare (namn, adress och telefonnummer).....
.....
.....

Skicka till:

Föreningen för Dendrologi och Parkvård,
Torsvikssvängen 11, 181 34 Lidingö.
V. g. märk kuvertet "Stora träd".

Stora träd i Östergötland

Största omkrets i brösthöjd (1,3 meter över markplan) hos olika trädslag i Östergötland 1998. Preliminär sammanställning. Källa: Miljövårdsenheten vid Länsstyrelsen i Östergötland.

Trädslag	*Omkrets i brösthöjd, m*	*Växtplats*	*Kommun*
alm	7,8	NV Börshult, Torpön	Ydre
apel	3,0	Torp Tjällmo	Motala
ask	9,2	Djursö	Söderköping
asp	3.1	Björsäter	Åtvidaberg
avenbok	3,2	Brokind station	Linköping
björk	3,8	Rökslid Sonsborg	Finspång
bok	5,3	Medevi brunn	Motala
ek	9,2	Lagnebrunna	Boxholm
en	2,0	Hammerum, V. Ryd	Ydre
fågelbär	2,5	Rödingehult	Kinda
gran	4,9	Asby Norrgård	Ydre
hästkastanj	4,1	Örberga	Vadstena
klibbal	4,6	Medevi brunn	Motala
lind	7,6	Viby gård	Söderköping
lärk	3,3	G:a prästgården Ingelsbo	Valdemarsvik
lönn	4,4	Hässelby boställe	Vadstena
oxel	3,9	Stocklycke hamn, Omberg	Ödeshög
pil	7,9	Sjögestad mellangård	Linköping
poppel	7,0	Tuna gård, Rystad	Linköping
päron	3,8	Blåkulla, Blåvik	Boxholm
rönn	2,5	Svarvardalen, Gärdserum	Åtvidaberg
sälg	3,6	Dagsberga	Norrköping
tall	4,2	Eknön	Söderköping

samt medarbetare vid enheten presenteras i tabellen här ovan.

Ett par intressanta noteringar kunde göras vid jämförelse mellan de två tabellverken nämligen att omkretsen hos den största almen (skogsalm?) i Östergötland med närmare två meter överträffade den tidigare noteringen för landet och att samma förhållande gällde för asken.

Den här föreliggande efterlysningen riktar sig främst till medlemmarna i Föreningen för Dendrologi och Parkvård samt till medlemmarna i landets botaniska föreningar av vilka många är eller har varit engagerade i florainventering i respektive landskap.

Efterlysningen kommer även att publiceras i Svensk Botanisk Tidskrift.

Omkretsen kan vara svår att bestämma och för att ge ett rättvisande mått skall man undvika att utföra mätningen exakt i brösthöjd om stammen där t ex har knutor eller utåtstående barkuppfläkningar. Trädet skall givetvis vara enstammigt. Mät gärna upp omkretsen ett par-tre gånger och ange medelvärdet.

Det går bra att kopiera kupongen på föregående sida när du skickar in dina uppgifter!

Eventuella frågor kan ställas till undertecknad under adress: Stubbstigen 7, 181 47 Lidingö. Tel/fax: 08-765 49 26.

Göran Lundeberg

Östra Esplanaden

En kulturhistorisk klenod i Umeå

Text och foto: Bengt Lindqvist

Esplanaden föddes i Spanien som försvarsanordning,
levde vidare som park, och blev så småningom brandgata.
Till Umeå kom esplanaderna mot slutet av 1800-talet och blev stadens stolthet.
Östra Esplanaden planterades med popplar av olika slag.

Esplanaderna kommer från Spanien. Artilleristerna i fästningarna ville jämna till, *explanar*, borgarnas omgivningar för att med kanoner kunna meja ner de anstormande fienderna. Många medeltida städer fick därvid stora delar av bebyggelsen rivna, bland andra Malmö.

Efter Napoleonkrigen stod det klart att denna *explanada* var meningslös. Artilleriets räckvidd var betydligt längre, och befästningarna flyttade ur städerna. "Explanadan" gjordes om till park (som i Malmö) eller till gator, eller till en blandning av park och gata, esplanad.

Esplanaden blev högsta mode, en bred gata med dubbla trädrader på bägge sidor, eller

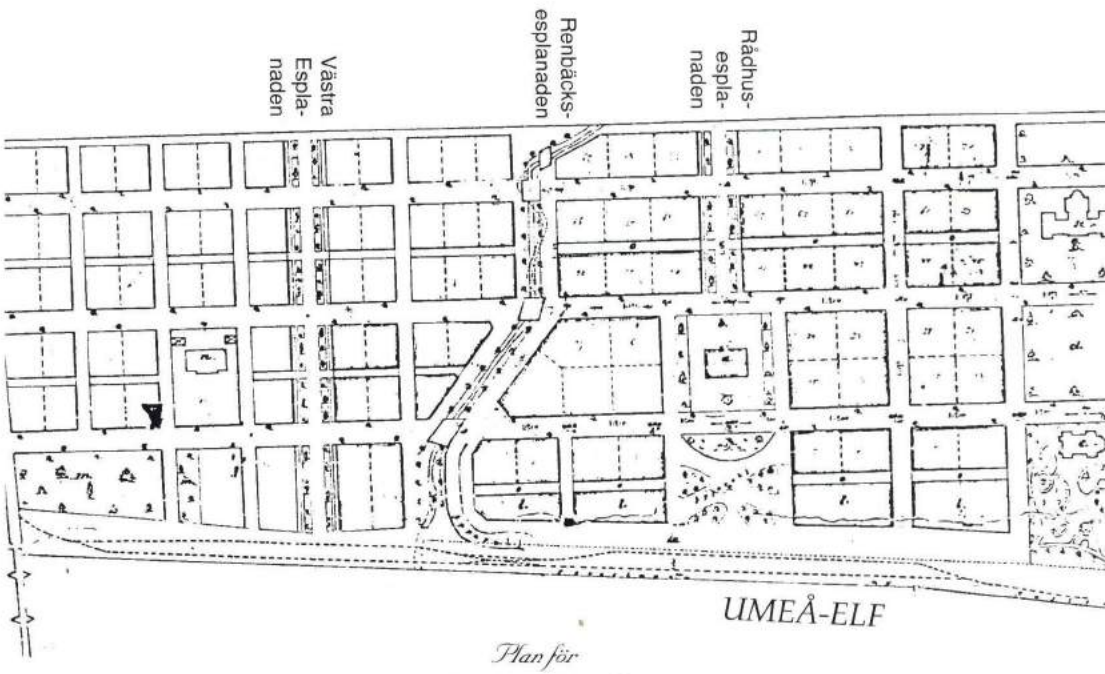

Plan för

Umeå Stad

efter branden den 25. juni 1888
sådan den blifvit af Stadsfullmäktige den 23. februari 1889
antagen

dubbla körbanor med en mittremsa med promenadstråk omgiven av dubbla trädrader. Utvecklingen började i Spanien och Frankrike men idén spred sig snabbt. Resultatet kan ses i de flesta europeiska städer, i namn av esplanad, boulevard, aveny, chaussé.

Till Sverige kom esplanaderna via Ryssland och Finland, länder med eldfängda städer på 1800-talet. Esplanaden hade fått ett tredje syfte – att vara brandgata. Idén vann anklang i det nyttoälskande Sverige – vi hade oerhört eldfarliga trästäder. 1874 års Byggnadsstadga för Rikets Städer liksom Brandstadga föreskrev att alla städer i riket inom två år skulle planera för att inrätta esplanader och skicka dessa gatuplaner till regeringen för godkännande.

Även i Umeå gjordes sådana planer. Västra Esplanaden och Östra Esplanaden kom båda till 1882–83 och avgränsade staden mot väster och öster. I söder fanns Ume älv och i norr träskmark. Man hade även planerat att bygga tre-fyra breda björkalléer parallellt med älven för att minska brandrisken. Men brand uppkom i juni 1888 och hela staden mellan esplanaderna brann ner utom den västligaste delen, som skyddats av Renmarksbäcken. Man hade tänkt rätt men varit för sent ute.

Runt om i Sverige gjordes planer för att få esplanader och många fullbordades. Det finns esplanadgator i 15–20 svenska städer. Men kommunalgubbarna fick så småningom klart för sig att Byggnadsstadgan för Rikets Städer bara var en stadga och inte lag – man kunde bryta mot stadgan utan risk för bestraffning.

Esplanadentusiasmen avtog, esplanaderna avkortades eller togs bort. I svenska städer är därför esplanader idag sällsynta.

Umeå blev undantaget. Umeå fick fyra esplanader i sin stadsplan från 1879 (se ovan). Man hade lärt sin läxa och ville förhindra stora bränder, men också öka "prydligheten", d.v.s. skönheten.

Esplanaderna och björkalléerna har blivit Umeås kännemärke och stolthet.

Esplanadernas öde

Rådhusesplanaden i stadens centrum kvarstår oförändrat med sina vackra björkar som en prydnad för staden. Renmarksesplanaden är försvunnen, förintad av stora hus, korsande genomfartsled och diverse småhus.

Västra Esplanaden har blivit stadens största genomfartsled, E4. Alla björkar har huggits ner, gatan har blivit dubbel med minimal mittremsa. Björkar har planterats på sidorna och i mittremsan, men glest så att esplanadkänslan är borta.

Östra Esplanaden finns kvar, hotad men väl värd att bevara.

Östra Esplanaden

Östra Esplanaden planterades med popplar i fyra rader, ursprungligen ca 200 stycken. Nu finns det 122 kvar på en sträcka av 400 m.

Det finns en blandning av gamla och nya popplar i olika åldrar. Ca en tredjedel av beståndet är grova träd, de flesta sannolikt från 1882–83, och de klarade branden 1888. Den grövsta poppeln har en omkrets av 270 cm i brösthöjd.

De äldsta träden är av typ *Populus laurifolia*, lagerpoppel. När de gamla träden har gått ut har man dock ersatt dem med andra poppelsorter än de ursprungliga, av oklara skäl – synd!

Vid förlängningen av esplanaden på 1920-talet planterades den med *Populus x berolinensis*, berlinerpoppel, en hybrid mellan *Populus laurifolia* och *Populus nigra*, funnen i Berlin 1800. I södra delen av esplanaden har planterats en mängd *Populus balsamifera v. elongata*, jämtlandspoppel. I mitten har planterats många *Populus x canadensis*, kanadapoppel, ursprungligen en hybrid mellan *Populus nigra* och *Populus deltoides*, amerikansk poppel, men som länge hybridiserat med andra arter och därför kommit att visa en större variation i det saluförda materialet. Jag har inte klarat av att sortbestämma Umeå-materialet av kanadapoppeln. Slutligen finns det två *Populus simonii*, kinesisk poppel, i esplanaden. Denna art är sällsynt så långt norrut i Sverige.

På senare år har någon nyplantering inte skett. En av orsakerna är svårigheten att få nya

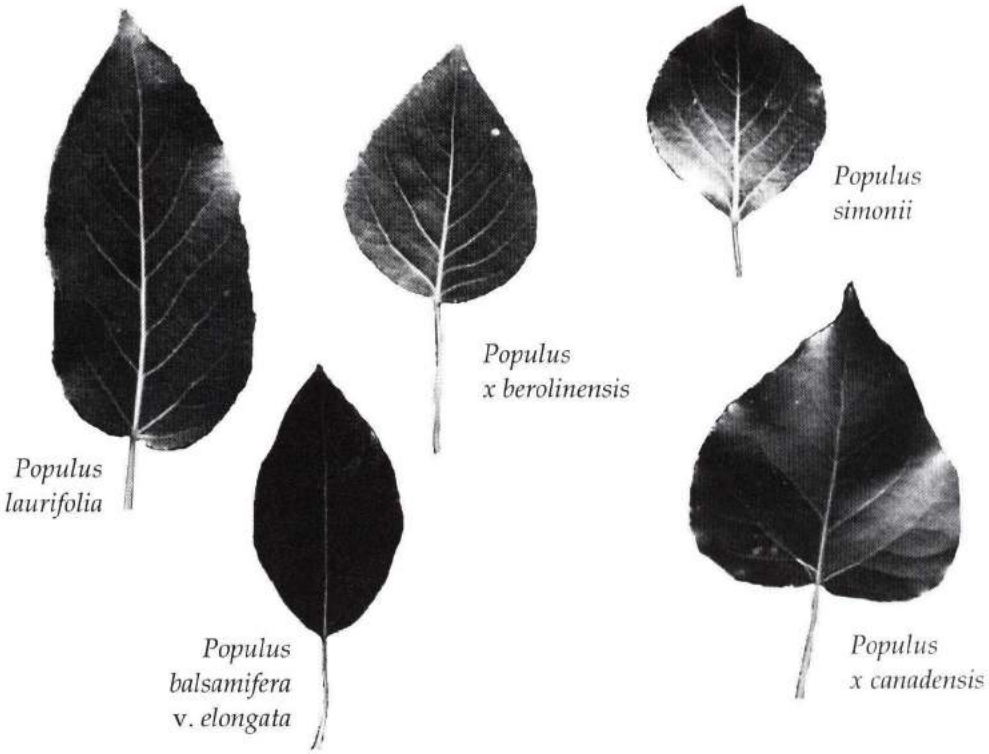

träd att överleva. De gamla trädens stora löv- och rotmassa utkonkurrerar de nya.

En annan orsak är konkurrensen om utrymmet med bilismen. I den norra änden har två av de fyra poppelraderna offrats för att göra parkeringsplatser. I den södra änden har länsstyrelsen fått parkeringsplatser, med diskutabelt resultat. Det finns knappt två rader popplar kvar, och mellan dem har man planterat sex rönnar. Alla rönnarna borde tas bort, liksom jämtlandspopplarna, parkeringsplatsen borde minskas och fyra rader lagerpopplar återplanteras.

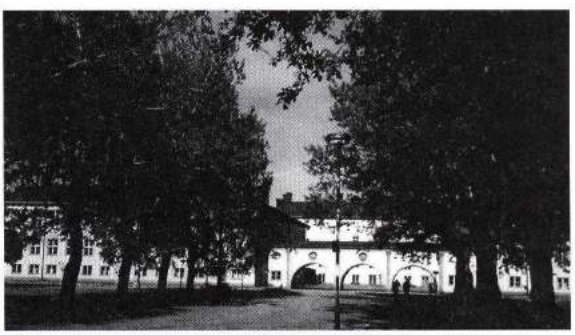

Norra delen av esplanaden mot f.d. Lärarhögskolan. Blott två av de ursprungliga fyra berlinerpoppelraderna återstår.

De sista 100 metrarna ner till Ume älv kom aldrig att bli esplanad, trots att det var planerat på kartan. Orsaken är oklar. Här finns nu bara gräsmatta och en ful, låg restaurangbyggnad, som borde tas bort när restaurering av esplanaden görs. Det vore då önskvärt med plantering av fyra rader lagerpoppel och fri sikt ner mot älven.

Östra Esplanaden bär på både skönhet och kulturhistoria och är väl värd att bevaras.

Tragic fate of a great botanist

by Gennady A. Firsov

One of Linnaeus' followers, Johan Falck, worked as head of St. Petersburg Botanical Garden in 1765-1768. He did important research on the Russian flora and often reported back to Linnnaeus about his findings. But his life came to a bitter end. Overcome by illness he committed suicide in 1774.

St. Petersburg Botanical Garden was established in 1714 (or, according to some sources, in 1713) by order of Peter I soon after the capital of the Russian Empire was moved from Moscow to St. Petersburg.

The first manager of the Garden, then called the Medical Garden or *Aptekarsky ogorod*, was Robert Erskine from Scotland, who was chief physician of the Czar. But Erskine died in 1718 before he could see the results of his work.

Very little is known about the early days of *Aptekarsky ogorod* because most documents were lost in a fire in the Apothecaries Chancellery. Thus the documented history of the Garden begins with Johann Siegesbeck from Germany who was its director in 1735-1742. After Siegesbeck left *Aptekarsky ogorod* there was no scientific botanist-doctor at its helm for a long time.

This situation remained unchanged until the 1760's when the Swedish botanist and pupil of Linnaeus, Johan Peter Falck was appointed head of the Garden (in Russia he called himself Ivan Falck). Falck was offered this position thanks to a recommendation from Linnaeus who also provided the funds for his journey to Russia. Linnaeus' favours played an important role in the life of Falck in future days too, and Falck was moreover the only naturalist working in Russia who may be considered as belonging to "Linnaeus' apostles".

Falck arrived in Russia in October 1763. His first task was to take charge of the private Natural History collection of Carl Friedrich Cruse, *Leib-Medic* (chief physician) of Catherine the Great. He was later appointed Professor of Medicine and Botany and Manager of the Medical Garden, in which position he stayed from 1765 until 1768.

When Falck came to St. Petersburg he thought he would find there rare trees and shrubs collected in Siberia and Tataria (this was the common name for Asian Russia and Mongolia). Through studies of different gardens Falck soon came to realise that the common native birch *(Betula alba)* had a wider distribution in the city than any other tree. One of the reasons for this was the severe climate of St. Petersburg.

Falck believed that there would also be many other kinds of hardy, decorative trees and shrubs native to the vast territory of Russia. He thought it was a pity that Russian people often bought foreign plants instead of using their own lovely native ones, or were content to decorate their gardens with common birch.

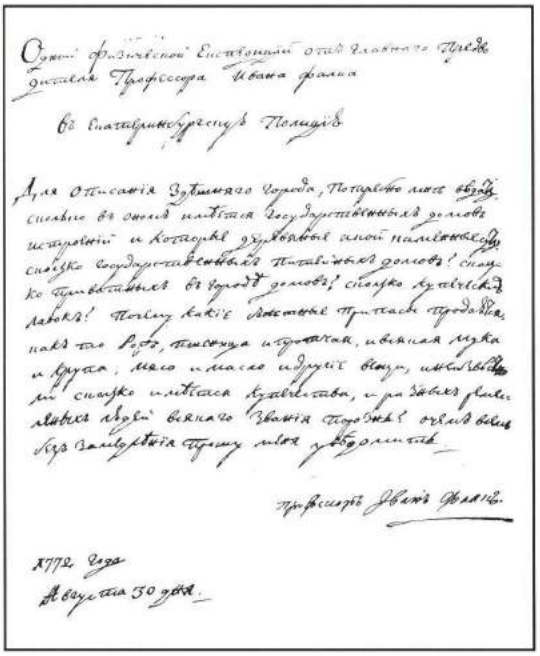

A handwritten request for information from Falck to Ekaterinburg's police, signed "Professor Ivan Falk", 30 August 1772. From V.I. Lipsky (1913).

It is a pity that Falck did not publish a "Catalogue of living plants of the Garden" as did his predecessor Siegesbeck in 1736. On the other hand, this lack was compensated by a host of invaluable data stemming from Falck's frequent correspondence with Linnaeus, very important for the history of botany both in Russia and Sweden.

However, after studying cultivation in *Aptekarsky ogorod*, the Botanical Garden of the Academy of Sciences and some private gardens he did publish his views on some little known trees and shrubs which he considered to be promising for cultivation in North-West Russia. Taking into account the influence of the abnormally severe winter of 1759/60, as well as previous cold winters, he described in detail the following species: *Acer tataricum, Amygdalus nana, Caragana arborescens, C. frutex, C. pygmaea, Cornus alba, Euonymus europaeus, Lonicera tatarica, L. xylosteum, Rhamnus cathartica, Sorbaria sorbifolia, Spiraea crenata, S. salicifolia, Ulmus pumila.*

Letters and seeds

Linnaeus who himself received a personal invitation to work in Russia, was highly interested in its flora. He liked Russian plants, especially those of Siberian origin. From 351 species included in the first edition of "Species Plantarum" (1753) he himself cultivated more than one hundred in his Uppsala garden.

When Falck departed for Russia he promised to send to Linnaeus all facts, seeds, plants, etc. he came across. In a letter from Uppsala (1772) Linneaus asked him to collect seeds of *Ulmus pumila.*

Falck kept his promise and Linnaeus found in him a faithful and devoted follower who wrote to him about everything that happened in St. Petersburg and Russia. From this correspondence we know which plants grew well in the climate of St. Petersburg and the sizes they reached. Many of the plants were later described by Linnaeus.

Falck also passed on facts about the *Aptekarsky*. He wrote that some species had been cultivated there from time immemorial, e.g. *Amygdalus nana* and *Acer tataricum*. He also provided data about the Botanical Garden of the Academy of Sciences which existed in St. Petersburg from 1735 until 1812.

Exotic trees

In 1766 Falck had published an article (in Russian) in "Proceedings of Free Economic Society", concerning trees and shrubs suitable for gardens, alleys and hedges. This was the first summary of the results of the introduction of exotic arboreal plants in St. Petersburg and possibly in Russia. By comparing the periods

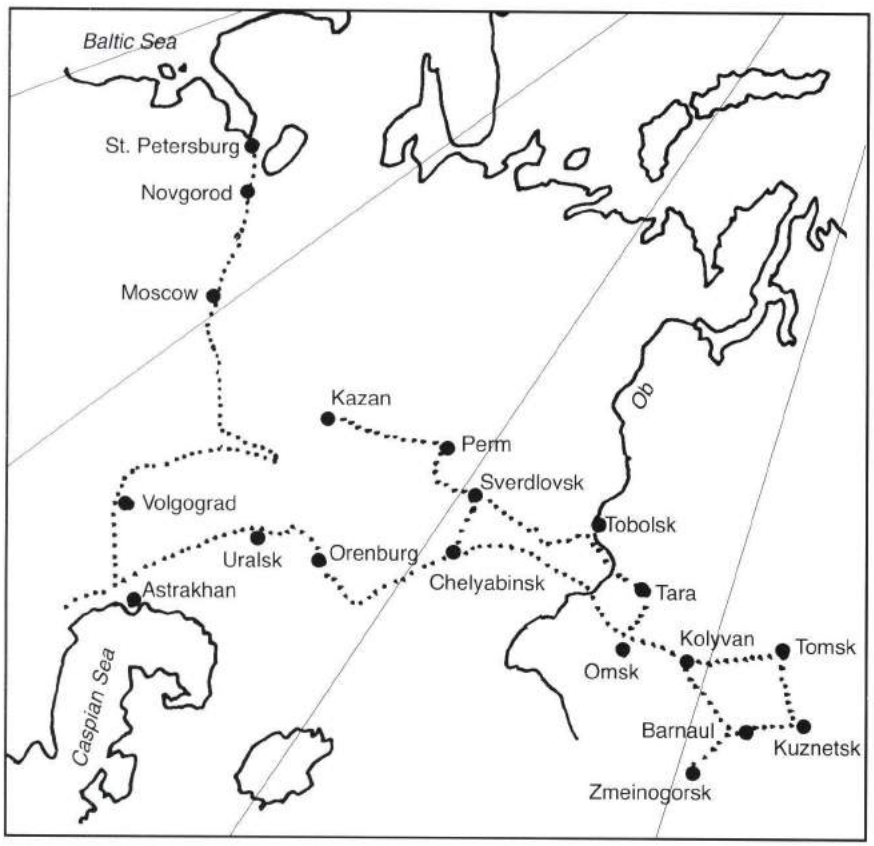

Falck's expeditions 1768-1774. Excerpt from map in J. Verne, Istorya velikikh puteshestvy (History of great journeys), Book 3. M.: Terra, 1993. p. 471.

of flowering and fruiting of these species Falck helps us, even now, to understand more clearly their reactions to climatic change. The article was generally important for the history of botany in Russia, and it was published again in 1801 after Falck's death.

Some 20th century authors consider many of the species named as being introduced much later than was really the case. This is true for *Caragana arborescens, Lonicera tatarica, Caragana pygmaea* and others. Using Falck's data it is possible to verify and correct the dates of introduction of these species in St. Petersburg.

Falck himself referred to the collections of the famous botanists and travellers D. Messerschmidt, J. Gmelin and T. Gerber. Because the collectors' routes and the time of their expeditions are known it is possible in many cases to determine the year of seed collection particularly when consideration is given to the natural habitat of the plants. Falck's article shows, too, that the degree of winterhardiness of arboreal plants was considered to be the main factor limiting cultivation.

When Falck began to work in *Aptekarsky ogorod* orders were sent via the Apothecaries Chancellery for seeds to be delivered to St. Petersburg from Siberia and other regions. According to the writings of J. Georgi, the Medical Garden under the supervision of Falck abounded in rare plants of the Russian flora.

Falck's botanical and medical lectures were well-known and highly regarded by the students. St. Petersburg's Imperial Free Economic Society made Falck a member, and some of his findings were published in its proceedings.

Failing health

Unfortunately Falck suffered from poor health "of soul and body". This became known through his participation in prestigious expeditions to explore the Russian Empire during the reign of Catherine the Great.

Falck was appointed head of one of these expeditions which was to investigate the south-eastern territories and extend to Siberia and Turkestan. He left St. Petersburg on 5 September 1768, never to return.

Concealing his indisposition Falck persisted in his travels and research work until, seriously ill, he shot himself on 21 March 1774 in Kazan where he was also buried.

In 1765 an English traveller, J.R. Forster, undertook a journey to Lower Volga. On returning to England he published his report *"Specimen Historiae Naturalis Volgensis"* (1768) where one of the chapters was devoted to plants. A list numbered 207 species, among which were 26 arboreal ones, such as *Euonymus europaeus, Genista tinctoria,* and *Populus alba.* Forster expressed his gratitude to Falck who had identified them and verified their names.

Forster's report was one of the first Russian papers in which Linnaeus' binomial system of species was used. Otherwise, in most publications of that time long pre-Linnaean descriptions of plants had to be used, and nowadays it is difficult to identify them all.

An analysis of Falck's activity in Russia shows that botanical gardens at that time played an important role in the development of science. Studies of plant resources, their introduction and acclimatisation were carried out in them, and the gardens were closely connected with medicine and pharmacology. Considerable attention was given to supply students with plants suitable for prescriptions and medicines.

Ever since those days botanical gardens and arboreta have been centres of plant distribution and culture. But contacts between botanists and botanical gardens in St. Petersburg and Sweden were more plentiful in the 18th century than they were in the 20th century. Only recently has the situation begun to change – and evidence of this was the visit by a delegation from the Swedish Society for Dendrology and Park Culture to St. Petersburg Botanical Garden in June 1996.

Falck. 1. Johan Peter F. (i Ryssland Ivan Petrovitj), naturforskare, f. 1733 (1732?), i Broddetorps socken i Västergötland, blef student i Uppsala 1751, erhöll 1763, på Linnés förord, anställning som intendent för lifmedikus C. F. Kruses naturaliekabinett i Petersburg, utnämndes 1765 till professor i botanik vid Collegium medicum därstädes och fick 1768 uppdrag att deltaga i en vetenskaplig expedition, som hade till ändamål att genomforska hela det ryska riket. Kroppsligt nedbruten och sinnessjuk, afhände han sig under återfärden lifvet i Kazan 1774. Hans reseantockningar, som finnas införda i "Beyträge zur topographischen kenntniss des russischen reichs", (I—III, 1785—86), äro af högt värde för kännedomen om ryska stäppländernas naturalhistoria.

Nordisk Familjebok 1907

References

Bobrov E.G., *Karl Linnei. L.*: Nauka, 1970, 286 p.

Falck J.P., *O zdeshnih dereviah i kustah, kotorie godni v sadah k allejam i shpalernikam*/Trudi Volnogo Econom. obschestva. Part 2. St. Petersburg, 1766, p. 11-32.

Forster J.R., *Specimen Historiae Naturalis Volgensis*/ Philosophical Transactions. Vol. 57. Part 2. For the year 1767. London, 1768, p. 312-357.

Herrn Johann Peter Falck, Beiträge zur topographischen Kenntnis des Russischen Reichs (Bearb. von J.G. Georgi). Bd. 1-3, St. Petersburg, 1785-1786.

Karl Linnei, Sbornik statei. M.: AN SSSR, 1958, 260 p.

Lipski V.I., *Imperatorski S. Peterburgsky Botanichesky sad za 200 let ego suschestvovaniya* (1713-1913). Part 1. St. Petersburg, 1913. 312 p. Part 3. Petrograd, 1913-1915, 583 p.

Ruprecht F. *Materiali dlja istorii Imperatorskoi Akademii Nauk*, po chasti botaniki. Prilozhenie k VII tomu zapisok Imp. Akad. nauk, N 3. St. Petersburg, 1865, 35 p.

About the author

Gennady A. Firsov is curator of the Botanical Garden of the Komarov Botanical Institute of the Russian Academy of Sciences in St. Petersburg.

A Dutch merchant with a penchant for parks

by Badeloch Noldus

There was a Dutch finger in nearly every major Swedish horticultural pie of the early 17th century, and its mark could be seen in several important gardens. The biggest finger of all belonged to Louis de Geer. Although best known as a merchant and industrialist he took a keen interest in the arts, in literature – and in garden design. The Dutch influence in this field has only recently begun to be recognised.

Portrait of Louis de Geer by J. Falck, after a painting by D. Beck. Copper engraving, 1649.

The Dutch merchant Louis de Geer (1587-1652) played an important part in the relations between the Netherlands and Sweden in the 17th century.[1]

At the end of the 16th century the Protestant De Geer and his family had fled from Catholic Liège in the Southern Netherlands to Amsterdam. Through Willem de Besche, his trading partner from Liège, and his brother-in-law Elias Trip, Louis de Geer now established his first contacts with Sweden where he would live on and off between 1627 and 1651.

Here he built his empire of iron and copper foundries which were used mainly in the production of weapons.[2]

"The father of Swedish industry"

Louis de Geer, more than anyone before him, held the dawning Swedish economy in his hands and was one of the leading characters in Swedish-Dutch relationships.

Furthermore, he was an outstanding example of 17th century entrepreneurship and patrician spirit. As was becoming for a 17th cen-

tury Dutch patrician, he took great interest in art, literature and horticulture.

When he moved to Sweden he brought his Dutch culture with him. He imported books, building materials and plants from Amsterdam. He invited gardeners from the Netherlands and designed his own gardens in Stockholm, Norrköping, Uppsala and Leufsta.

His interest in architecture and garden design was passed on to his successors. His son Louis de Geer the Younger commissioned a Dutch architect to build his country-seat at Finspong, including a formal garden.[3] His younger brother Emanuel de Geer was responsible for the new garden and house of Leufsta and for adding Stora Wäsby to the list of family estates.[4]

Louis de Geer has been the subject of several economic studies but his significance for the introduction of Dutch architecture and garden design into Sweden has so far been underexposed.[5] Now, before exploring Louis de Geer's four garden designs I intend to discuss the historical relations, followed by an exposition on Dutch garden architects at the Swedish court.

Massive Dutch influence

Contacts between the Netherlands and Sweden date back to the 14th century, they were intensified in the course of the 16th century and flourished in the following century. In 1530–40 an average of 500 Dutch ships a year passed the Sound, and a hundred years later this number had tripled.[6] The decline of the Hanseatic League led to an increase in the Dutch influence in the Baltic and North Sea. After twelve years of war the Hanseatic city of Lübeck was defeated by Denmark and Sweden in 1536. The city lost not only its profitable privileges but also credits remaining to it in Sweden.

Consequently, no longer heavily in debt Sweden was free to conduct her own trade and foreign policies. During the 17th century Sweden turned more towards the young commercial powers in the west, notably the United Provinces of the Netherlands which then consisted of today's Netherlands, Belgium and Luxembourg.

In 1614 the close ties between the two countries were confirmed in an *entente cordiale*, and when Sweden was involved in the Thirty Years' War 1630–1648 it received support from Dutch troops.

During the 17th century, the Netherlands influenced the cultural and economic development of Sweden more than any other European power. This influence was encountered in shipping, nautical science, engineering, architecture – and garden design. Many incentives came from Dutch settlers in Sweden.

The first representatives of the new close Dutch-Swedish relations were mostly merchants such as Louis de Geer, Willem de Besche, Abraham van Eijk and the brothers Louis and Hendrik Trip. The combination of merchants' capital, commercial spirit and Sweden's natural resources of copper and iron would prove to be very prosperous for both the Swedes and the Dutch.

Another considerable section of the Dutch that came to Sweden consisted of architects and engineers: Willem Boij was invited by King Johan III to work at the Royal Palace in Stockholm and at the country-seat at Svartsjö, the brothers De Besche made designs for Uppsala cathedral, the Nyköping palace and the castle at Wibyholm, Caspar Panten contributed to the university hall 'Gustavianum' in Uppsala, Hans Fleming designed the first city of Göteborg, later destroyed by fire, and Joost van Werdt and Jan Aertsen were responsible for the second Göteborg lay-out based on

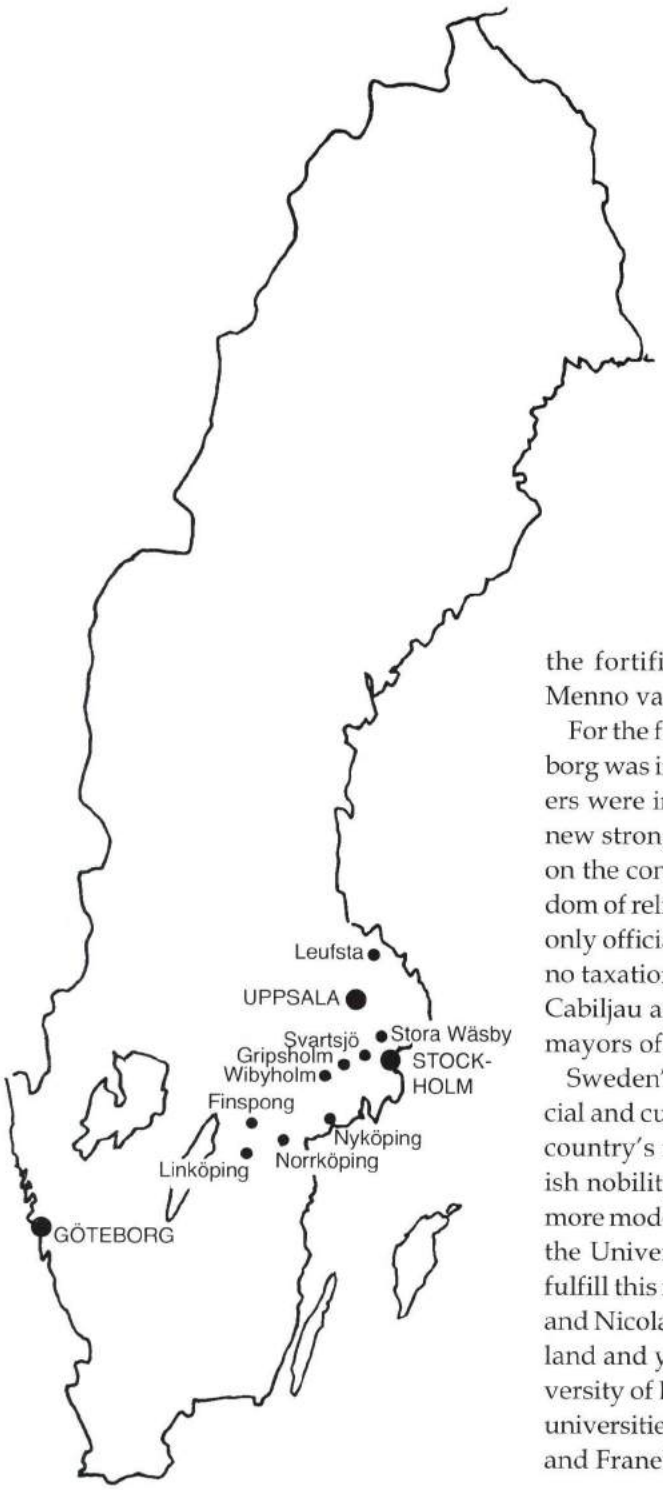

In the 17th century Sweden had a population of less than a million, and large parts of the country were practically uninhabited.
The southernmost part on this map, which shows Sweden's present-day borders, did not become Swedish until 1658. On the other hand, vast areas to the east – Finland and large parts of the Baltic states – belonged to Sweden in the 17th century.

the fortification style of Simon Stevin and Menno van Coehoorn.[7]

For the first thirty years of its existence Göteborg was in reality a Dutch colony. Dutch traders were invited by king Karl IX to build this new stronghold on the west coast. They came on the condition that they were granted freedom of religion, that Dutch should be the city's only official language and that there would be no taxation for a period of 20 years. Abraham Cabiljau and Jacob van Dijck became the first mayors of Göteborg.

Sweden's close contacts with the commercial and cultural centre of Amsterdam and the country's rise in military power made Swedish nobility and statesmen feel the need for a more modern and international education than the University of Uppsala could provide. To fulfill this need, scholars such as Isaac Vossius and Nicolaas Heinsius were invited from Holland and young Swedes were sent to the University of Leyden and, to a lesser extent, to the universities of Groningen, Harderwijk, Utrecht and Franeker.

Between 1610 and 1700 more than 800 Swedish students attended Dutch universities. Among them were influential individuals such as Olof Rudbeck, Nicodemus Tessin the Elder, Carl Gustaf Wrangel, Erik Oxenstierna and Magnus Gabriel de la Gardie. With the help of 'cultural agents' in Amsterdam, they could enjoy Dutch riches even after their return to Sweden. These diplomats provided them with goods ranging from sculptures, books and fruit trees to war equipment.[8]

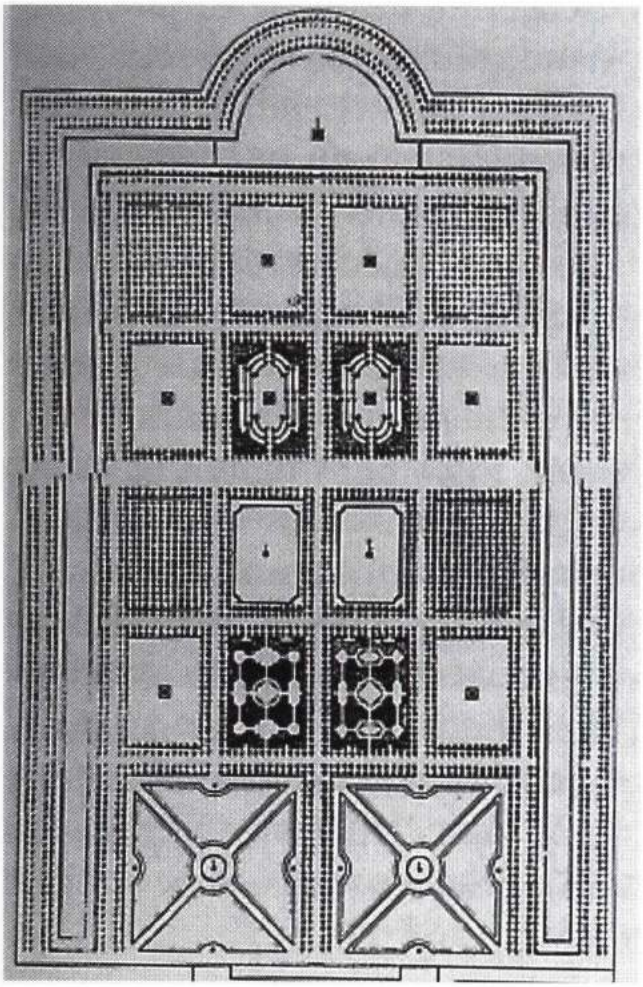

Ideal plan for a garden, *Le Jardin de Plaisir*, Stockholm, 1651. Drawing by A. Mollet.

Dutchmen at the Swedish court

Called in by Gustav Vasa in 1545, Hans Friese was the first Dutch garden architect to put his services at the disposal of the Swedish court. Friese designed the gardens of the royal castles of Gripsholm, Svartsjö, Strängnäs, Linköping and Uppsala for Gustav Vasa and his successors Erik XIV and Johan III.[9] Furthermore, he also re-created the royal garden, *Kungsträdgården*, in Stockholm.

These Friese gardens introduced the Dutch renaissance garden vocabulary to Sweden, heralding a new era in the country's garden history. This is demonstrated by the first Uppsala royal garden, laid out by Friese between 1553 and 1555 at the eastern foot of the castle slope. The kings had a wide view over the garden from their castle on top of the hill.

The garden was bordered by a wooden fence and consisted of parterres with beds of herbs and medicinal plants. In this *hortus conclusus* Friese built a two-storey pleasure-house, crowned with a cupola. Later, by order of Erik XIV, Friese added a labyrinth, an aviary and a carp-pond.[10] Typical of the art of Dutch garden architecture, the garden was an amalgam of ambiguities: a place for contemplation and games, for beauty as well as for crop cultivation.

The origins of the decorative elements in the Uppsala royal garden lie in the Dutch Renaissance garden concept, as introduced to Swe-

den by Friese. On the whole, however, the Uppsala garden lacked the mathematical order of pure renaissance composition as described in *Hortorum Viridariorumque Elegantes et Multipicis Formae ad Architectonicales Artes Normam Affabre Delineatae*, one of the most authoritative Dutch garden treatises of the 16th century and written by Hans Vredeman de Vries.[11]

Long after Friese's work on the royal gardens, another Dutch garden architect was called to Stockholm. The royal garden had fallen into decay after the departure of the French garden architect, André Mollet who had worked at the Swedish court for 13 years.

Christiaan Horleman arrived at the Swedish court in 1666 on the invitation of Hedvig Eleonora, King Karl X Gustav's widow. He became the curator of Kungsträdgården. An inventory drawn up in 1661 shows a rich collection of fruit trees, shrubs, vegetables and herbs, which had been purchased during the years of André Mollet's employment in Stockholm.[12]

Nevertheless Horleman must have considered the plant collection of the royal garden not rich enough because only a year after his arrival he returned to Holland to buy plants for the considerable sum of 2 000 daalders.

Christiaan Horleman's significance for the Stockholm royal garden consisted in a partial renovation of Mollet's parterres and extending the plant-collection. He established a red and white wooden fence around the garden and added decorative pedestals, classicist vases and white obelisks in trelliswork. All these elements can be found in Dutch country-seats of the same period, for example in the gardens of *Vlietzorg* and *Zorgvliet* along the Spaarne river, just outside Haarlem.

Upon Christiaan Horleman's death in 1687 his son, Johan Horleman, was appointed royal garden architect. In 1692 Johan, who carried the name of Hårleman after his ennoblement by King Karl XII, made a design for the garden of Stora Wäsby, the country-seat bought by Emanuel de Geer in 1668.[13] He has been named as the possible architect of the royal garden in Stockholm as it can be seen in *Suecia Antiqua et Hodierna*.[14] Like his father, he purchased plants for the royal garden in Holland, which he visited on his *Grand Tour*.

Recurring elements in gardens designed by Hårleman are the *exedra*[15] and bordering windbreaks of trees. These can be seen both in his designs for the gardens of the country-seat of Östanå and of Stora Wäsby.[16] These elements originate from André Mollet's tractate *Le Jardin de Plaisir*, published in Stockholm in 1651. Mollet presented several models that contain the exedra and windbreaks as ideal plans for a garden. The tractate was partly inspired by the royal country-seat of *Honselaarsdijk* in Holland where he worked, in service of the court of the Dutch Prince of Orange Frederik Hendrik, before he came to Stockholm.[17]

Such examples of both direct and indirect Dutch influence on Swedish garden architecture indicate that Dutch and Swedish 17th century garden history are more closely related than is often thought.

Louis de Geer and his gardens

In the previous section I have shown that Dutch influence on Swedish garden architecture in the 17th century occurred through different channels: Dutch garden architects at the Swedish court, importation of plants, introduction of design models via treatises. In addition, a number of Dutch merchants, by acting as principals, patrons or as designers themselves, have also had an important part in this Dutch influence on Sweden.

Louis de Geer united these three roles. He ordered a residence from a Dutch architect, employed Dutch gardeners, imported plant

material from the Netherlands and designed four private gardens: in Norrköping, Stockholm, Leufsta and Uppsala.

In 1614 the Dutch Republic granted the Swedish government a loan to pay the *Älvsborgs lösen*, a war ransom to Denmark, and Louis de Geer was one of the contributors. Since Sweden was known for its lack of ready cash in those days, the Dutch claimed in return a big share of the production of the Swedish copper and iron mines.

Now, with the help of his representative in Sweden Willem de Besche, Louis de Geer could lease the copper foundry at Finspong near Norrköping as early as in 1618. A few years later De Geer also leased the iron foundries in Leufsta, Österby, Forsmark and Gimo in Northern Uppland.

A Renaissance garden in Norrköping

In 1627 Louis de Geer moved to Sweden to evade the high tariffs on foreign cargo-vessels that were levied in the Sound. He became a Swedish citizen and set up his headquarters in the city of Norrköping.

The house he built is depicted in a *Suecia Antiqua* engraving of Norrköping, the only existing picture of the house. On the south bank of the river Motala the large renaissance mansion can be seen, rising above the other houses in the new district.

The architect of the house – called 'Stenhuset' (The Stone House) since it was one of the few brick buildings in the city – is unknown. However, it is not unlikely that one of Willem de Besche's brothers was responsible for the design because Willem de Besche's three brothers, Gillis, Hubert and Gerard, were all educated architects working in Sweden. They contributed, among others, to the royal palaces in Stockholm and Uppsala. As they were acquaintances of Louis de Geer, one may presume that one of them made the drawings for

'Stenhuset'. Hubert de Besche is known to have designed the tower at Holmen, De Geer's factory at Norrköping, and he is the logical choice.[18]

Excavations in the 1950's confirmed that the house was built in Renaissance style as seen on the image of 'Stenhuset' in *Suecia Antiqua*. The bricks found were smaller than the bricks manufactured in Sweden. The similarity between the bricks used in Dutch Renaissance architecture and the bricks of 'Stenhuset' indicates that De Geer imported his building materials from Holland. The heavy Swedish bricks must have been considered unfit for the

View of the city of Norrköping. Louis de Geer's house can be seen rising above the other houses on this side of the river Motala, below the tower of the church of St. Olai on the other side of the river. The large building dominating the foreground is Johannesborg castle. From E. Dahlberg: *Suecia Antiqua et Hodierna*, 1715.

fine Renaissance bonds that De Geer had in mind.

Evidence of the existence of the adjacent garden is only available from written sources. In his 1629 journal Louis de Geer wrote that the costs of 'the garden next to the stables' had increased to '450:24:7 daalders' that year.[19]

An appraisement report on the copper foundries in Norrköping, drawn up in 1689, also includes a description of the grounds of 'Stenhuset'. According to the report the garden measured 96 ells by 90 ells (66 x 62 m). The garden was enclosed by a wooden fence fitted with gates and featured a pleasure-house. In 1645 a pigeon-house had been installed in the garden.[20] No detailed reference was made to the lay-out of the garden.

Louis de Geer's friendship with Johan Kasimir and their lively correspondence sheds more light on the possible design of the garden in Norrköping. Johan Kasimir was a count of German origin and brother-in-law to King Gustaf II Adolf, and his gardens were amongst the most significant early 17th century gardens in Sweden.

Like De Geer, Kasimir took a great interest in horticulture. He made the designs for the gardens at his country-seats in Östergötland,

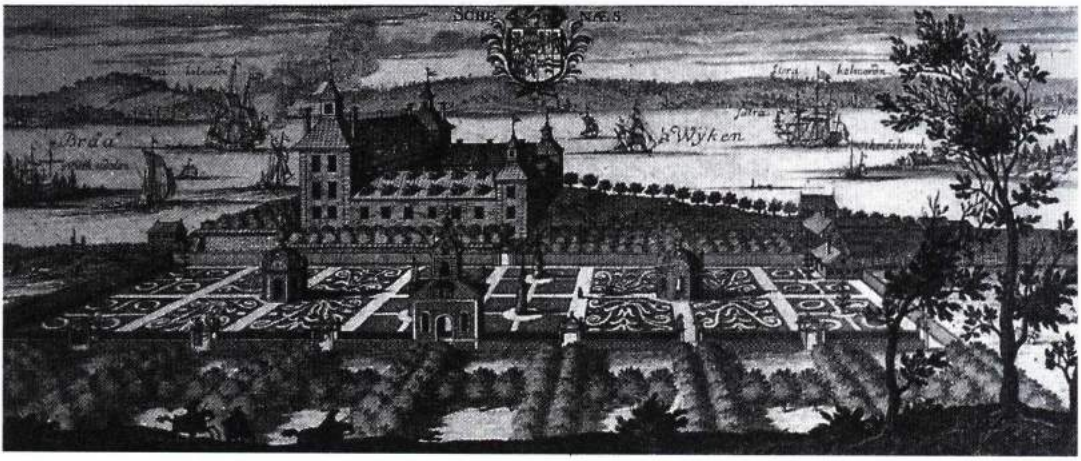

Johan Kasimir's estate Skenäs near Norrköping and a sketch of its garden for *Suecia Antiqua et Hodierna.*

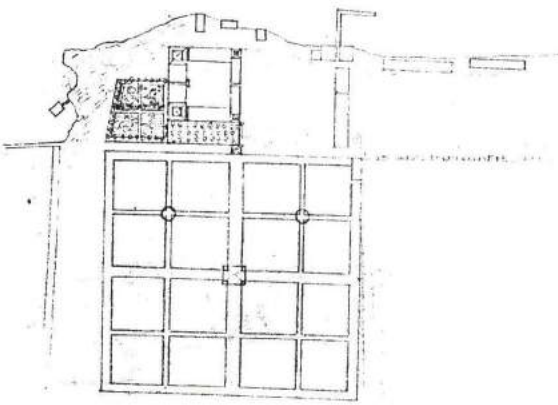

the province where Norrköping is situated. De Geer's and Kasimir's mutual interest is underlined by a journal that speaks of a gardener in the count's service, previously employed by De Geer.[21] The gardener regularly returned to his former employer's garden for cuttings of apple, pear and peach trees which indicates that the garden of 'Stenhuset' had a wide supply of plants.[22]

Presently available information is not sufficient for a complete reconstruction of the garden of 'Stenhuset'. However, if the contacts with Johan Kasimir and the presence of a pleasure-house, a pigeon-house and fruit trees in an enclosed garden are taken into consideration, it is conceivable that Louis de Geer and Johan Kasimir have influenced each other's garden conceptions. The garden of 'Stenhuset' might well have resembled Kasimir's garden at the country-seat of Skenäs.

A kitchen-garden in Stockholm

From 1631 to 1635 and between 1637 and 1641 Louis de Geer resided in Amsterdam again. During his absence he kept in close contact with Sweden. By the time he returned, he already leased most of the Swedish copper and iron foundries and had become a man of influence in the politics of Sweden and at the Swedish court.

In recognition of his great significance to Swedish industry, Queen Kristina raised Louis de Geer to nobility – a phenomenon which did not exist in the Dutch Republic. As a member of the nobility, De Geer could now actually own the foundries and the crown estates he had only leased until then.

As it had become of interest for him to be close to the nation's political heart, Louis de Geer moved his headquarters to Stockholm where he bought a lot in the district of Södermalm from a Dutch acquaintance. It was no

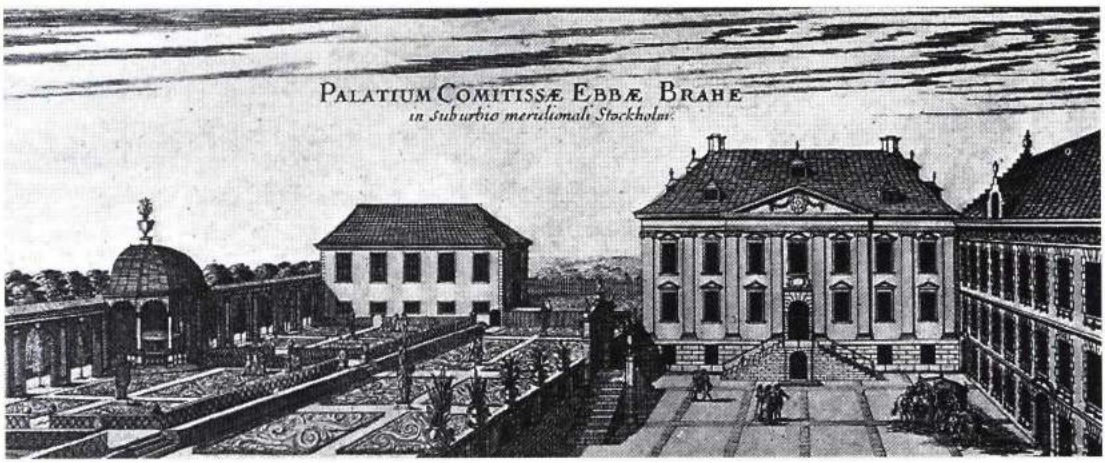

Louis de Geer's city palace in Stockholm, named Ebba Brahe's Palace after its next owner. *Suecia Antiqua et Hodierna*, 1715.

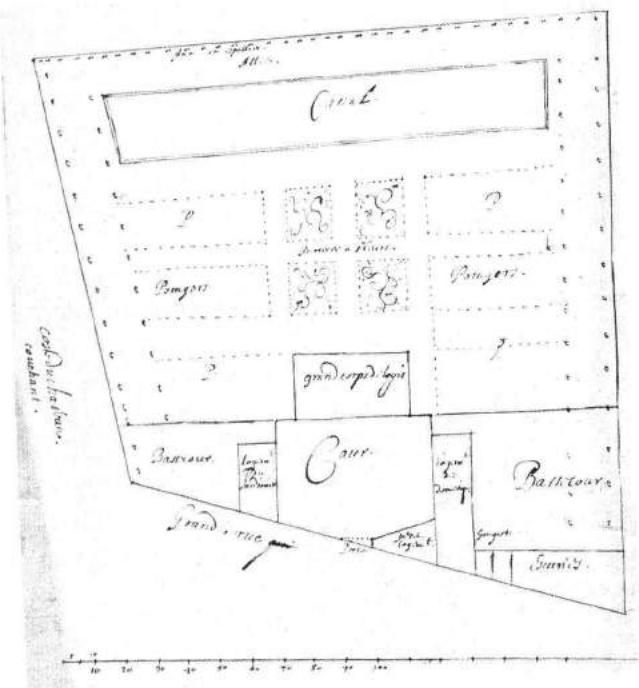

Louis de Geer's design for his kitchen-garden in Stockholm, 1646. National Archives, Stockholm.

coincidence that he chose Södermalm; most Dutch immigrants resided in the area around the Church of St. Mary, especially at Götgatan which was also De Geer's address.

The Dutch community was a close one; they held their own (semi-secret) church services and married within their own circle. Dutch was a language commonly heard in Stockholm, even in the House of the Nobility which indicates that many Swedes understood

Dutch. Although Louis de Geer spoke Dutch, French and German, he never quite managed Swedish.

In Louis de Geer's journals of 1643, the year the lot in Stockholm was bought, he wrote that building activities commenced that year. 50 000 'moppen', Dutch bricks, were imported from Amsterdam, iron was ordered from the iron foundries in Uppland and labourers were brought in from De Geer's own foundries and factories.[23] In the 1646 journals, only three years later, Louis de Geer wrote that 'many unnecessary costs have been incurred at the old house which will be pulled down in due course'.[24] The journal of 1647 contains a note on a new house erected in the previous year. So, the 'old house' must be the building in sober Renaissance bonds that can be seen to the right in the *Suecia Antiqua* copper-plate engraving.

Before it was even finished Louis de Geer had decided to erect the 'new house' right beside it. This house was the first example of Dutch Classicism in Stockholm.[25]

The inspiration for his new city palace was probably the residence of Johan Maurits, prince of Orange, in the Hague. 'The Mauritshuis' was built in 1633-1635 by the architects Jacob van Campen and Pieter Post. Together with the residence for the secretary of state Constantijn Huygens (1644), the Mauritshuis had made Dutch Classicism fashionable in the highest echelons in the Netherlands.

Although Louis de Geer had witnessed the emergence of the new style which was inspired by the treatises of Palladio and Scamozzi during the years he spent in the Netherlands, he nevertheless initially ordered a Renaissance residence to be built in Sweden.

However, when visiting Stockholm to inspect the building progress, De Geer probably came to the realisation that to maintain his status amongst the nobility in Stockholm a Renaissance mansion was no longer adequate. In 1644 he had already equipped his own fleet and supported the Swedish army to defeat Danish forces near Göteborg. This had gained him much respect in high society.[26] The Dutch Classicism he chose for his city mansion reflected best this respect and his own self-confidence.

In the years that followed several other Dutch Classicist mansions appeared in Stockholm, such as the residences of Dutch merchants Tomas van der Noot and Abraham Momma on Södermalm. Swedish noblemen and generals too ordered city palaces in this new style, amongst them Eric Flemming, Axel Oxenstierna, Seved Bååth and Carl Sparre.

The garden as seen in the *Suecia Antiqua* engraving, if it ever existed as it was depicted there, was laid out in the years that Ebba Brahe owned the house, after Louis de Geer's death.

Adjacent to the house Louis de Geer planned a kitchen-garden for which a plan has been preserved. The handwriting in the drawing for the kitchen-garden and the use of both French and Dutch indicate that Louis de Geer made the sketch himself.[27] The position of the garden with regard to the 'Maison', 'Court' and the gate that leads to the garden terraces, corresponds with the lay-out of the lot as described in the purchase-deeds and as seen in *Suecia Antiqua* and confirms that this design belongs to De Geer's property in Stockholm.

This garden is a small utility garden and recalls in its lay-out Renaissance botanical and cloister gardens. The kitchen-garden is not a status symbol but merely utilitarian, as opposed to its adjacent Classicist residence.

Names of vegetables and herbs are written in oblong beds in square sections while one of these four square sections has been left empty. The model of 'Een Nederlandtse Hof of Tuijn'

Plants grown in Louis de Geer's garden in Stockholm in the middle of the 17th century

De Geer	Latin	English	Swedish
Parterre 1			
ysop	Hyssopus off.	Hyssop	Isop
ognons	Allium cepa	Onion	Lök
Cybol	Allium fistulosum	Welsh onion	Piplök
Romarijn	Rosmarinus off.	Rosemary	Rosmarin
artichaux	Cynara scolymus	Artichoke	Kronärtskocka
kers	Barbarea praecox or Lepidium sativum	American Cress Cress	Vinterkrasse Smörgåskrasse
raquit	Eruca sativa	Rocket-salad	Senapskål
bitonij	Stachys betonica	Betony	Läkebetonica
suring	Rumex	Sorrel	Ängssyra
Latou Romain	Lactuca romana	Cos lettuce	Bind-sallat
Beet	Beta vulgaris	Beetroot	Rödbeta
Spinage	Spinacia oleracea	Spinach	Spenat
Peterselij	Petroselium crispum	Parsley	Persilja
asperges	Asparagus off.	Asparagus	Sparris
Parterre 2			
asperges	Asparagus off.	Asparagus	Sparris
sicorij	Cichorium intybus	Chicory	Cikoria
poireau ainsy	Allium porrum	Leek	Purjolök
Cicore d'hiver	Cichorium endivia	Endive	Endivsallat
Suring	Rumex	Sorrel	Ängssyra
Porsolijn	Portulaca oleracea	Purslane	Portlak
Petercily	Apium petroselium	Parsley	Persilja
Salsific	Tragopogon porrifolius	Salsify	Haverot
Artichaux	Cynara scolymus	Artichoke	Kronärtskocka
Bete blange	Beta altissima	Sugar Beet	Foderbeta
Carote	Daucus carota	Carrot	Morot
Cardons d'espagne	Cynara cardunculus	Spanish Cardoon	Kardon
saly	Salvia off.	Sage	Salvia
Pimpuil	Sanguisorba minor	Salad-Burnet	Pimpinella
Parterre 3			
romarin	Rosmarinus off.	Rosemary	Rosmarin
mariolijn	Majorana hortensis	Marjoram	Mejram
timiaen	Thymus vulgaris	Thyme	Timjan
nagilcruijt	Geum urbanum	Carnation	Benedicta or Nejlikrot
saljie	Salvia off.	Sage	Salvia
fèves	Faba vulgaris	Common Bean	Bönor
poix	Pisum sativum	Peas	Ärtor
cerfeuil	Anthriscus cerefolium or Chaerophyllum bulbosum	Chervil Turnip Rooted Chervil	Dansk körvel Körvelrot

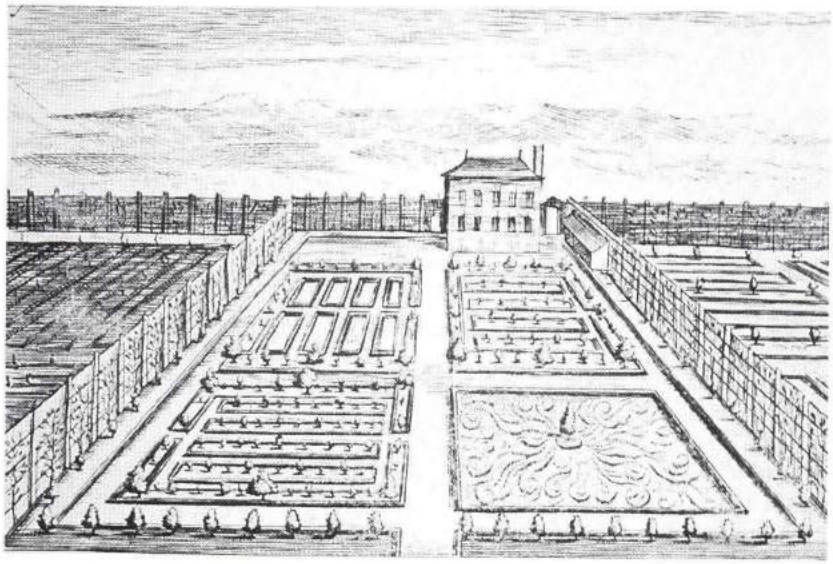

Model of *Een Nederlandtse Hof of Tuijn* (a Dutch court or garden), J. van der Groen, Amsterdam, 1679.

(A Dutch Court or Garden) in Jan van der Groen's popular tractate 'Den Nederlandtsen Hovenier' (The Dutch Gardener) gives an idea of what the kitchen-garden may have looked like.[28] The combination of utilitarian and pleasure elements in one design is the essence of the 17th century Dutch planning tradition. It is therefore reasonable to assume that the section left empty in De Geer's drawing was intended for flower beds. For the three other sections Louis de Geer planned the crops shown on page 51 for table and medicinal use.[29]

In 1660 in *Oeconomia*, a handbook for the nobility's housekeeping, Schering Rosenhane wrote: 'Gardening is the most noble and joyful pastime for a nobleman in the country'.[30] Rosenhane summed up in detail the plants a kitchen-garden should contain.[31]

All the plants in Louis de Geer's garden appear in Rosenhane's list, except asparagus. This suggests that De Geer's collection contained plants commonly used in Sweden at that time. However, a comparison with the inventory of Kungsträdgården, the royal garden in Stockholm, gives a rather different picture.[32] The inventory of the royal garden was drawn up in 1648, well over a year after De Geer designed his garden. The parterres in the royal garden were mainly filled with apple, pear, apricot, walnut and plum trees. Beside fruit trees there were different kinds of berries, artichoke, asparagus and a few herbs. In general not a very wide collection for 'Stockholms Stoore Trägårdh' (Stockholm's large garden).

The list of the various plants Schering Rosenhane named should be considered rather as a description of the *ideal* kitchen-garden and not so much as a reflection of the vegetables and herbs that were common to Swedish gardens in the middle of the 17th century. Louis de Geer's kitchen-garden design is characterized by a traditional composition on the one hand and an exciting collection of herbs and vegetables on the other. The garden contained many specialities and rarities – imported from De Geer's homeland.

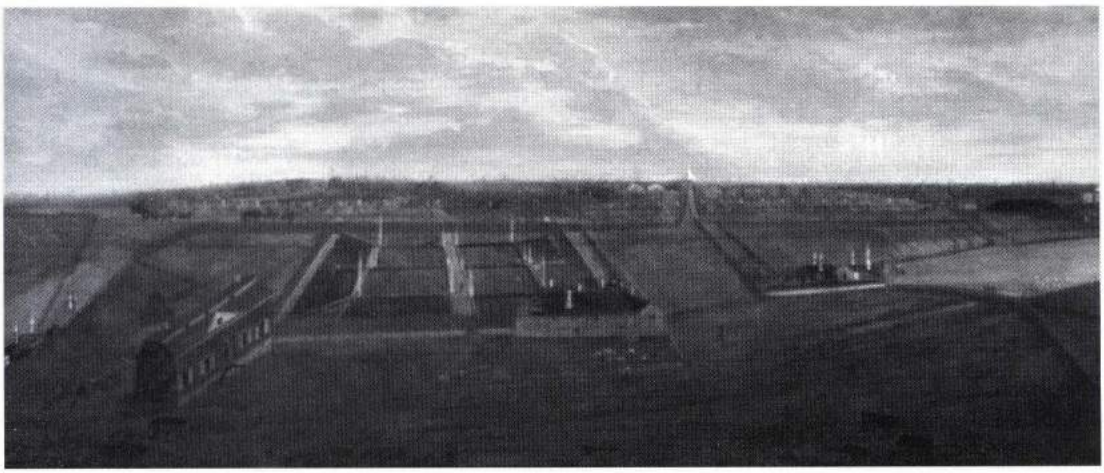

Leufsta bruk, ca. 1665, Anonymous. Photo: National Museum, Stockholm.
The building in the front right corner was added to the painting in the late 17th century.

Leufsta – inspired by Huis ten Bosch?

In 1643 Louis de Geer was able to buy the foundries in Uppland and Östergötland which until then he had leased from the Crown. Leufsta bruk was a central foundry in the Northern Uppland iron district. The majority of the labourers that lived in the *bruk* had been invited there from Liège, Louis de Geer's place of birth.[33] The bruks in Uppland were characterised by a balanced and rational urban planning.[34]

Several maps, two paintings and a description from 1687 show the development of Leufsta between 1643 and 1700. The oldest painting clearly depicts the first garden as the subject of central interest. Shimmering in the background, along the main street, stand the living-quarters of the labourers. The garden was divided into green secluded areas and featured a pleasure-house in a corner, sculptures on the intersections of the axes, white obelisks in trelliswork and trimmed hedges.

Such elements in a similar setting can also be seen in other contemporary Dutch gardens such as the garden of Huis ten Bosch near The Hague. This latter garden was designed by Pieter Post by order of Frederik Hendrik, prince of Orange, with whom Louis de Geer had regular contact in the years 1643 and 1644.

Taking into consideration the presence of the sculptures and obelisks, the four central square sections were probably filled with a decorative flower-embroidery. These were surrounded by sections filled with oblong beds for the care of vegetables. Louis de Geer characteristically blended pleasure and profit instead of separating them in adjacent lay-outs.

Earlier, historian Gösta Selling attributed the first garden of Leufsta to Louis de Geer's son Emanuel who became the owner of Leufsta bruk after his father's death in 1652.[35] Referring to the mainly utilitarian kitchen-garden in Stockholm, Selling suggested that Louis de Geer was merely interested in the profit of the foundry and was not likely to pay so much attention to a garden he hardly ever visited. Selling, however, was not familiar with the

The garden of Huis ten Bosch by Jan van der Heyden (1637-1712),
The Trustees of the National Gallery, London.

garden in Norrköping with its splendid pleasure-house and dovecote nor with the drawing of a garden Louis de Geer made for a lot in Uppsala.[36]

An Uppsala garden heralding the 'Formal Garden'

Following the new city plan for Uppsala, drawn up in 1643, the royal garden was moved to the west side of the castle. The former garden grounds were divided into lots and sold to citizens who were close to the Court.[37]

Thus it was that in 1647 Louis de Geer bought a lot called 'Fågelsången', which means 'birdsong' and which refers to the aviary in the formal royal garden. Here he designed a new mansion and garden.[38] This fourth garden can be regarded as a step forward in De Geer's development as an amateur garden architect.

The asymmetry of the site must have conflicted with his ideas for a formal arrangement. By strategically placing the gate at an angle to the lot-alignment, De Geer created a perfectly symmetrical innercourt. This gate led to the 'Cour', enclosed by a 'grand corps de logis' – the main house, 'logis du jardinier' – a house for the gardener and 'logis des domestiques' –

living-quarters for staff. Behind the wooden mansion lay a pleasure garden consisting of a large 'Canal' and four 'parterres à fleurs' - parterres with flower-embroideries. Adjacent to both left and right side lay six beds for 'potagers' – kitchen crops. On three sides the garden was bordered with a double allee.

Only just two years after the design for the kitchen-garden in Stockholm, the drawing for the Uppsala garden shows a new development. The square parterres for flower-embroideries, the basin and the symmetrical lay-out belong to the idiom of an early 17th century Formal garden.

Indeed, the Uppsala garden has a strong affinity with the Dutch Formal garden which stems from the interpretation and adaptation of the French Baroque garden to the Dutch climate, geography and culture. A double allee enclosed the Uppsala garden. Invented to protect the Dutch garden from the wind that blows over the flat land, the double allee had become a regular element in Dutch garden design, as can still be found in the country-seat of Vredenburg in the Beemster polder.[39]

This element was also described in the model for an ideal garden by André Mollet in his 'Jardin de Plaisir', published after his employment at the Dutch Court. Recurring elements in Dutch Formal garden architecture which can be traced in Louis de Geer's design are the blending of pleasure (the flower-beds) and profit (the areas for kitchen crops and fruit trees) and the absence of a strong depth perspective. The large number of drainage canals in the Dutch polder landscape did not permit long vistas and forced many gardens, such as that of Vredenburg, into wide, almost square sites.

It is the design for the garden in Uppsala that makes it plausible also that Louis de Geer designed the garden of Leufsta bruk, and not his son Emanuel.

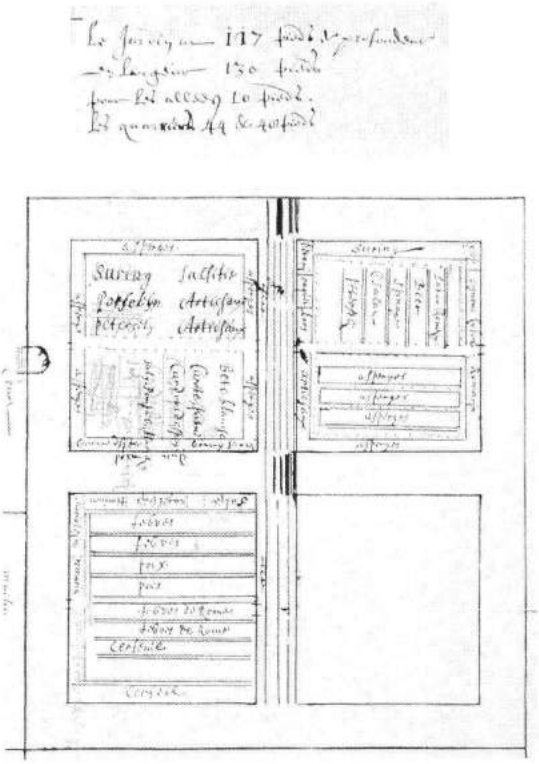

Louis de Geer's design for a garden in Uppsala, 1647/48. National Archives, Stockholm.

The Uppsala mansion never was a home for Louis de Geer; in the same way as the mansion in Leufsta bruk it served a representative purpose only. Visitors to his booming iron industries in Uppland could spend the night in Uppsala on their two-days' travel from Stockholm to Leufsta bruk.

The garden architecture speaks for itself. Leufsta's compact and introvert lay-out echoes a Renaissance heritage but the ornaments, obelisks and sculptures, herald the Classicist, Formal garden architecture. It is safe to conclude that from the garden of Leufsta bruk came the impulse for the design of the garden in Uppsala.

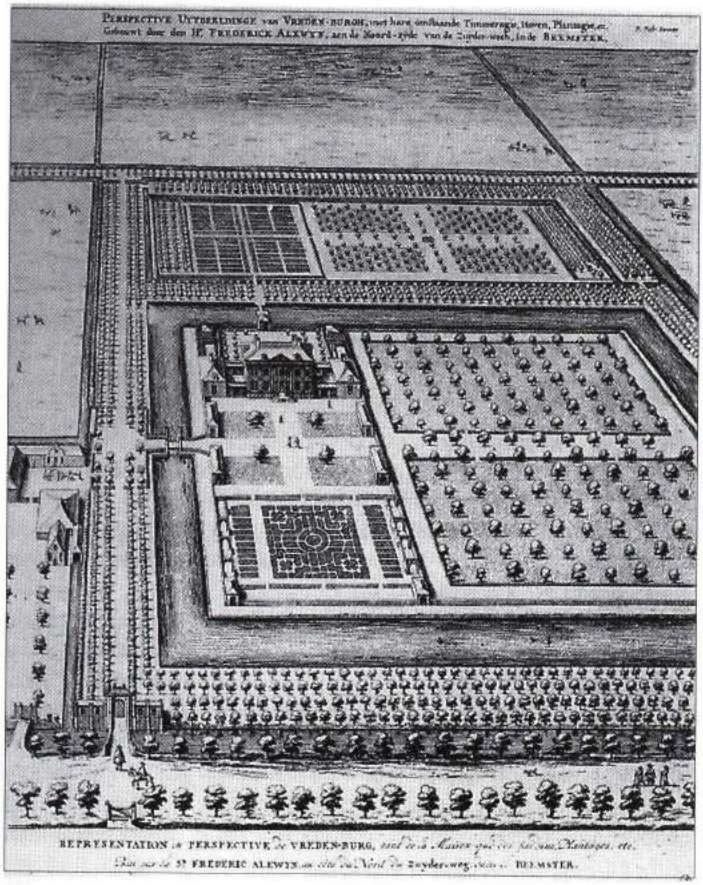

The country-seat Vredenburg in the Beemster polder by Pieter Post, 1641. Engraving by Jan Mathys, 1654.

Epilogue

Louis de Geer's garden designs belong to a Dutch cultural heritage in Sweden of which we still know all too little. His gardens confirm that the commercial relations between the Netherlands and Sweden in the 17th century often resulted in cultural ones, too. In depth research on these Dutch-Swedish cultural relations will need to be conducted in order to obtain a fuller understanding of the Dutch heritage in Sweden.

Industriman och trädgårdsälskare

Det holländska inflytandet på 1600-talets svenska parker och trädgårdar har hittills underskattats. Bl.a. hade "den svenska industrins fader" Louis de Geer ett stort intresse även för konst, litteratur och hortikultur, och han skapade fyra betydande trädgårdar vid sina egendomar i Norrköping, Stockholm, Uppsala och Leufsta. Badeloch Noldus från Amsterdam har som gästforskare vid SLU studerat sina landsmäns insatser.

About the author

Badeloch Noldus is an architecture and garden historian. She is preparing a dissertation on the relations in (garden) architecture between the Netherlands and North-Eastern Europe in the 17th century.
During the academic year '97-'98 she held the position of guest researcher at the Department of Landscape Planning Ultuna of the Swedish University of Agricultural Sciences, Uppsala, Sweden. This research has been made possible with scholarships of the Swedish Institute in Stockholm and the Dutch VSB Bank.

Bibliography

Anfält, T., (ed), *Lövstabruk. En guide till herrgårdens och brukets historia*, Lövstabruk, 1989.

Breedvelt-Van Veen, F., *Louis de Geer 1587-1652*, Amsterdam, H.J.Paris, 1935.

Dahlberg, E., *Suecia Antiqua et Hodierna*, Stockholm, 1715.

Dahlgren, E.W., *Louis de Geers hus i Stockholm. Historisk utredning*, Samfundet S:T Eriks Årsbok, Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1919.

Dahlgren, E., *Louis de Geer 1587-1652. Hans Lif och Verk. I, II*, Stockholm, 1923/1924.

Flinck, M., *Tusen år i trädgården. Från Sörmländska herrgårdar och bakgårdar*, Raben Prisma/ Torekällbergets Museum, Stockholm, 1994.

Francki, K., *Slottets trädgårdar*, Uppsala Slott. Vasaborgen, B. Douhan (ed), Almquist & Wicksell International, Stockholm, 1990.

Groen, J. van der, *Den Nederlandtsen Hovenier*, Amsterdam, 1679.

Helmfrid, B., *De på Stenhuset - med en byggnadshistorisk studie av Birgit Gejvall*, Aktiebolaget Trycksaker, Norrköping, 1959.

Jong, E. de, *Natuur en Kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740*, Thoth, Amsterdam, 1993.

Jong, E. de, *Vackra igenom konst och arbete gjorda platser - Places made beautiful through art and hard work*, Lustgården, 1996.

Karling, S., *De målade utsikterna över Stora Wäsby och Leufsta*, Uppland. Årsbok för medlemmarna, 1980.

Lindblad, J.L., *Louis de Geer (1587-1652). Dutch Entrepreneur and the Father of Swedish Industry*, Entrepeneurs and entrepeneurship in early modern times, C. Lesger, L. Noordegraaf (ed), Den Haag, 1995.

Mollet, A., *Le Jardin de Plaisir*, Stockholm, 1651.

Månsson Rydaholm, A., *En mycket nyttigh örta-book*, 1642. Reprint Rediviva, Stockholm, 1987.

Olsson, M., *Finspångs Slott. En Holländsk slottsbygnad i det Karolinska Sverige*, Svenska Kulturbilder II, Erixon & Wallin, 1935.

Romein-Verschoor, A., *Louis de Geer. De koning der kooplieden*, Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen', J. Romein, A. Romein-Verschoor, Querido, 1976 (11th edition).

Rosenhane, S., *Oeconomia*, ca.1660.

Scander, R., *Holländarnas Göteborg*, Fataburen. Nordiska Museets och Skansens årsbok, Stockholm, 1981.

Selling, G., *De tre herrgårdarna på Leufsta*, Uppland. Årsbok för medlemmarna i Upplands Fornminnesförening och Hembygdsförbund, Upplands Fornminnesförening Förlag, 1980.

Stavenow, Å, *Johan Hårleman. En trädgårdsarkitekt under stormaktstiden*, Tidskrift för konstvetenskap, 8, 1923-24, Lund.

Stuart, D.C., *The Kitchen Garden. A historical guide to traditional crops*, London, 1984.

Valmorin-Andrieux, MM, *The Vegetable Garden. Illustrations, descriptions, and culture of the garden vegetables of cold and temperate climates*, W.Robinson, 1885. New edition Ten Speed Press, ca.1990.

Vredeman de Vries, H., *Hortorum Viridariorumque Elegantes et Multipicis Formae ad Architectonicales Artes Normam Affabre Delineatae*, Philip Galle, Antwerp, 1583.

Wollin, N.G., *Kungsträdgården i Stockholm*, St.Eriks Årsbok, Stockholm, 1923/1924.

Wollin, N., *Svenska Lustträdgårdar och parker. En konsthistorisk studie*, Trädgårdsblommor, E. Söderberg (ed), Stockholm, 1946.

Wrangel, E.W., *Sveriges litterära förbindelser med Holland särdeles under 1600-talet*, Lund, 1897.

Notes

1 Erik de Jong took the first step towards an exploration of Dutch-Swedish relationships in garden architecture in an article in Lustgården 1996.

2 E. Dahlgren, 1923. Dahlgren's biography is still the most extensive source on the life of De Geer.

3 M. Olsson, 1935.

4 S. Karling, 1980.

5 see: F. Breedvelt-Van Veen, 1935; E. Dahlgren, 1923; J.T. Lindblad, 1995; A. Romein-Verschoor, 1976.

6 E. Wrangel, 1897.

7 R. Scander, 1981.

8 Letters from Peter Trotzig to Clas Tott (Tottska samlingen) and Magnus De la Gardie (De la Gardie samlingen) contain lists and bills of goods ordered in Amsterdam. National Archives, Stockholm.

9 N. Wollin, 1946.

10 K. Francki, 1990.

11 H. Vredeman de Vries, 1583.

12 'Anno 1661 den 19 augusti uthi Stoora Trägårdhen widh S.Jacobs kyrka'. The inventory is printed in full in N. Wollin, 1923.

13 Tessin-Hårleman Collection, National Museum, Stockholm.

14 E. Dahlbergh, 1715.

15 Exedra: an area in a garden with a semicircular backdrop, in the manner of an apse.

16 Å. Stavenow, 1923.

17 E. de Jong, 1993.

18 B. Helmfrid, B. Gejvall, 1959.

19 Leufsta archives, National Archives, Stockholm.

20 Ibidem

21 Ibidem

22 Ibidem

23 E. Dahlgren, 1919. Louis de Geer's journals can be found in the Leufsta archives, National Archives, Stockholm.

24 Journal of 1646, december 30. Leufsta archives, National Archives, Stockholm.

25 An article on the introduction of Dutch Classicism in Stockholm in which Louis de Geer's house in Stockholm will be treated in detail is in preparation by the same author.

26 J. T. Lindblad, 1995.

27 Leufsta archives, National Archives, Stockholm.

28 J. van der Groen, 1679.

29 Handbooks used for transcription: A. Månsson Rydaholm, 1642; MM. Valmorin-Andrieux, 1885; D. C. Stuart, 1984.

39 M. Flinck, 1994.

31 S. Rosenhane, ca.1660.

32 'Inventarium uthi Stockholms Stoore Trägårdh -, Ifrån Mester Hendrich Locher och till denn franssöske trägårdzmestaren Andream de Molet, som skedde den 24 och 25 Octobris Anno 1648'. The inventory is printed in full in N. Wollin, 1923.

33 A *bruk* is the collective term for foundry, factories and living-quarters. The essential conditions for a foundry were the vicinity of a mine, water and woods.

34 Further reading on the bruk-phenomena: B. Douhan, O. Hirn, 'The ironworks works of Lövsta - An ideal community' in Lövstabruk. En guide till herrgårdens och brukets historia (ed. T. Anfält), Leufsta bruk, 1989.

35 G. Selling, 1980.

36 Leufsta archives, National Archives, Stockholm.

37 K. W. Herdin, 1932.

38 The lot measured 140,000 square foot which was approximately 100 m. (north) by 180 m. (east) by 100 m. (south) by 160 m. (west).

39 A polder is reclaimed land.

Om begreppet orangeri

av Anna Jakobsson

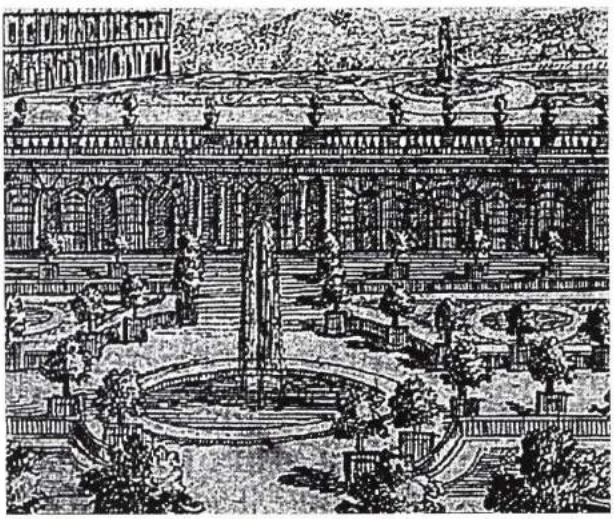

Foto: Bengt Mellander, UB-Media, Lund

Fig. 1. Orangeri i Versailles. Gravyr ur *Le Parfait Jardinier* av Jean-Baptiste de La Quintinie, 1695.

Begreppet orangeri avser i svenska språket ibland växthus, ibland mer allmänt en plats där man ställer frostömma växter. Men gäller begreppet bara odling av apelsiner, eller av citrusfrukter i allmänhet eller kanske av allt som inte tål att stå ute om vintern? Orangeri som företeelse har funnits längre än begreppet. I denna artikel ges ett historiskt perspektiv på begreppet orangeri i Sverige.

I antikens Pompeji fanns ett hus med varmluftskanaler i väggarna, som man tror användes till att driva växter i vintertid, men kunskapen om hur man uppförde sådana byggnader glömdes bort.[1] Det första orangeriet menar man anlades i Amboise i Frankrike mot slutet av 1400-talet. Med orangeri menade man då den plats i trädgården där citrusträden var planterade. Under vintern byggde man upp ett tillfälligt skydd runt dem på samma plats.[2]

Eftersom det innebar ett stort arbete att riva det tillfälliga skyddet och sedan bygga upp det igen inför nästa vinter, började man uppföra permanenta byggnader för vinterförvaring. Dessutom blev det då lättare att reglera både värme och ljus.[3]

Vid samma tid, på 1400-talet, använde man sig i norra Italien av metoden att plantera citrusträd i behållare som vintertid flyttades till ett hus, eller till en källare.[4] I Toscana byggdes under renässansen *limonaior*, som var övervintringsplatser för citronträd. Idag används de även till andra citrusarter och övriga ömtåliga växter.[5]

Citrusfrukterna innebar status och rikedom eftersom de naturligt inte gick att odla så långt

norrut. Riktiga samlare var familjen Medici i Florens, som hade över 600 sorter i odling.[6] Ludvig XIV i Frankrike var en apelsinälskare och orangeriet i Versailles (fig. 1) är ett av de finaste exemplen på 1600-talsarkitektur i Frankrike.[7] Det skulle inte förvåna om det var hans kärlek till apelsiner som delvis gav upphov till spridningen av begreppet orangeri i Europa.

Även i Holland byggdes övervintringshus. År 1620 byggde Salomon de Caus i Heidelberg ett tillfälligt pomeranshus i trä, som värmdes upp av fyra ugnar.[8]

Den första orangeribyggnaden i Sverige skulle uppföras av Jean Allard, anställd av Erik XIV 1565, men inga belägg har hittats för att så skedde. Det blev i stället Olov Rudbeck d.ä. som på slutet av 1600-talet byggde pomeranshus på bl.a. Jacobsdal (Ulriksdal). Konsten att bygga dessa pomeranshus hade han lärt sig i Holland.[9]

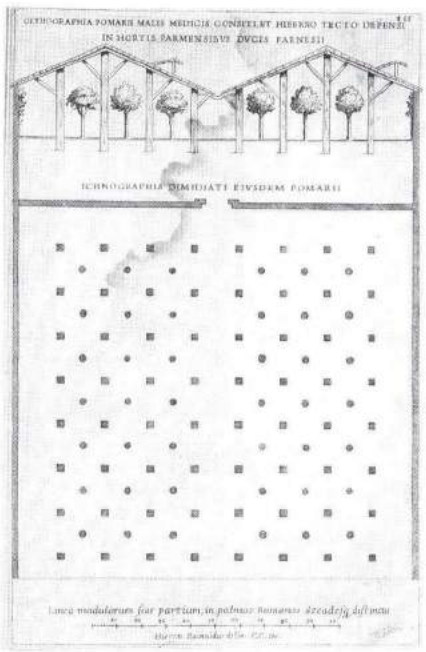

Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund

Fig. 2. Vinterskydd *(hiberno tecto defensi)* över hertig Farneses pomeranser i Parma. Ur *Hesperides* av Giovanni Battista Ferrari, 1646.

1600-tal

Det tidigaste tryckta belägget för begreppet orangeri i Sverige som står att finna i Svenska Akademiens Ordboksredaktions excerpter, är daterat 1705. Men med vetskapen om att Jean Allard så tidigt som 1565 skulle uppföra en sådan byggnad, så kan begreppet ha dykt upp tidigare, eftersom företeelsen redan var etablerad.

Sten Karling hänvisar till en dansk resident 1931: ... till Sverige kommit en utländsk mästare, som ämnade i ett med många kakelugnar försett hus driva upp muskatell, pomerans och dylika specerier.[10] Orangeriföreteelsen nämns av dansken, men inte begreppet. Sten Karling skriver själv däremot om detta "hus" som skulle uppföras som ett orangeri.[11] Det kan dock inte ur citatet uttolkas att man använde begreppet orangeri år 1595.

År 1646 skrev Giovanni Battista Ferrari i Rom sitt verk *Hesperides* om citrusfrukterna och deras skötsel. Där visar han bland annat bilder på ett *hiberno tecto defensi* (vinterskydd) över hertig Farneses pomeranser i hans trädgård i Parma (fig. 2). Vidare presenteras en bild från en *övervintringssal*[12] i Villa Aldobrandini (fig. 3). Dessa bilder visar, som tidigare beskrivits, de två olika sätten som man i norra Italien skötte citruträden på. Antingen stod de planterade någonstans i trädgården där tillfälliga skydd byggdes upp på vintern, eller planterades de i krukor som bars in i ett hus när det blev för kallt.

År 1640 byggdes ett *trädgårdshus* hos Axel Oxenstierna på Tidö, utanför Västerås i Mälaren. Det var avsett för förvaring av bland annat citronträd vintertid. Huset var byggt i korsvirke och värmdes upp av två tegelugnar.[13] Detta är första gången ordet hus förknippas med orangeriföreteelsen i Sverige. Hans Razmussøn Block skrev 1647 verket *Horticultura*

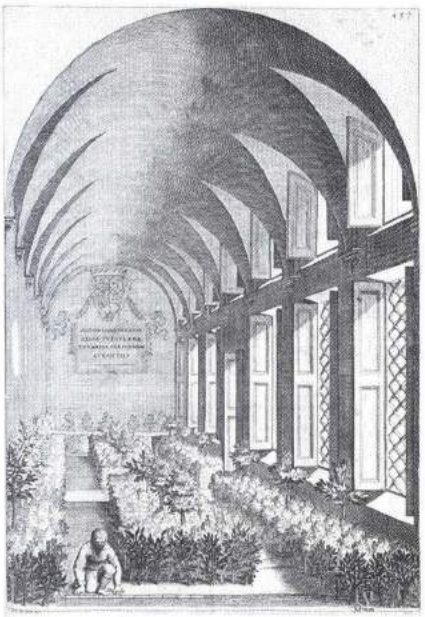
Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund

Fig. 3. Övervintringssal i Villa Aldobrandini. Ur *Hesperides* av Giovanni Battista Ferrari, 1646.

Danica och tredje kapitlet heter "Om nogle finaa træer som vil settis i Kielderen om Vinteren."[14]

I ett inventarium över Kungsträdgården 1648, står att "Vthj före Kiällaren" finns bland annat "10 st. Lager bärss trää, vthj balger ståendes. 1 st. Peppar trää. 11 st:r Fijkon trää." och "1 st. Persch trää."[15] Detta är växter som inte klarar en svensk vinter utan skydd, men man kallade inte skyddet för övervintringshus eller pomeranshus, utan bara källare.

Tre år senare, 1651, gavs André Mollets *Lustgård* ut i Stockholm på svenska. Där skriver han: "Kring om Paris behöfwer man allenast wara betänckt på ett Winter-Pomerantzhuus / men här hafwer iaag merckt / at man och ett Sommar-Pomerantzhuus ther til måste hafwa / aff orsaak / emädan the ståå i fahra at skiämmas bort...Hwad Winter-Pomerantzhuset widkommer / är thet bäst / at man bygger thet när in til Sommarhuset / således at thet åth Norresijdan står något diupt i jorden / men emot Södre sijdan hafwer låga fönster / at man trään / på then tijden tå intet fryys / kan gifwa Luft."[16]

I ett inventarium från Jacobsdal 1653 kan man läsa att i *trädgårdsstugan* förvarades pomeransträd, citronträd, vinstockar, lager och granatträd i krukor och baljor.[17] Här hade man ännu inte tagit intryck av Mollet och använde sig av begreppet trädgårdsstuga istället för pomerantzhuus.

I nästa inventarium som upprättades för Kungsträdgården år 1661, beskrevs den "Stoora Pommerantz Kiällaren som ingången wetter i trägården, under det söndrige hwalfwet". Källaren stod vid inventeringen tom, sånär som på "4 gambla jord kistor och 22 krukar till blonister." Det berodde på att växterna stod ute i trädgården, eftersom inventeringen gjordes på sommaren (fig. 4).[18] Dessutom fanns här "20 nya planckskifften af nytt planck".[19] Man hade köpt in nya växter som pomerans och citron, och därefter kallades källaren för *pommerantz kiällare*. Dessutom hade man en med "planck" skyddad plats i "trägården" där växterna stod sommartid. Man tog intryck av det Mollet skrivit, men man kallade inte platserna för Sommar- respektive Winter-pommerantzhuus. Säkert hade man på andra håll i Sverige redan så tidigt som 1640, likt hos Axel Oxenstierna på Tidö, en separat byggnad till förvaringen av frostkänsliga växter vintertid, men vad de då kallades är outrett.

Pomeranshuset, som begrepp och företeelse, dyker upp i Sverige igen i samband med Olof Rudbeck under 1660- och 1670-talen. Begreppet hade före honom använts av André Mollet. Rudbeck hade, som tidigare nämnts, lärt sig byggnadstekniken i Holland. Rudbecks pomeranshus bestod till en början av trä, men senare fick de murade väggar och var då även avsedda att vara konstgallerier.[20] Åren 1662-

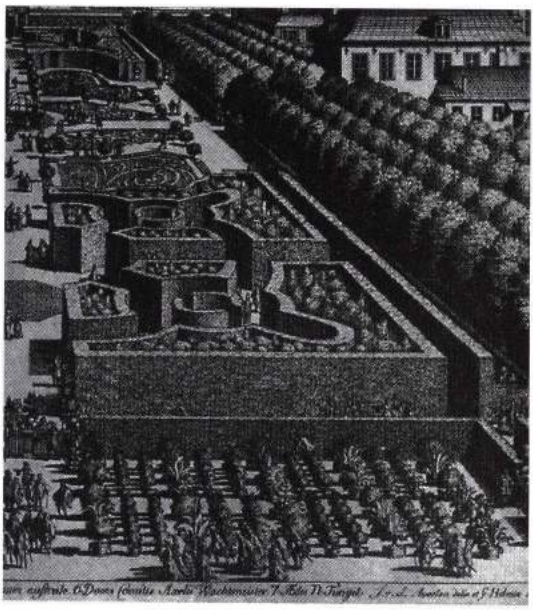

Fig. 4. Uppställning av orangeriväxter vid 1600-talets slut norr om Kungsträdgården i Stockholm. "1 pommerans trä, 3 Citron trä, 2 Chassemin, 1 Cipress trä, 2 Fijkon trä, 2 Granate trä och 1 Lager bars trä" alla "insatte uthi kistor".[59] Detalj ur *Suecia Antiqua et Hodierna*, 1716.

63 är Rudbeck involverad i byggandet av Jacobsdals pomeranshus som ritades av Jean de la Vallée.[21] Därför måste det vara det Rudbeckska Pomeranshuset som finns i *Suecia Antiqua et Hodierna*. Avbildningen utfördes åren 1664-68 (fig 5.).[22]

Olof Rudbeck skrev verket *Atland* (Atlantica) i fyra delar åren 1679-1702. Till verket hörde en del med figurer och tabeller *(Tabulae)*, som kom ut samtidigt med det första bandet 1679. I samband med *Atlands* nyutgivning 1937-50 skrev utgivaren Axel Nelson i bildförteckningen till *Tabulae*, som gavs ut 1938: "Tab. 37. Fig. 138. Olaus Rudbecks projekt till växthus ("pomerantz-huus") i Botaniska trädgården i Uppsala. Bilden synes icke vara anförd någonstans i Atlanticaverket".[23] Nelson använde år 1938 begreppet växthus när han talade om företeelsen orangeri. Rudbeck använde begreppet *pomerantz-huus* år 1679 för att beskriva samma företeelse.

Pomeranshuset skulle skydda de exotiska växterna, det var det viktigaste, men det skulle också vara en plats där man kunde njuta och koppla av, som ett litet paradis.[24] Pomeranshuset, som man ofta kallade orangeriföreteelsen på 1600-talet i Sverige, fick alltså även en nöjesfunktion mot slutet av seklet. Rudbeck byggde även blomsterhus, en byggnad som liknade pomeranshuset och låg i direkt anslutning till detsamma.[25] Pomeranshuset var i huvudsak avsett för träd och buskar, medan blomsterhuset endast var avsett för blommor.[26]

Inga Hermelin Jungstedt skriver i artikeln "Orangeriet – en historisk tillbakablick", 1984: "Enligt ett inventarium från 1683 innehöll Karlbergs slottsträdgård ett orangeri- och ett pomeranshus, båda i sten, samt ett "Ambulacrum horti" (hus för växter som flyttas ut och in).[27] Här skilde man på pomeranshuset och orangeriet, antagligen beroende på vad som förvarades där. Det *Ambulacrum horti* som fanns i trädgården på Karlberg var ett grönmålat lusthus i trä.[28] Det betydde säkert att man förvarade växterna där under sommaren. Både orangeriet och pomeranshuset hade funktionen av platser för vinterförvaring av växterna.

Under Ludvig XIV:s tid, 1680-talet, skrev hans kökträdgårdsmästare Jean de la Quintinie följande rader: "Är orangeriet stort nog, skall man ställa upp apelsinträden vackert och symmetriskt i två rader, så att man får en allé att fritt promenera i och för att kunna njuta av trädens skönhet. Under de stora apelsinträden, om möjligt placerade på klossar eller piedestaler, låter man ställa upp buskar och träd, så att man skyler väggen så mycket som möjligt. Det ger platsen ett lummigt inryck - Man använder citroner, limoner, myrten, mastixbuskar, körsbärslager och en massa vanlig lager dessutom. Granatäpple och oleander hör dock

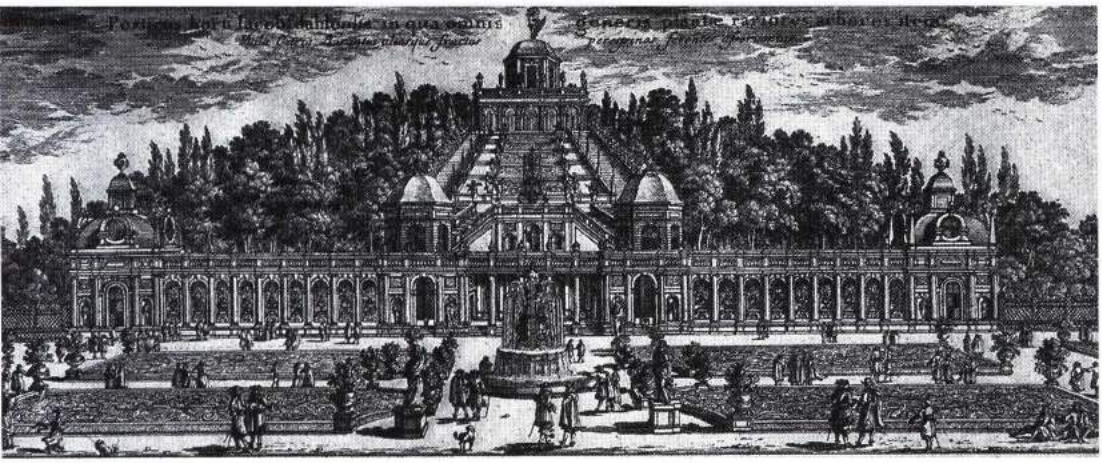

Fig. 5. Pomeranshuset på Jacobsdal (Ulriksdal).
Ur *Suecia Antiqua et Hodierna*, 1716.

inte hit, den förstas kalhet och den senares spetsiga gråaktiga blad skulle förstöra hela skådespelet."[29]

Om Ulriksdal skrev änkedrottning Hedvig Eleonora i *Memorial år 1694*: "dett gamble Pommerantz husett skall rifwas alldeles kull och byggas up eftter afrittningen som der öfwer är gjort."[30] Fortfarande användes begreppet pommerantz hus i Frankrike vid tiden för Ludvig XVI.

Ett orangeri var en vacker byggnad i slottsmiljö, med betoning på byggnad, som till största delen innehöll apelsiner och dessutom var en miljö som man tog promenader i. Jag har inte funnit något belägg för begreppet orangeri i Sverige före Ludvig XIV:s tid, utan endast ett samtida, från inventeringen av Karlbergs slottsträdgård år 1683 som Inga Hermelin Jungstedt har citerat (se ovan). Innan dess hette liknande företeelser bland annat *limonaia* (it.), *orangerie* (fra.), *trädgårdshus, trädgårdsstuga, Sommar-* respektive *Winter-pomerantzhuus, pommerantz kiällare* och *pomerantz-hu(u)s*.

1700-tal

Det pomeranshus som Jean de la Vallée och Olov Rudbeck var med om att uppföra byggdes om ett antal gånger. På våren 1704 skrev den kunglige intendenten Johan Hårleman om det forna pomeranshuset: "Den förfalne Salen emillan Orange husen utij Trägården."[31] Han talade om mittportiken som sammanband de två flyglarna, vilka han alltså kallade för *Orange hus*.

Byggmästaren Philip Jacob Kälterborn beställde i augusti 1705 till orangeriet på Ulriksdal en "...stellnings angiörande och Colonernas Uphijssande till Orangeriet..."[32]

Det första tryckta belägget för begreppet orangeri, i Svenska Akademiens Ordboksredaktions excerpter, också från 1705, är av biskop Haquin Spegel i *Thet öpna paradis* (fig. 7).

"...
Hwar fordom Tall och Gran på skarpa bergen wuxe,
Ther är *Orangeri*, ja, hwar man täckes koxa
Så finnes rara trää och mycken främmad frucht,
Som giör ett stort behag medh smak, och färg och lucht.
...
Men the trägårdarna som nu Her Rudbeck pryder,
Then som til Upsals Slott och Academi lyder,
The vist af honom sielf i rättan tijd beskrifs,
Medh all thes rara wäxt som ther så kånstigt trifs;
..."[33]

Det hade blivit på modet att ha ett orangeri på sina ägor och Spegel pekade just på att det

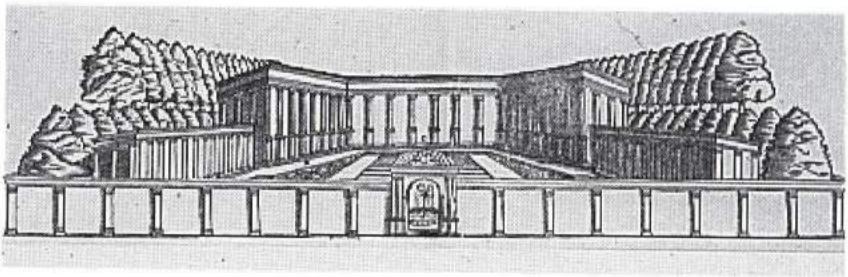

Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund

Fig. 6. Pomerantzhuus i Botaniska trädgården i Uppsala av Olof Rudbeck. Ur bildförteckningen *(Tabulae)* till *Atland* 1679 (Nelson 1938).

hade blivit en vanligare företeelse. I hans text kan man kan till och med skönja en viss oro över att det "Svenska" som till exempel tallen, helt skulle försvinna ur människors medvetande och att de exotiska växterna skulle ta över. Han definierar hur som helst ett orangeri som någonting där ovanliga träd och främmande frukter växer och han nämner Rudbeck och Uppsala som nyckelord i sammanhanget.

Sophia Elisabet Brenner skrev i dikten *Minne öfver den förundrans-värde stora amerikanska Aloen* 1708:

"...
Jag går för korthet skul förbi
at man i vart orangeri
Har fiärran-komne växters slag
Och Sommar-lust om winterdag;
..."[34]

Medan Spegel inte nämner något om årstiderna, tar Brenner upp att en viktig funktion hos orangeriet var att skydda växterna från vinterkylan, det vill säga att de stod i orangeriet om vintern. Hon antyder också med "Sommar-lust", att växterna behöll sin grönska och att det var en högre temperatur i orangeriet än utomhus. Dessutom hade det en nöjesfunktion.

1700-talet var en tid då man sökte många svar på diverse natur- och landskapsföreteelser. De svar man fann publicerades i bland annat läroböcker, reseskildringar – till exempel Linnés landskapsresor – och ordböcker. En man som bidrog till en "högre kunskap" var Jesper Swedberg, som bland annat skrev *Schibboleth - Swenska Språkets Rycht och Richtighet*, 1716. I en "Ordalista på fremmande ord" däri, hade han ett entydigt svar på vad "Orangerie" var. Det var ett "Pomerans hus".[35] Han satte likhetstecken dem emellan. Han kunde ha skrivit att det betydde "drifhus för främmande växter", men menade att det främmande ordet orangerie faktiskt hade en svensk motsvarighet i pomeranshus.

Både i *Den färdige Trädgårds-Mästaren*, av G.T. Dahlman, 1728, och i Johan Ahlichs *Trägårds-Skiötsel*, 1744, blev orangeriet behandlat. Dahlman skrev ett helt "Tractat om orangerie och allahanda utländska Blomster, Trän, och Wäxter" där det bland annat står om citroner och pommerantzer: "...En sådan kista låter man stå uti Orange-huset, eller något annat varmt Rum, så länge til des de andre Wäxter blifva utur Orangeriet uttagne, och i Trägården utsatte. Sedan sätter man dem på et ställe, hwarest de wäl hafva solen"...[36]

Alltså, de allra ömtåligaste växterna fick stå inne året om, medan andra flyttades ut. Här antydde Dahlman att i orangeriet stod alla ömtåliga växter under vintern. En speciell del i orangeriet var *orange-huset*, där citrusfrukterna stod. Orange-huset var dessutom uppvärmt. Orangeri hade blivit ett begrepp för flera rum eller hus tillsammans.

I ett annat stycke skriver Dahlman: "... Om winteren warda alle utländske wäxter insatte uti warma rum eller *orange-hus*, dock icke uti sådane rum som äro under jorden, eller någon kiällare, emedan de då lätterligen för-

därfvas och alldeles bortwissna. Ett sådant *blomster-hus* måste wara bygt emot söder, i så måtto at det hafver en wäl täter mur emot norre sidan, men emot söder allenast fönster..."[37]

Det fanns andra varma rum i orangeriet, förutom orange-huset, och det var bland annat blomster-huset. *Pommerantzkiällaren*, så som den beskrivits i Kungsträdgården 1661, var nu helt omodern. Man hade kommit på att det inte var bra för växterna att stå mörkt och kallt.

Johan Ahlich använde begreppen pomerantzhus och orangerie om vartannat, så man är aldrig riktigt säker på vad han menade att ett orangeri var. Han skrev: "... Men det bästa medlet at förwara de wäxter, som hos oss ei tåla den skarpa winter-kiölden, är et särskildt hus uti sielfwa Trägården, eller och wid norra kanten eller ändan af den samma; och kallar man gemenligen sådana bygnader, der man bisätter wäxter öfver winteren, *Pomerantz-Hus*, hwilka man utan twifwel derföre blifwit så nämnde, efter Pomerantzer warit de första bland fremmande träd, som sålunda öfver winteren blifvit förwarade ... Tiden när wäxterna böra in- eller bisättas, är den sista August, då man sakta och warsamt bär in i *Pomerantz-Huset* de fremmande wäxter som öfver Sommaren stått här och der ute i Trä-gården..."[38] Längre fram nämns orangeriet som en speciell företeelse: "Såsom Pomerancer och Citron-träd ibland alla, de förträffeligaste äro, och deras tilbörliga skötsel ganska angelägen, så finner jag nödigt om et *Orangeries* inrättning och skötande at här införliwa et Capitel."[39]

Johan Ahlich menade att Pomeranshuset var något som hyste alla möjliga ömtåliga växter vintertid, medan orangeriet var något som enbart hyste citrusfrukter. Men det var inget som var man kunde skaffa sig: "Den som inte är rädd om pungen, kan altid utifrån få tilhanda sig ympada Pomeranse- och Citron-träd."[40] Ahlich skrev också att orangeriet öppnades om våren och "Orangeriet hos oss bör undan sättas" vid Bartolomaei (ca 24 augusti) och fönstren skulle stängas vid Michaëlis (ca 29 september).[41] Detta kan tolkas som att han med begreppet orangeri menade såväl **samlingen av växter**, som undansattes innan frost, som **byggnaden** de förvarades i under vintern som **platsen** de stod på under sommaren.

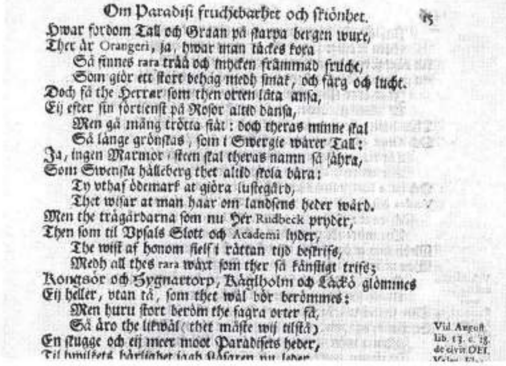
Om Paradisi fruchtbarhet och skiönhet. 15
Hwar fordom Tall och Graan på skarpa bergen wuxe,
Ther är Orangeri, ja, hwar man täckes kora
Så finnes rara träå och myken främmad frucht,
Som giör ett stort behag medh smak, och färg och lucht.
Doch få the Herrar som then orten låta ansa,
Eij efter sin förtienst på Rosor altid dansa,
Men gå mång trötta fiät: doch theras minne skal
Så länge grönskas, som i Swergie wäxer Tall:
Ja, ingen Marmor-steen skal theras namn så jähra,
Som Swenska hälleberg thet altid skola bära:
Ty vthaf ödemark at giöra lustegård,
Thet wisar at man haar om landsens heder wård.
Men the trägårdarna som nu Her Rudbeck pryder,
Then som til Upsals Slott och Academi lyder,
The wist af honom sielf i rättan tijd beskrifs,
Medh all thes rara wäxt som ther så känsligt trifs;
Kongsör och Hygnartorp, Räglholm och Läckö glömmes
Eij heller, utan tå, som thet wäl bör berömmes:
Men huru stort beröm the fagra orter få,
Så äro the likwäl (thet måste wij tilstå)
En skugge och eij meer moot Paradisets heder,
Vid August. lib. 13. c. 18. de civit. DEI.

Fig. 7. Det första tryckta svenska belägget för begreppet orangeri (SAOB-Arkiv). Avsnitt ur *Thet Öpna Paradis* av Haquin Spegel 1705, där ordet Orangeri är markerat som inlånat ord.

Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund

Anders Rosensten skrev i *Tanckar om skogars skiötsel*, 1737: "Citron, Pomerans och Apelsin Trän, förvaras hos förnäma Herrar uti riket, uti särskilte där til anordnade huus, som kallas orangerier och kunna icke hos oss planteras i Trägårdar."[42] Han menade att orangeriet var samma sak som Johan Ahlich några år senare skulle skriva; ett särskilt hus hos välbeställda personer, för citrusträd som inte planterades ut.

Två excerpter i SAOB:s arkiv, beskrivande begreppet orangeri på 1700-talet, är något förbryllande, nämligen ett brev skrivet av Carl von Linné 1742 och ett utdrag ur Carl Tersmedens memoarer från 1735. Linné skrev: "Et vinter-hus eller drifhus, som man almänt kallar Orangerie, är siälen af Trägården, och utom hvilcken ingen Academisk Trägård kan bestå..."[43] Han tog in en ny betydelse för begreppet orangeri, nämligen *drifhus*.

Foto: Bengt Melliander, UB-Media, Lund

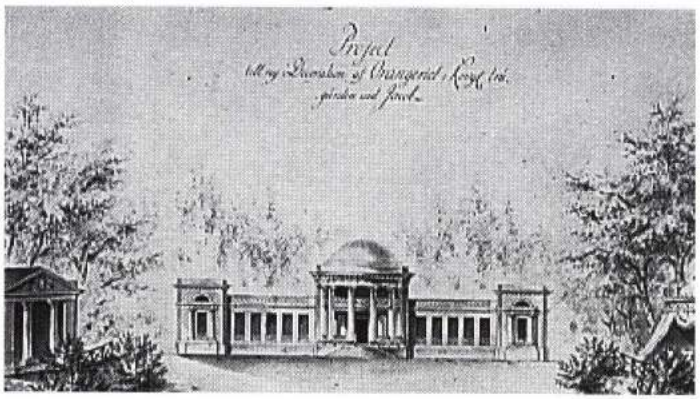

Fig. 8. Förslag till nygestaltning av orangeriet i Kungsträdgården av Fredrik Magnus Piper 1796. *(Project till ny Decoration af Orangeriet i Kongl. Trägården wid Jacob, författadt af F.M. Piper 1796.)* Exempel på begreppet orangeris användning i 1700-talets ritningsmaterial.

Carl Tersmeden presenterade ytterligare en då han skrev: "Westermarkt är ett stort torg..., hvar märkt öfver 100:de så kallade blomsterniers stå med deras utsatta orangerier..., hvart ock ett bord ungefär 6 alnar långt, med tre rader blomsterkrukor och en bänk på hvardera sidan också med en rad dylika krukor...då jag frågade Standert hvad detta betydde, svarade han: Man köper sig här bouquetter och gör sin sköna present."[44]

Hade han helt missuppfattat vad ett orangeri var, eller hade orangeri nu blivit ett begrepp som även innefattade torgstånd för blomsterförsäljning? Kanske var åtminstone likheten med ett "riktigt" orangeri så stor att Carl Tersmeden genast associerade till en term som var "på modet", just för att han blev så överväldigad.

Carl von Linné gjorde ibland anteckningar om sig själv och blev citerad av M.B. Swederus i *Botaniska trädgården i Uppsala 1655-1807*, från 1877: "År 1742. Ingifver Linnæus en remonstration för Academien om Academie Trägårdens upprättande utur sitt öde ock wisar oumgängligheten af ett orangerie; och blef Resolveradt, att Trägården skulle å nyo anläggas och ett fullkomligt orangerie upbyggas..."[45]

Vidare skriver Swederus att orangeriet i Botaniska trädgården i Uppsala 1745 bestod av två flyglar. Den ena innehöll ett *Caldarium* och *Tepidarium* och den andra innehöll örtagårdsmästarens bostad. I mitten låg ett *Frigidarium* som bildade en båge mellan de båda flyglarna. Tepidariet innehöll citrusväxter, men alla rummen tillsammans omnämns som orangeriet.[46] Detta visar att man nu hade tillägnat sig än mer detaljerad kunskap om olika växters ståndortskrav och begreppet orangeri vidgades därmed. De växter som hade liknande ståndortskrav ställde man tillsammans.

Det sena 1700-talet är väl representerat i SAOB:s arkiv. 1791 skrev en Murberg ett *Förslag till Svensk Ordbok*, som ej finns i tryck, där ordet orangeri förklarades:

"Orangeri, -et, -er, -ne S.N.B. fraem. ord. Drifhus, hvarest fraemmande vaexter förvaras undan vinterkölden..."[47] Nog var det så att orangeriet också mer och mer hade blivit en plats där man inte bara förvarade växter utan dessutom drev upp dem, då det var ganska dyrt att hela tiden köpa in fullvuxna exemplar.

1800-tal

I *Nytt Swenskt och Fransyskt hand-lexikon*, av Erik Nordforss, som utkom 1805, översätts de svenska orden *Pomeransträgård, -hus* till franskans orangerie.[48] I en senare upplaga, 1827, är översättningen densamma men orden är Pomeransträdgård, -hus istället.[49] Ingen av upplagorna översätter det svenska ordet orangeri. Enligt Erik Nordforss fanns inte begreppet orangeri i svenska språket, utan han

kallade fortfarande företeelsen för pomeranshus.

"Istället för pomeranskulturen har blomsterskötseln inträdt, med sina större anspråk på ljusa växthus; derföre har våra fordna orangerier blifvit förvandlade till låga blomsterhus", skrev Anders Lundström 1831.[50] Det var inte längre "på modet" att odla citrusväxter, men Lundström tillägnade ändå en stor del av sitt verk *Handbok i Trädgårdsskötseln*, åt just orangeriet som företeelse, dess uppförande och skötsel. Han delade in orangeriet i tre rum med olika temperatur: Kallrum *(frigidarium)*, tempererat rum *(tepidarium)* och varmrum *(caldarium)*.[51] Vidare skrev han:

"Kallrummet, som vanligen kallas Orangeri eller Vinterhus ... 2 till 10 graders värma ... Här vårdas de Växter, hvilka växa vilda i Södra Europa. Detta rum (om det tempererade rummet) som i Tyskland vanligen kallas Capskt hus, och fordom i Holland och i Sverige kallades Aloë-kast, Aloë-kammare ... 4 till 12 graders värma ... Här vårdas växter ifrån varmare länder ... såsom t. ex. från Goda hopps-Udden (Cap) ... Varmrummet, som fordom i Sverige blifvit kalladt Drifhus ... 12 till 36 grader ... här vårdas de Växter, hvilka tillhöra Jordens varmaste länder ... utflyttas aldrig under sommaren såsom de öfriga orangeri-rummens växter." Citrusarterna placerade han enligt en lista i kallrummet (frigidariet) och inte i tepidariet som Linné hade gjort i Uppsala Botaniska Trädgård.[52] Anders Lundström kallade alla dessa

Foto: Karin Andersson, maj 1991

Fig. 9. Interiör från orangeriet på Ulriksdal. Exempel på en nutida användning och växtsamling.

Foto: Kjell Lundquist, juni 1994

Fig. 10. "Palmhuset" i Edinburghs botaniska trädgård byggdes 1858 i en "förviktoriansk" stil. Det är Storbritanniens högsta, och förflyttade gränserna uppåt för vad som var möjligt att vinterförvara under glas.

Foto: Kjell Lundquist, september 1998

Fig. 11. Conservatory Wall, Chatsworth. Byggt 1848 efter ritningar av Joseph Paxton. Ett exempel på den ökade glasanvändningen efter skattelättnaden.

rum orangerirum men menade att det som vanligen kallades orangeri var kallrummet, eftersom citrusväxterna förvarades där.

A. Pfeiffer skriver om ordet orangeri i *Technisk-terminologisk ordbok öfver svenska språket*, 1837: "Orangeri; egentligen ett varmhus i de Nordlige climaterne, der man drifver pomeranträd, men nu i allmänhet ett trädgårdsdrifhus, der man framdrager alla sådane växter som icke tåla kalljord."[53] Pfeiffer gav en föraning om att orangeri var ett begrepp som var på väg ut ur svenska språket, för att ersättas av de nyare begreppen *drivhus* och *växthus*.

Daniel Müller skrev i *Trädgårds-skötsel* 1853: "Orangeträden voro äfven de första, som odlades i växthus, hvarföre dessa ännu flerestädes kallas för orangerier, om ock inga orangeträd mera odlas i desamma."[54] Müller pekar också på att användandet av begreppet orangeri var på väg att försvinna, samtidigt som han antyder att företeelsen ändras.

Inga Hermelin-Jungstedt beskrev 1984 orangeriets utveckling under 1800-talet så här: "I den både socialt och tekniskt förändrade situationen gjorde nya krav sig gällande. I England minskade man t. ex. på den glasskatt som sedan den infördes (1695) lagt en hel del hinder i vägen ... Större och ljusare glashus kunde nu ritas och byggas."[55]

Klaus Stritzke skrev 1994: "Man övergav den beprövade konstruktionen ... och ersatte allt med glas. Orangeriet ersattes av glashuset. Tydligast återspeglas denna utveckling i England med uppförandet av palmhuset i Chatsworth (1841) ... och Kristallpalatset i London (1851) (fig. 10, 11)."[56]

Orangeriet hade, som de båda författarna nämnt, under 1800-talet blivit ett hus helt i glas, något som vi idag skulle kalla växthus. A.F. Dahlin kom ut med *Ordbok öfver Svenska Språket* 1850-55 och förklarar ordet orangeri som "Drifhus (egentl. för pomeranser)."

Men begreppet orangeri fanns fortfarande i sin "gamla" form kvar i människors ordförråd: "Orangeträden voro utan tvifvel de första växter för hvilka man uppförde växthus, och derföre blifva ännu i våra dagar nästan alla växthus af allmänheten kallade orangerier."[57]

1900-tal

1900-talet är ordböckernas århundrade. I *Nordisk Familjebok* från 1914 står inte orangeri som ett eget begrepp utan man hänvisas till ordet växthus i ett band tryckt 1922, där man kan läsa: "I större trädgårdar, anlagda i fransk stil, pryddes vissa afdelningar med stora apelsin-, mullbärs- och fikonträd, planterade i träbaljor eller stenkrukor. För öfvervintring af dessa fruktträd uppfördes höga växthus, som fingo namnet orangerier ... en beteckning som senare användts äfven för växthus afsedda för helt andra växter. Forna dagars orangerier motsvaras närmast af hvad man nu kallar öfvervintringshus."[58]

Vidare står alla kända orangerier från historien omnämnda som växthus, även de som delvis bestod av murade väggar.

Samma sak står att läsa i *Svensk Uppslagsbok*, 1947-55. Man hänvisas även här till ordet växthus: "För olika kulturer uppföras växthus av olika konstruktion. Äldre tiders orangerier saknade vanligen glastak men hade stora fönster mot söder. De tjänade huvudsakligen till övervintring av apelsinträd (varav namnet), som på sommaren flyttades ut i det fria." Här står också alla kända orangerier i Sverige benämnda som växthus.

Ordbok över Svenska Språket, Bd. 19, gavs ut av Svenska Akademien 1952. Häri ger man ordet orangeri två betydelser:

"1) (i sht i fackspr.) växthus; särsk. (i sht. förr) om växthus med stora fönsterytor mot söder (o. med genomskinligt tak), särsk. avsett för övervintring av apelsinträd o. andra sydländska växter; ofta motsatt: drivhus.

2) om samling av sydländska växter".

Nusvensk Ordbok, 1934, och *100 000 främmande ord och namn m.m. i Svenska språket*, 1948, ger båda ordet orangeri synonymerna *växthus* och *drivhus*. Vårt århundrade har åsidosatt begreppet orangeris betydelser genom historien. Till och med i *Nationalencyclopedin (NE)*, 1994, och *Nationalencyklopedins ordbok (NEO)* från 1996 står det: "uppvärmt växthus för övervintring av träd av apelsin, fikon, myrten m.m.", fast i dessa två står åtminstone ordet orangeri med och i NEO står det dessutom att ordet har en historia sedan 1705. Det årtalet minns vi som det år Haquin Spegel skrev om orangeri i *Thet öpna paradis*.

Varken i *Svensk etymologisk ordbok*, 1970, eller i Gösta Bergmans *Ord med historia*, 1990, finns begreppet orangeri med. Det gör det däremot i *Våra ord, deras uttal och ursprung*, av Elias Wessén 1973:

"orange (årang'sj) apelsin; brandgul färg; av fra. orange; ytterst av persisk arabiska nārang med samma bet., ombildat efter fra. or, guld; jfr pomerans. Härtill orangeri växthus."

Under hela 1900-talet har orangeriet fått heta växthus. Ett undantag värt att nämna är *Nordiskt Illustreret Havebrugsleksikon*, 1946, där man beskrev begreppet orangeri som "et Overvintringshus for Orangetræer og andre stedsegrønne Planter". Härmed skulle man kunna säga att vi har nått en definition som kan sammanfatta dagens uppfattning om vad ett orangeri i Sverige är eller oftast anses vara: En byggnad till förvaring av frostömma växter, speciellt citrusväxter av olika slag.

On the concept of orangery

Over the ages, the concept of orangery (Sw. orangeri) in the Swedish language has been taken to mean a greenhouse (Sw. växthus) for raising oranges, or sometimes more generally a protected place for tender plants in the winter. But does the concept refer to oranges only, or to *Citrus* generally, or perhaps to all plants that in Sweden's harsh climate have to be kept indoors in the winter?

The orangery as a phenomenon was mentioned for the first time in Sweden in 1565, but it is not certain that any orangery building was erected at the time. In the 17th century the orangery was often called *pomerans-hus* (pomerans = Seville orange) or *blomsterhus* (flowerhouse). Under the influence of 17th and 18th century French gardening, the word *orangerie* gained ground. In the 18th century, orangeries became fashionable and the concept was accepted all over Europe. In Sweden, orangery was defined as a **collection of plants** as well as the **building** the plants were kept in during the winter and the **place** in the garden where they stood in the summer.

In the 19th century the cultivation of flowers increased and citrus fruits were no longer as popular. Meanwhile, techniques for growing exotic plants had improved considerably. By and by glass was substituted for other materials in the walls of the orangery. The concept gradually changed and became synonymous with greenhouse or glasshouse (Sw. växthus, drivhus). Today the word orangery (Sw. orangeri) is most often used in connection with historical parks.

Artikeln bygger på en övningsuppgift med inlämnande av uppsats i kursen Trädgårdshistoria II vid landskapsarkitektprogrammet vid Institutionen för landskapsplanering Alnarp, SLU. Kursen hade ett tjugotal deltagare, bl.a. Anna Jakobsson som skrev om begreppet orangeri. Kursansvarig och examinator har varit Kjell Lundquist.
Efter godkännande har uppsatsen genomgripande bearbetats av Anna Jakobsson i samarbete med Kjell Lundquist för att passa som en artikel i Lustgården.

Källor och litteratur

Otryckta källor
Svenska Akademiens Ordboksredaktions Arkiv, Lund (SAOB-arkiv), excerpter.

Tryckta källor och litteratur
Ahlich, J., 1744, *Trägårds-skiötsel*, Stockholm.
Andersson, I., 1996, *Om orangerier och drivhus i Sverige - med förslag till rekonstruktion av drivhusen vid Gunnebo slott*, Göteborg.
Andersson, K., 1996, *Orangerierna i Ulriksdals slottspark*, Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 31-32, sid. 103-122.
Bergman, G., 1990 [1977], *Ord med historia*, 5:e uppl., Stockholm.
Dahl, P., 1995, *Svensk ingenjörskonst under Stormaktstiden* - Olov Rudbecks tekniska undervisning och praktiska verksamhet, Uppsala.
Dahlman, G.T, 1728, *Den Färdige Trädgårdsmästaren*, Stockholm.

Dalin, A.F, 1850-55, *Ordbok öfver Svenska Språket L-Ö*, Svenska Bokförlaget Norstedts, 1964, Stockholm.
Ekbohrn, C.M, 1948, *Förklaringar över 100 000 främmande ord och namn m.m. i det svenska språket*, senare delen L-Ö, Stlm.
Ferrari, G. B., 1646, *Hesperides*, Roma.
Hellquist, E., 1970, *Svensk etymologisk ordbok*, Lund.
Hermelin Jungstedt, I., 1984, *Orangeriet - en historisk återblick*, Lustgården, sid. 31-38.
Karling, S., 1931, *Trädgårdskonstens historia i Sverige*, Stockholm.
Ljungström, L., 1989, *Trehundra år i orangeriet på Ulriksdal*, Samfundet S:t Eriks Årsbok, sid 56-76.
Lundquist, K., 1997, *Något om begreppet trädgård och dess förändrade innebörd*, Nordisk Arkitekturforskning nr 4, sid. 38-58.
Lundström, A., 1831, *Handbok i Trädgårds-skötseln*, sednare delen, Stockholm.
Mollet, A., 1651, *Lustgård*, Stockholm.
Müller, D., 1853, *Trädgårds-skötsel*, Del III - Blomsterskötsel i växthus och boningsrum, Stockholm.
Möller, L., 1997, *Citron*, Lund.
Nationalencyklopedien (NE), 1994, Bd. 14, Höganäs.
Nationalencyklopediens Ordbok (NEO), 1996, Bd. 2, Höganäs.
Nordisk familjebok, 1922, Bd. 33, Stockholm.
Nordforss, E., *Nytt Swenskt och Fransyskt Hand-lexikon*, 1805, senare delen N-Ö, Stockholm.
Nordforss, E., *Nytt Swenskt och Fransyskt Hand-lexikon*, 1827, senare delen P-Ö, förbättrad av Carl Dolén, Örebro.
Olof Rudbeks Atland eller Manheim, 1937-50 [1679-1702], delen Taflor, 1938 [Tabulae 1679], utgiven av Axel Nelson, Uppsala.
Ordbok över Svenska Språket, 1952, Bd. 19, OL-PEPTON, utgiven av Svenska Akademien, Lund.
Rasmussøn Block, H., 1984 [1647], *Ældste danske havebog*. Horticultura Danica, Fotografisk genoptryck, Århus.
Rosensten, A., 1737, *Tanckar om Skogars Skiötsel*, Lund.
Samlade Vitterhetsarbeten af Svenska författare från Stiernhjelm till Dalin, 1873, efter originalupplagor och handskrifter utgifna af P.Hanselli, Sjuttonde delen; Sophia Elisabeth Brenner, Upsala.
Saudan-Skira, S. & Saudan, M., 1994, Orangeries, Genève.
Spegel, H., 1725 [1705], *Guds Werck och Hwila samt Thet Öpna och Tilslutna Paradis*, Leipzig.
Stritzke, K., 1994, *Orangerier*, Stad & Land nr 123, 1994, Alnarp.
Svensk Uppslagsbok, 1959, 1947-1955 års upplaga, Bd. 32, Malmö.
Swedberg, J., 1716, Schibboleth. *Svenska Språkets Rycht och Richtighet*, Skara.
Swederus, M. B., 1877, *Botaniska Trädgården i Upsala 1655-1807*, Falun.
Wessén, E., 1973, *Våra ord, deras uttal och ursprung*, Stockholm.
Wollin, N. G., 1923, *Kungsträdgården i Stockholm*, Samfundet S:t Eriks Årsbok, sid. 37-83.
Östergren, O., 1934, *Nusvensk Ordbok*, Bd. 4, L-O, Stockholm.

Noter

1 Hermelin Jungstedt 1984, sid. 31.
2 Stritzke 1994, sid. 6.
3 a.a. sid. 12.
4 ibid.
5 Möller 1997, sid. 115.
6 a.a sid. 119.
7 a.a sid. 124.
8 Stritzke 1994, sid. 7.
9 Möller 1997, sid. 126f.
10 Karling 1931, sid. 98f.
11 a.a., sid. 98.
12 Översättning från latin enligt Stritzke 1994, sid. 19.
13 Hermelin Jungstedt 1984, sid. 33. Andra växter som förvarades i trädgårdshuset var fikon-, lagerbärs-, mullbärs- pomerans- och valnötsträd. Alla stod i träbaljor eller järnkrukor.
14 Raszmussøn Block 1984, sid. 63.
15 Wollin 1923, sid. 75.
16 Mollet 1651, kap. 10.
17 Andersson, K 1996, sid. 105.
18 Wollin 1923, sid.81: "Norr om Trägården", stod bland annat "1 pommerans trä, 3 Citron trä, 2 Chassemin, 1 Cipress trä, 2 Fijkon trä, 2 Granate trä och 1 Lager bars trä", alla "insatte uthi kistor".
19 a.a, sid. 79ff.
20 Dahl 1995, sid. 68f.
21 a.a, sid. 76. Se även Andersson, I. 1996, sid. 47f.
22 Andersson, K. 1996, sid. 106.
23 Olf Rudbeks Atland eller Manheim, delen Taflor, 1938 [1679], fig. 138.
24 Dahl 1995 sid. 67.
25 a.a. sid. 71.
26 a.a, sid. 77.
27 Hermelin Jungstedt 1984, sid. 34.
28 ibid.
29 Hermelin Jungstedt 1984, sid. 32f.
30 Andersson. K. 1996, sid. 109.
31 Ljungström 1989, sid. 61.
32 a.a, sid 62
33 Spegel 1725 [1705], delen Thet öpna paradis, kapitel IV, sid. 15.
34 Samlade Vitterhetsarbeten af Svenska författare från Stiernhjelm till Dalin 1873, sid. 105.
35 Swedberg 1716, sid. 287.
36 Dahlman 1728, sid. 191.
37 a.a, sid. 163.
38 Ahlich 1744, sid. 17f.
39 a.a, sid. 235.
40 a.a, sid. 237.
41 a.a, sid. 239f..
42 Rosensten 1737, sid. 47.
43 SAOB-Arkiv, (Linné, C. v, 1742, Bref och skrifvelser af och till Carl von Linné, 1:118, utg. i Stockholm, 1907).
44 SAOB-Arkiv, (Tersmeden, C, 1735, Memoarer 1-6, 2:93, utg. i Stockholm 1912-1919).
45 Swederus 1877, sid. 59.
46 a.a, sid. 62f.
47 SAOB-Arkiv, (Murberg, 1791, Förslag till Svensk Ordbok, utarbetat för Svenska Akademiens räkning, (Hskr hos SAOB:s red).
48 Nordforss 1805, uppslagsord orangerie.
49 Nordforss 1827, uppslagsord orangerie.
50 SAOB-Arkiv, (Lundström, A, 1831, sid 321, Handbok i trädgårdsskötseln 1-2, Stockholm).
51 Lundström 1831, senare delen, sid. 70.
52 a.a, sid. 85, 91f, 95.
53 SAOB-Arkiv, (Pfeiffer,A, 1837, Technisk-terminologisk ordbok öfver Svenska språket, Stockholm)
54 Müller 1853, del III, sid. 138.
55 Hermelin Jungstedt, 1984, sid. 35.
56 Stritzke, 1994, sid. 19.
57 SAOB-Arkiv, (Löwegren hos Lindgren, 1883, 7:99, Trädgårdsbok för folkskolor och landtmän, Skara, 1861).
58 Nordisk Familjebok, 1922, Bd 33, sid. 482.
59 Jfr. not 19.

Foto: ATA, Riksantikvarieämbetet 1984

Trädgårdar på De la Gardies Läckö

av Ingrid Rosell

Läckö slott ligger på en klippudde i Vänern och någon större trädgård kunde inte anläggas i anslutning till slottet. Från sin bostadsvåning i tornet över slottskyrkan hade Magnus Gabriel De la Gardie utsikt över Lilla trädgården. Men sitt största intresse ägnade han åt den s.k. Stora trädgården som låg en bra bit från slottet.

På en karta i Lantmäteriverket 1729 anges trädgårdarnas läge (sid 73). Lilla trädgården invid slottet var ett långsträckt område, omgivet av murar. Anläggningen påbörjades vid 1660-talets slut och var i stort sett färdig år 1670.

Greven hade själv 1654 gjort ett utkast till Stora trädgården söder om slottet. Arbetet med "Lustgården" som den benämns i handlingarna påbörjades 1656. Här färdigställdes omkring 1670 Stora trädgårdsbyggnaden, ett litet lustslott eller en sommarvilla med torn och flygelbyggnader.

En äldre anläggning, Pilträdgården invid Stallviken, övergick i Djurgården. Här fanns även en mindre trädgård i anslutning till ett lusthus, som började uppföras 1668.

Trädgårdarna var inhägnade paradis med väldoftande blommor och exotiska växter som mandelträd, aprikoser, persikor och vinrankor, fågelhus, skulpturer, kanaler och dammar. Man skulle samtala, meditera och promenera på trädgårdsgångar under bågar klädda med grönska. Detta ingick i grevens livsmönster och anges i de dagsprogram han upprättade. Avlägset liggande lusthus gav möjlighet till rofyllda studier eller samtal i en mindre krets.

De la Gardie intar en särställning inom byggnadsverksamheten men också inom trädgårdskonsten. Han anlitade framstående arkitekter för anläggningar vid sina egendomar.

Inte minst medverkade hans umgänge med Olof Rudbeck till hans växtintresse och engagemang för trädgårdskonst.

Om hans intresse för trädgårdar vittnar också hans egna skisser. T.ex. markerar en skiss för anläggningarna vid Höjentorp i Västergötland sängar för blommor, kål och område för humlegård. Flera skisser är oidentifierade men är intressanta att studera. Paviljonger och flyglar innehåller orangerier och grottor. Grevens byggnadsprogram 1668-69 upptar regularisering av äldre trädgårdar och anläggning av nya. Man upprättade ritningar för anläggningarna.

Vid Mariedal öster om Lidköping skulle "Trädgården med humlegården rättas efter

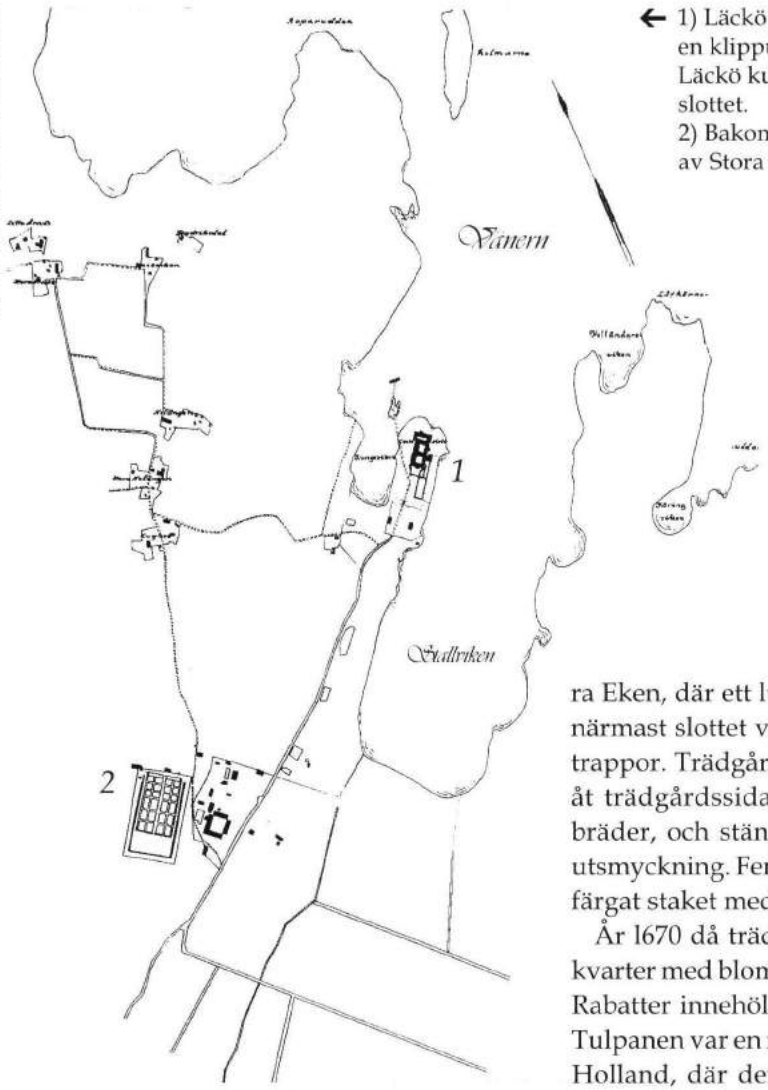

Situationsplan. ATA, Riksantikvarieämbetet.

← 1) Läckö slott med Lilla trädgården på en klippudde vid Vänern.
Läckö kungsgård ligger sydväst om slottet.
2) Bakom gårdsbebyggelsen finns spår av Stora trädgården.

→

Detaljbild:
1) Slottet.
2) Lilla trädgården.
3) Kungshamnen.
Nordväst om slottet ön Stora Eken.
4-5) ladugårdar.
6) Stora trädgården.
7) Djurgården med stjärndammen.
I västra delen av djurgården ett lusthus och söder om detta Pilträdgården.

dessein" (ritning). Vid Traneberg på Kållandsö skulle trädgården "bearbetas med all flit efter desseinen".

Lilla trädgården

Lilla trädgården erbjöd en fredad plats för njutningsfylld vila i förbindelse med slottet. Trappor med snidat arbete förde ned till trädgården. En gång ledde till grevens båthamn, där jakter avseglade till öar i Vänern t.ex. Stora Eken, där ett lusthus var beläget. Området närmast slottet var uppbyggt i terrasser med trappor. Trädgården omgavs av höga murar, åt trädgårdssidan fodrade med rödfärgade bräder, och stängdes av portar med snidad utsmyckning. Fem kvarter inhägnades av rödfärgat staket med 72 gråmålade knoppar.

År 1670 då trädgården färdigställts, nämns kvarter med blommor och en buxbomsritning. Rabatter innehöll provinsrosor och tulpaner. Tulpanen var en nyhet som importerades från Holland, där den dominerade trädgårdsodlingen från 1600-talets början. I slottets inre återkommer tulpanen i furstinnan Maria Euphrosinas gemak, som smyckades med målade tulpaner.

I de olika kvarteren blandade man prydnadsväxter med nyttoväxter som lök, gurkor, morötter och kryddor som timjam, mejram och pimpinella. Skördarna användes av folket vid slottet. Invid planket fanns spaljéer med ympade fruktträd, äpplen, päron och körsbär samt vinrankor. Fruktträden och bl.a. ett stort

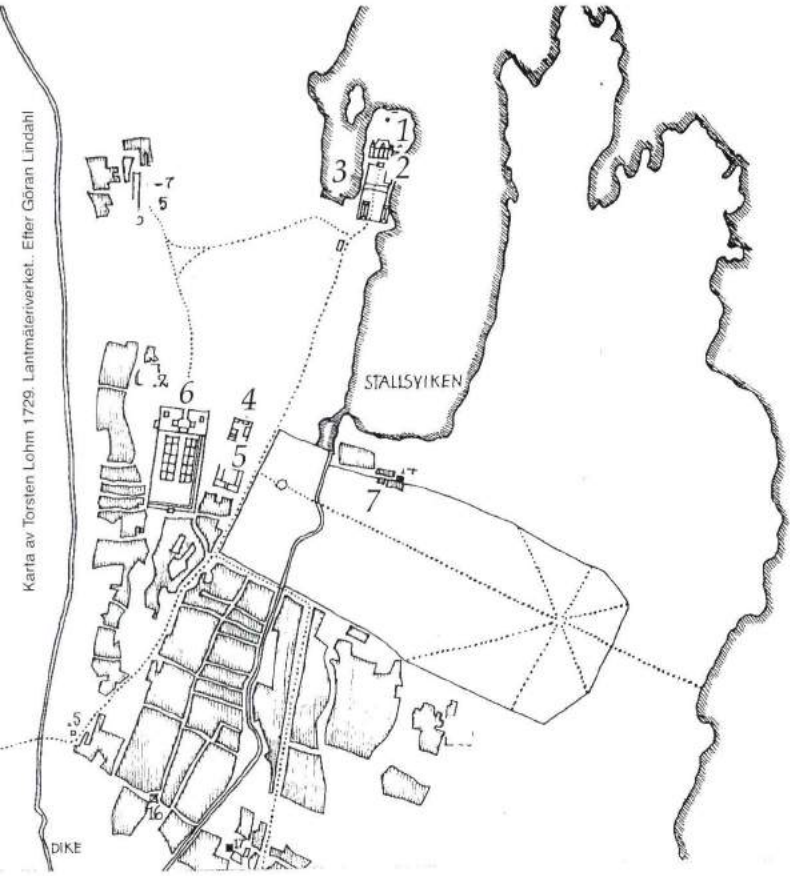

valnötsträd skuggade örterna. Terrasser på ömse sidor om porten på Skansgården prydes med grevens och furstinnans namnchiffer i buxbomsritning. Med sina inhägnade avsatser och kvarter ger beskrivningen av Lilla trädgården ett ålderdomligt intryck av närmast nordisk renässanstyp.

Lilla trädgården har i samband med utställningen "Människans lustgårdar" på Läckö 1990 av Marika och Simon Irvine återskapats till en historisk trädgård.

Stora trädgården

I Stora trädgården realiserades drömmen om lustträdgården med väldoftande blommor och exotiska växter som mandelträd, aprikoser, persikor och vinrankor, buxbomsritningar, häckar och valvgångar. På 1729 års karta återges trädgården som ett långsträckt område indelat i kvarter, inte långt från Stallviken.

Bakom gårdsbebyggelsen på Läckö kungsgård finns spår av trädgården, bl.a. en trädrad och en husgrund från Stora trädgårdsbyggnaden. En av flyglarna har flyttats till Lidköping.

Mellan Stora trädgården och Pilträdgården låg ladugårdar. Stora gången ledde tvärs genom trädgården från ingångsportarna genom ett portvalv i Stora trädgårdsbyggnaden. Gången kantades av berberishäckar och holländska träd. Enligt arbetslistor 1669 byggdes rödfärgade valvbågar, klädda med grönska som gav svalka under heta sommardagar.

Två stora portar med snidat arbete ledde in till anläggningen. Förplatsen upptogs av Stora trädgårdsbyggnaden med flyglar kring en sexsidig gårdsplan. En rundel närmast porten hade rabatter med tulpaner samt körsbärsträd och kantades av berberishäckar. Två dammar var anlagda på förplatsen som inhägnades av ett rödfärgat plank med arton svarvade gråmålade knoppar.

Utefter planket växte fruktträd, mandel, aprikos, körsbär, plommon och äpple, vinbärsbuskar, vinrankor och kaprifol. Kvarteret när-

mast byggnaden hade nio sängar med buxbomsritningar. Kvarter för köksväxter fanns i nedre delen av trädgården och innehöll bl.a. kål och pepparrot. Till trädgården hörde också ett växthus för värmekrävande växter. En kryddstuga med ugnar uppfördes i slutet av 1660-talet enligt ritningar av konduktören Olof Falck som då ledde byggnadsarbetet på slottet.

Unga träd som skulle växa placerades i trädskola. År 1681 fanns ett stort antal äpple- och plommonträd i trädskola, tre till sju år gamla. 417 nya äppleträd skulle stå i stocklår under fem år. Man lät äppleträd, sådda med äppelkärnor, växa upp.

Trädgårdar är förgängliga och måste ofta förnyas. I maj 1672 ägde nya planteringar rum i Stora trädgården. Uppenbarligen förberedde man sig för Carl XI:s eriksgata som skulle äga rum sommaren 1673. Då skulle trädgården stå

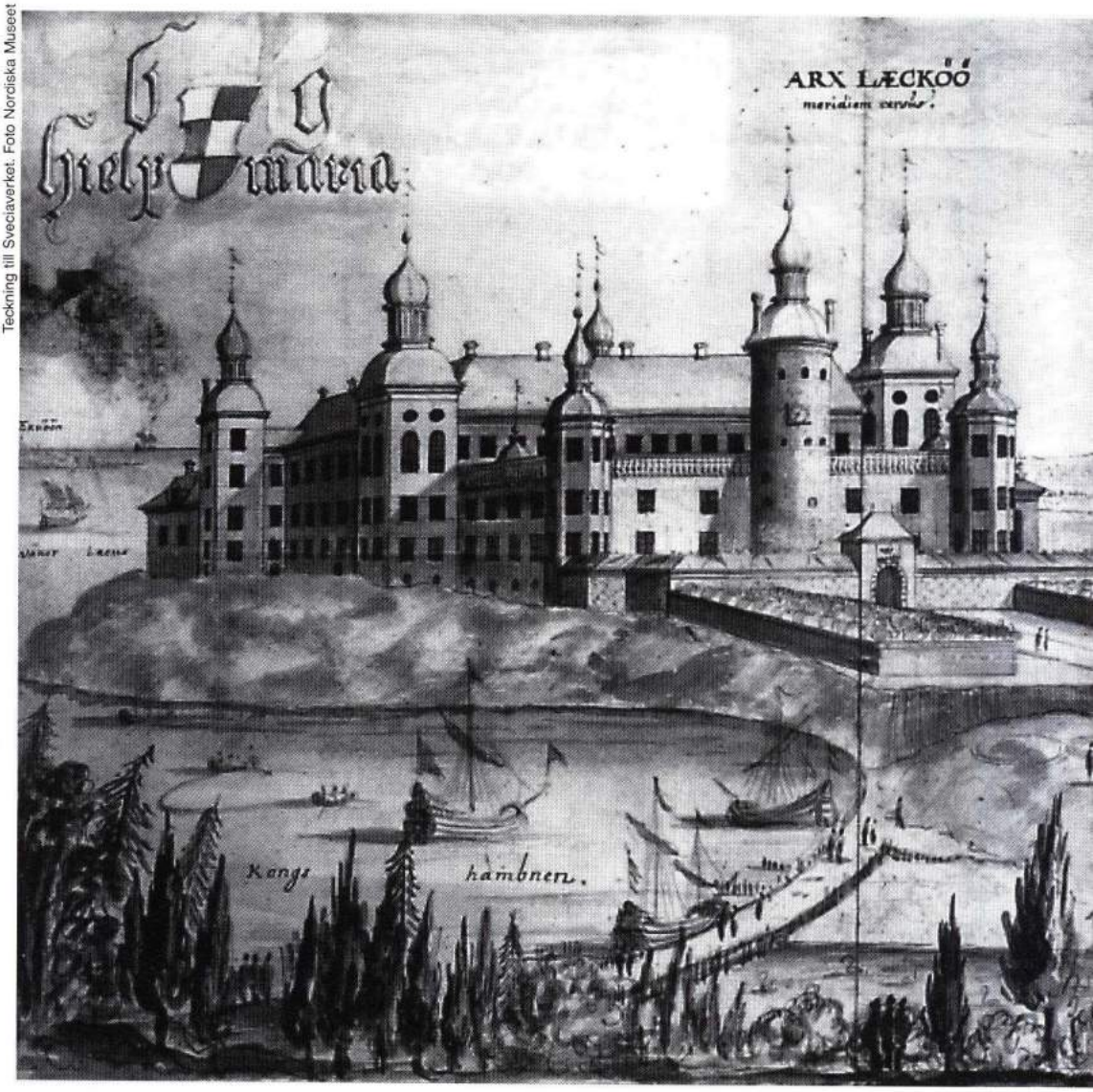

Teckning till Sveciaverket. Foto Nordiska Museet

Läckö slott med muromgärdade trädgårdar framför. Endast den högra kom till utförande och anlades med terrasser ända fram till slottskyrkan. T.h. skymtar kyrkans kraftiga kvadratiska torn.

Infällt: På Skansgården invid Lilla trädgården fanns en buxbomsritning med namnchiffer för Magnus Gabriel och Maria Euphrosina De la Gardie.

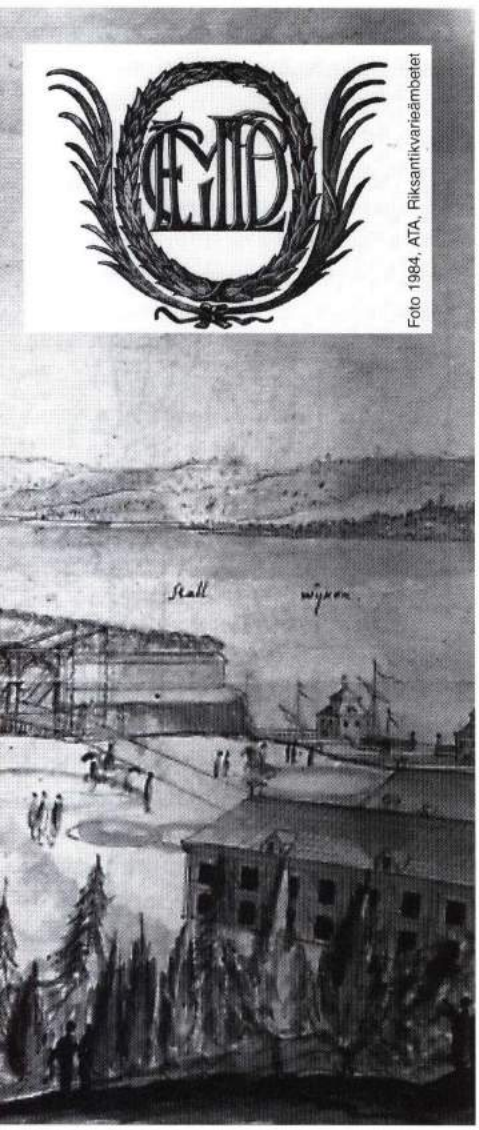

i sin fulla prakt. Exotiska växter betydde status. Vinrankor, körsbärs-, aprikos-, mandel-, mullbärs- och persikoträd inköptes från Holland. Man utbytte ympkvistar egendomarna emellan.

Lustslottet i Stora trädgården

När det gällde ombyggnaden av Läckö slott anlitade De la Gardie, som Sten Karling visat, den sydtyske arkitekten Matthias Holl. Han kallades 1654 från sitt arbete med Hapsals slott i Estland till Sverige för att vara greven behjälplig med byggnadsverksamheten i Västergötland: ombyggnaden av Läckö, restaureringen av Varnhems klosterkyrka och nybyggnaden av Höjentorp norr om Varnhem. Lusthus, jakthus och olika trädgårdsbyggnader kan ledas tillbaka till denne arkitekt som i slutet av sin bana väsentligen arbetade med trädgårdsanläggningar, framför allt vattenkonst på Jakobsdal (Ulriksdal).

Åtskilligt talar för att Holl även var upphovsman till den fantasifullt utformade Stora trädgårdsbyggnaden på Läckö som beskrivs i ett inventarium 1681. Sannolikt är den identisk med en äldre trädgårdsbyggnad som 1669 skulle flyttas till "trädgårdsporten och nedsättas efter dessein". Skulptur- och målningsutsmyckning av byggnaden ägde rum 1669. Till anläggningen hörde två flyglar av rödfärgat timmer med grålålade fönsterfoder. Den vänstra flygeln innehöll kök och den högra kamrar.

Huvudbyggnaden kröntes av ett rikt utformat torn med stor knopp och "blomverksarbete". Gestaltningen av tornet för tankarna till Varnhems klosterkyrkas originellt utformade mittorn som tillskrives Holl. Byggnadens torn som synes ha varit åttasidigt hade åtta fönster med luckor, åtta figurer nedanför fönstren samt åtta girlander. Figurer och girlander var målade i grått.

Huvudbyggnaden hade två våningar, en

nedre med matsal, två kamrar, stora stugan och förstuga. Den övre våningen innehöll matsal, grevens och furstinnans kamrar och Stora salen. Denna sal var inredd med sexton pelare och hade golv i Läcköparkett. I det inre finner vi samma rika målningsutsmyckning som präglade flera av De la Gardies byggnader, t.ex. Höjentorp.

Målningarna i Stora trädgårdsbyggnaden visade på relationen mellan inne och ute och hade anknytning till naturen. Träd, rosor och figurer samt ovaler med inskrifter på latin smyckade väggarna. I taken målades rundlar med fåglar bland skyar. Inventariet 1681 beskriver målningarna på väggarna i matsalen i övre våningen: "Runt matsalen är målat på väggarna åtskilliga träfigurer, kring träfigurerna en list med åtskilliga slags rosor. Uppe vid listen är målat 8 st ovala tavlor och uti var tavla en latinsk vers skriven." På väggarna i kamrarna på nedre våningen fanns målade träd och figurer samt ovaler med inskrifter på latin och tyska.

Till byggnaderna anslöt sig trädgården med dammar åt ingångssidan och buxbomsritningar som inledning på trädgårdsanläggningarna. Stora gången ledde från ingångsportarna via huvudbyggnadens portvalv genom hela trädgården.

Pilträdgården och lusthusen

Pilträdgården som var en äldre anläggning övergick österut i Djurgården (se kartan sid 73). En lång gång ledde ned till Stallviken. Invid trädgården fanns ett lusthus som omgavs av ett område, inhägnat av en hög gärdsgård. Området bestod av gräskvarter med fruktträd, körsbär, plommon, äpple och päron, ett kvarter med kål och ett med kryddväxter.

En viktig del i anläggningarna var lusthusen. Lusthusen uppfördes som små centralbyggnader på kvadratisk, korsformad eller åttasidig plan, oftast med kupol eller mittorn. Lusthuset i Djurgården var byggt av tegel på kvadratisk plan och hade ovala fönster ovanför ingångsdörrarna. Kupolen var spånklädd och krönt av en lanternin. Runt lusthuset inhägnades en anslutande trädgård.

Flera lusthus omtalas 1654. Ett skulle smyckas av de sju planeterna i form av figurer i kroppsstorlek. I ett annat skulle uppställas figurer, framställande de fyra årstiderna och jätten Atlas med jordklotet. Årstidssymboliken var vanlig under denna tid och man personifierade de olika årstiderna. Flora framställde t.ex. våren och Pomona hösten. Ett jakthus och en byggnad i Lilla Djurgården upptas dessutom i 1681 års inventarium.

En föreställning om De la Gardies lusthus ger Lidköpings rådhus, ursprungligen ett lusthus eller jakthus som troligen förts från egendomen Traneberg på Kållandsö. Ett liknande lusthus eller jakthus uppfördes omkring 1670 på Stora Eken, en ö i Vänern. Ett snidat hjorthuvud krönte ingången.

Trädgårdarna var inhägnade av höga staket eller gärdsgårdar för att skyddas mot vilda djur och stängdes av portar, utsirade med snidade arbeten. År 1666 skulle Stora trädgården inhägnas av nytt plank och gärdsgård, fem och en halv alnar hög (3,25 m).

Arkitekter och konstnärer

Trädgårdarna vid Läckö fick en fantasifull prägel i den tyske arkitekten Matthias Holls anda. Tysk var även trädgårdsmästaren Sigismund Henneck som utstakade Stora trädgården på 1650-talet. Han var även verksam på Jakobsdal och i Ladugårdslandsträdgården i Stockholm. Henneck efterträddes av trädgårdsmästaren Daniel Waldon som länge var i De la Gardies tjänst och bl.a. arbetade på Ekolsund i Uppland. Greven utförde själv skisser till trädgårdarna. Till Henneck sände han 1654 en skiss över Stora trädgården. Han skulle senare skicka en fullständig ritning från sin eg-

endom Ekholmen i Uppland. För många av sina anläggningar utförde De la Gardie egna skisser. Vid valet av växter och även vid utformningen av trädgårdarna hade han stor hjälp av sin vän Olof Rudbeck. Vid större trädgårdsanläggningar i anslutning till slotten anlitade han arkitekter som Jean de la Vallée. Det var viktigt att skapa en enhet av trädgård och slott.

Trädgårdsanläggningarna på Karlberg var exempel på samspelet mellan byggnaderna och deras omgivning. Läckö slott på sin klippudde gav inte denna möjlighet. Lilla trädgården vid slottet och Stora trädgården utformades som inhägnade skyddade platser dit man kunde dra sig tillbaka.

Stor betydelse för trädgårdsanläggningarna hade konduktören Olof Falck som utförde planer till anläggningar och var inspektor över byggnadsväsendet i Västergötland. På Läckö ledde han såväl byggnadsarbetet som arbetet med trädgårdarna. För trädgårdsarbetet avdelades särskild personal. Tyngre arbeten utfördes av dalkarlar och soldater. I ett brev 1666 skriver Falck, att Stora trädgården höll på att planeras med hjälp av dalkarlar.

Vilka konstnärer anlitades för trädgårdarnas utsmyckning? Snidade arbeten till Stora trädgårdsbyggnaden, lusthus och portaler utfördes i skulpturverkstaden på Läckö. Från 1668 och fram till 1680 förestods verkstaden av Georg Baselaque som förmodligen var av flamländskt ursprung. Han fullbordade skulpturerna av de sju planeterna som påbörjats av bildhuggaren Johan Werner på 1650-talet. Till ett annat lusthus skulle han snida en stork.

Trädgårdarna och Djurgården befolkades av människofigurer, skurna i trä, och allehanda andra skulpturer. Platser anordnades, där man i skuggan av grönskan mötte antikens gudar. Till Baselaques arbeten hörde skulpturer av Diana, Jupiter och åtta barnfigurer. De senare smyckade förmodligen tornet till Stora trädgårdsbyggnaden. År 1654 slöt De la Gardie kontrakt med bildhuggaren Hans Schwant angående skulpturer av de sju planeterna. Han skulle bl.a. utföra en skulptur i ek av Saturnus, tre alnar lång och en och en halv till två alnar tjock. Skulpturen skulle stå på en fyrkantig piedestal av ek. Till bevarade arbeten av Schwant hör bl.a. altaruppsatsen i Skara domkyrka.

Målningsutsmyckningen i Stora trädgårdsbyggnaden utfördes av Johan Hammer som trädde i De la Gardies tjänst 1669 och därefter förestod målarverkstaden på Läckö. Han hade målaren Hans Rebäck till hjälp. Denne utförde även den rika utsmyckningen av emblem,

På högra och vänstra handen innanför porten
3 st valnötsträd
5 st mandelträd
4 st aprikosträd
16 st körsbärsträd
4 st plommonträd
1 st dito sjukligt
2 st äppleträd
1 st vilt krikonträd

55 st holländska vinbärsbuskar
9 st vinrankor
6 st provinsrosor
1 st kaprifol

Stora gången tvärs för stora byggningen färdig med berberishäckar däribland hollandsträd
6 st päronympar
1 st päronträd

1 st ungerskt plommonträd
3 st äppleympar
1 st äppleträd av kärnan
5 st körsbärsträd
34 st holländska vinbärsbuskar

Rundningen närmast porten berberishäckar runtomrabatter med tulpaner och "Artistisser"
4 st körsbärsträd av kärnan.

Utdrag ur växtförteckning för Stora trädgården. Göteborgs landsarkiv, Läckösaml., inv. 168l.

landskap, änglar och skyar på det 1722 genom brand förlorade Höjentorp. Hammer anförtroddes många uppgifter åren omkring 1670. Till trädgårdarna skulle han måla statyer, portaler och pyramider. I Djurgården målade han djur, utskurna av bräder. Kupolen till lusthuset invid Pilträdgården smyckades med målningar av Johan Hammer.

Till trädgårdsanläggningarna hörde spegeldammar, fontäner och kanaler. De la Gardie hade särskild förkärlek för vattenkonst. Förplatsen i Stora trädgården hade två dammar, och kanaler med broar genomflöt trädgården. I Djurgården anlades en damm från vilken utgick alléer anordade som en stjärna och avslutade av pyramider. De la Gardie hade vid sina anläggningar i Västergötland en särskild vattenkonstmästare i sin tjänst, Niclas Steen som förutom på Läckö på 1670-talet var verksam på Mariedal.

Med Stora trädgården skapades en lusträdgård med ett litet lustslott i samspel med anläggningarna, där man kunde njuta av blomdoft, fågelsång, spegeldammar, porlande vatten och livgivande frukter. Växterna tjänade nytta och nöje men förde även människornas tankar till högre ting. Trädgårdsskulpturer speglade den stora världen i den lilla, planeternas kretslopp runt jorden, jätten Atlas med jordklotet och antikens gudar. Tiden åskådliggjordes i skulpturer av årstidernas växling. Stora trädgårdsbyggnadens utsmyckning talar för att byggnaden var avsedd för sällskapslivets fröjder. Salarna smyckades med naturmotiv men även med ovaler med inskrifter. Sådana återkommer i utsmyckningen av De la Gardies byggnader. De hänsyftar ofta till ett allt omslutande större perspektiv och alltings förgänglighet. Tragiken ligger inbyggd i tidens livsnjutning.

Källor och litteratur

Riksarkivet, E 1317-18, De la Gardieska saml. egenhändiga skisser till byggnadsföretag, E 1260, memorial för Johan Hammer 1669, E 1429, inkomna brev från J. Hammer, E 1522, inkomna brev från G. Baselaque, E 1703, godshandl. Läckö, byggnadsmemorial 1668-69, E 1402, Inkomna brev från O. Falck.

Göteborgs landsarkiv, Läckösaml. AII:1 inv. 1681, E I, memorial 1668-69.

Lunds universitetsbibliotek, De la Gardieska saml. Släktarkiven 88 d, kontrakt med H. Schwant 28/8 1654.

Lantmäteriverket, Gävle, karta över Läckö av T. Lohm 1729.

Karling, S., *Matthias Holl från Augsburg och hans verksamhet som arkitekt i Magnus Gabriel De la Gardies tjänst i Sverige och Balticum*. Göteborg 1932.

Karling S., *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Notre-stilens genombrott*. Sthlm 1931.

Lindahl, G., *Magnus Gabriel De la Gardie*. Hans gods och hans folk. Uppsala 1968.

Människans lustgårdar. Utst. på Läckö slott 1990. Katalog.Skövde 1990.

Olausson, M., *Trädgårdskonsten*. i: Barockens konst. Signums svenska konsthistoria. Lund 1997.

Rosell, I., *De la Gardies Mariedal och dess uphovsmän*. i: Bygga och bo. 1000 år i Västergötland. Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1995-1996. Nossebro 1996.

Rosell I., *Georg Baselaque- Magnus Gabriel De la Gardies bildhuggare på Läckö*. i: Fornvännen 75 (1980).

Rosell, I., *Hamnanläggningar och skeppsbyggeri på De la Gardies Läckö*. i: Forum navale nr 50. Karlskrona 1994.

Rosell I. *Läckö slottskyrka*. Sveriges kyrkor vol. 198. Sthlm 1985.

Om författaren

Ingrid Rosell är docent i konstvetenskap och har skrivit en avhandling om Magnus Gabriel De la Gardies kyrkobyggnadsverksamhet. Hon har under många år varit verksam på Riksantikvarieämbetet och bl.a. publicerat en volym om Läckö slottskyrka och flera artiklar om Läckö slott.

Situated on a rocky promontory in Lake Vänern, Läckö castle was not well suited for gardening extravagancies. But Magnus Gabriel De la Gardie, owner of Läckö in the 17th century, managed to create a small garden near the castle and larger gardens some distance away from it. In this article Dr. Ingrid Rosell describes these little known historical Swedish gardens.

Läcker trädgård på dagens Läckö

Läckö slott är sedan många år öppet för besökare och från 1998 i stort sett i skick som på Magnus Gabriel De la Gardies tid – inklusive slottsträdgården.

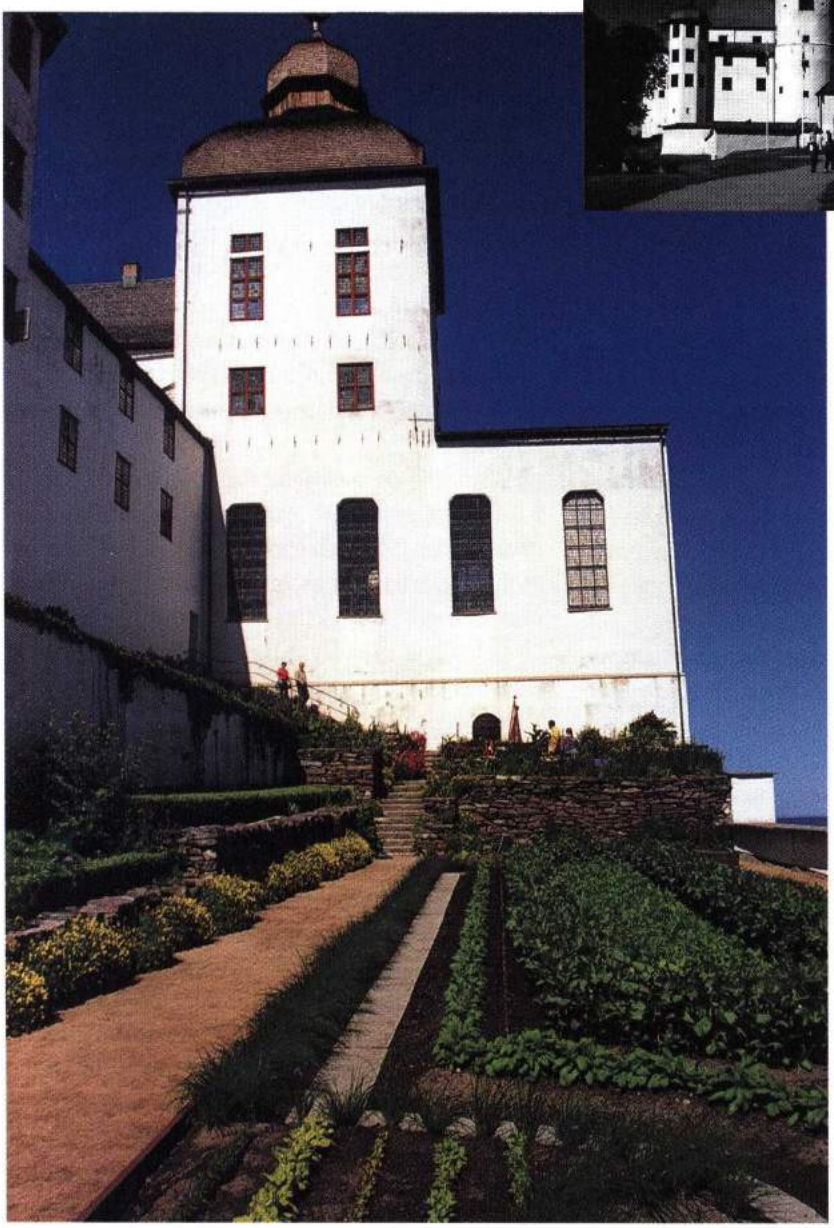

För sina insatser för trädgården, som klamrar sig fast på sidan av slottet, har trädgårdsmästarna Marika och Simon Irvine fått Gösta Vogel-Rödins stipendium 1998. "Med stor kunnighet och inlevelse har makarna Irvine med utgångspunkt från den historiska trädgårdskonsten på 1600-talet återskapat växtligheten i form och innehåll" heter det i prismotiveringen.

Liksom på De la Gardies tid innehåller den smala trädgården en blandning av prydnads- och nyttoväxter. Längs gångens vänsterkant fanns vid midsommartid gula *Corydalis* och till höger olika slag av köksväxter i ordentliga rader. *SS*

Vägledning till Kiviks Esperöd Arboretum

Få dendrologiskt engagerade medlemmar i Föreningen för Dendrologi och Parkvård eller trogna läsare av LUSTGÅRDEN, kan vara okunniga om Kiviks Esperöd Arboretum söder om Kivik på östkusten i Skåne och nedanför Stenshuvuds horsttopp.

Inte mindre än nio olika artiklar av större eller mindre dendrologprofiler som Carl G. Dahl, Kenneth Lorentzon, Kjell Lundquist, Allan Nantin, Tor Nitzelius, Kimmo Rumpunen, Nils Sylvén och grundaren Albert Wallis själv, har under årens lopp (från 1922) publicerat sina undersökningar eller presentationer av arboretet i LUSTGÅRDEN. Få, om ens något, svenskt arboretum kan göra anspråk på att vara mer noggrant dokumenterat.

Lagom till arboretets 80-årsjubileum vid årtusendeskiftet, föreligger nu en ny uppdaterad guide för medlemmarna i Föreningen Kiviks Esperöd Arboretet – och för den besökande växtintresserade allmänheten, *Kiviks Esperöd Arboretum. Vägledning med historik och trädbeskrivningar*, författad av Kimmo Rumpunen (föreningens nuvarande ordförande) och Eva Åberg.

Trots den goda och differentierade dokumentationen av arboretets lignossamling, inte minst i LUSTGÅRDEN under senare år, jämte gratisbroschyrer med karta och presentationer av de mest anmärkningsvärda träden i en låda vid entrén, så har det länge saknats en guide att hålla i handen och vandra tillsammans med under någon eller några timmar i arboretet.

Den föreliggande guiden håller A5-format, är på 40 sidor, tryckt i färg med uppslagskarta i mitten och uppfyller alla de kriterier för en "führer" eller "guide" som många känner från besök i t.ex. Englands eller Tysklands botaniska trädgårdar, historiska trädgårdsanläggningar eller just arboreta.

Vägledningen börjar med att för besökaren föreslå en slinga som presenterar nära 50 olika träd och buskar (de viktigaste!). Den sammanfattar också arboretets tillkomsthistoria och presenterar ryttmästare Albert Wallis, en av dessa det tidiga 1900-talets maniska samlare, hans förvärv av herrgården Kiviks Esperöd och de inledande planteringarna av barrträd på 1920-talet.

Den andra hälften av vägledningen utgör en "Beskrivning av sevärda träd i Kiviks Esperöd Arboretet", också omfattande 50-talet taxa, med allmänna uppgifter om arten/sorten i fråga liksom specifika uppgifter om arboretets exemplar.

Självfallet presenterar sig också Föreningen Kiviks Esperöd Arboretet, den förening som grundades 1977 och som för närvarande, efter stora uppoffringar av olika föreningsmedlemmar och ett långsiktigt och tålmodigt arbete, är lika eller mer livaktig än någonsin. Medlem blir den hugade genom en insättning av 100:- på pg. 41 75 04 - 8. För det får hon/han löpande kallelser till föreningens olika arrangemang och ständigt tillträde till arboretet.

Guiden ifråga erhålles genom en insättning av 40:- + porto på föreningens postgirokonto. Till skillnad från många broschyrer och småskrifter äger vägledningen för Kiviks Esperöd Arboretet ett värde, genom sitt både allmänna och specifika faktainnehåll, även utanför arboretet. Julklappsproblemet torde därför lätt kunna lösas för många av Föreningen för Dendrologi och Parkvårds medlemmar med denna innehållsmässigt seriösa men lättillgängliga småskrift.

Kjell Lundquist

Äventyrlig fröjakt i ryska Fjärran Östern

av Gennadij Firsov, Sten Ridderlöf, Elisabeth Öberg, Valerij Nedoluzjko och Ludmila Psjennikova

De kunde ha spolats bort av vattenmassorna under en tyfon och de skärrades vid gränsen till Nordkorea ideligen av militära kontroller. Björnar, tigrar och ormar var andra spännande reseinslag. Men det var ett entusiastiskt gäng svenska och ryska dendrologer som hösten 1997 gjorde en resa till Primorskij Kraj i östligaste Ryssland i syfte att samla in fröer från vedartade växter i detta sällan besökta område.

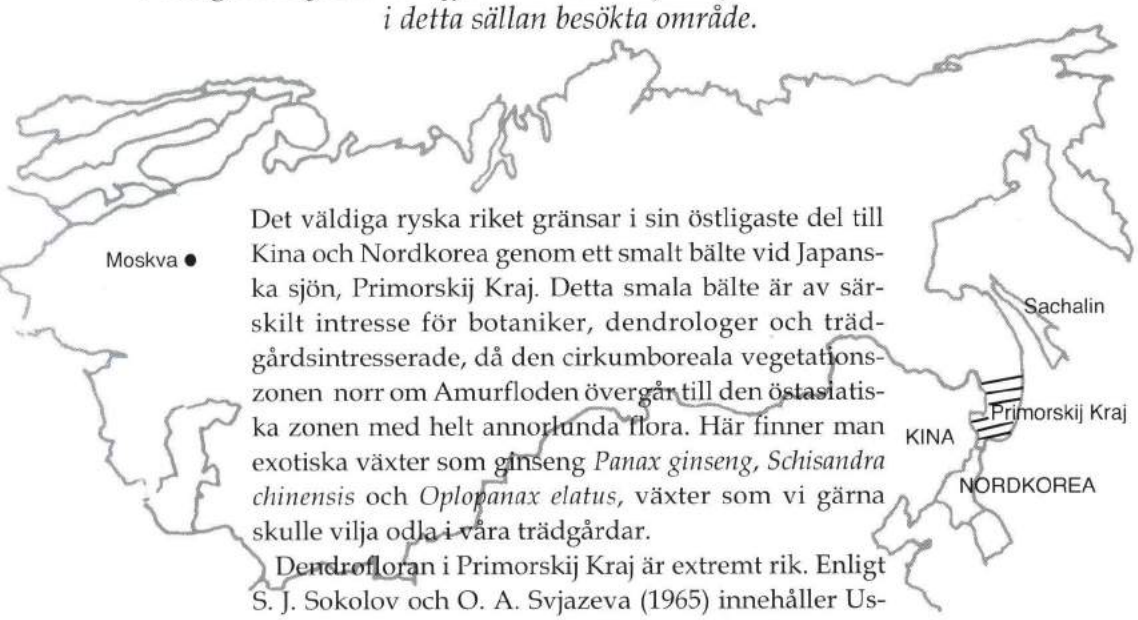

Det väldiga ryska riket gränsar i sin östligaste del till Kina och Nordkorea genom ett smalt bälte vid Japanska sjön, Primorskij Kraj. Detta smala bälte är av särskilt intresse för botaniker, dendrologer och trädgårdsintresserade, då den cirkumboreala vegetationszonen norr om Amurfloden övergår till den östasiatiska zonen med helt annorlunda flora. Här finner man exotiska växter som ginseng *Panax ginseng*, *Schisandra chinensis* och *Oplopanax elatus*, växter som vi gärna skulle vilja odla i våra trädgårdar.

Dendrofloran i Primorskij Kraj är extremt rik. Enligt S. J. Sokolov och O. A. Svjazeva (1965) innehåller Ussuri floradistrikt mer än 286 arter av vedartade växter, allt från stora träd till buskar, lianer och ris. Det totala antalet vedartade arter i ryska Fjärran Östern uppgår till 480 tillhörande 138 släkten och 52 familjer (Nedoluzjko, 1995). Till skillnad från Sverige var detta område inte nedisat under den senaste inlandsisen, vilket

Geobotaniska regioner i Primorskij Kraj

med den svensk-ryska gruppens färdvägar inlagda

1 Sydochotska regionen med mörk barrskog
1A - Mellersta Sichote Alin
1B - Södra Sichote Alin
2 Östasiatiska regionen med barrskog-lövskog
2A - Ussuri-Amurs bergsdalar
2B - Ternej-bergens kustdistrikt
2C - Övre Ussuri bergsplatådistrikt
2D - Olga-Tetuche kustbergdistrikt
2E - Suchan-Vladivostoks kustbergdistrikt
2F - Södra Chankas lågkustbergdistrikt
3 Dauria-Manchuriets skogs- och stäppregion

Gruppen besökte fem av distrikten inom de tre regionerna, nämligen 1B, 2C, 2D, 2E och 2F.
Mer noggrant undersöktes distrikt 2E inom vilket Vladivostok ligger.
Besöket i 2C var kort och av orienterande natur.

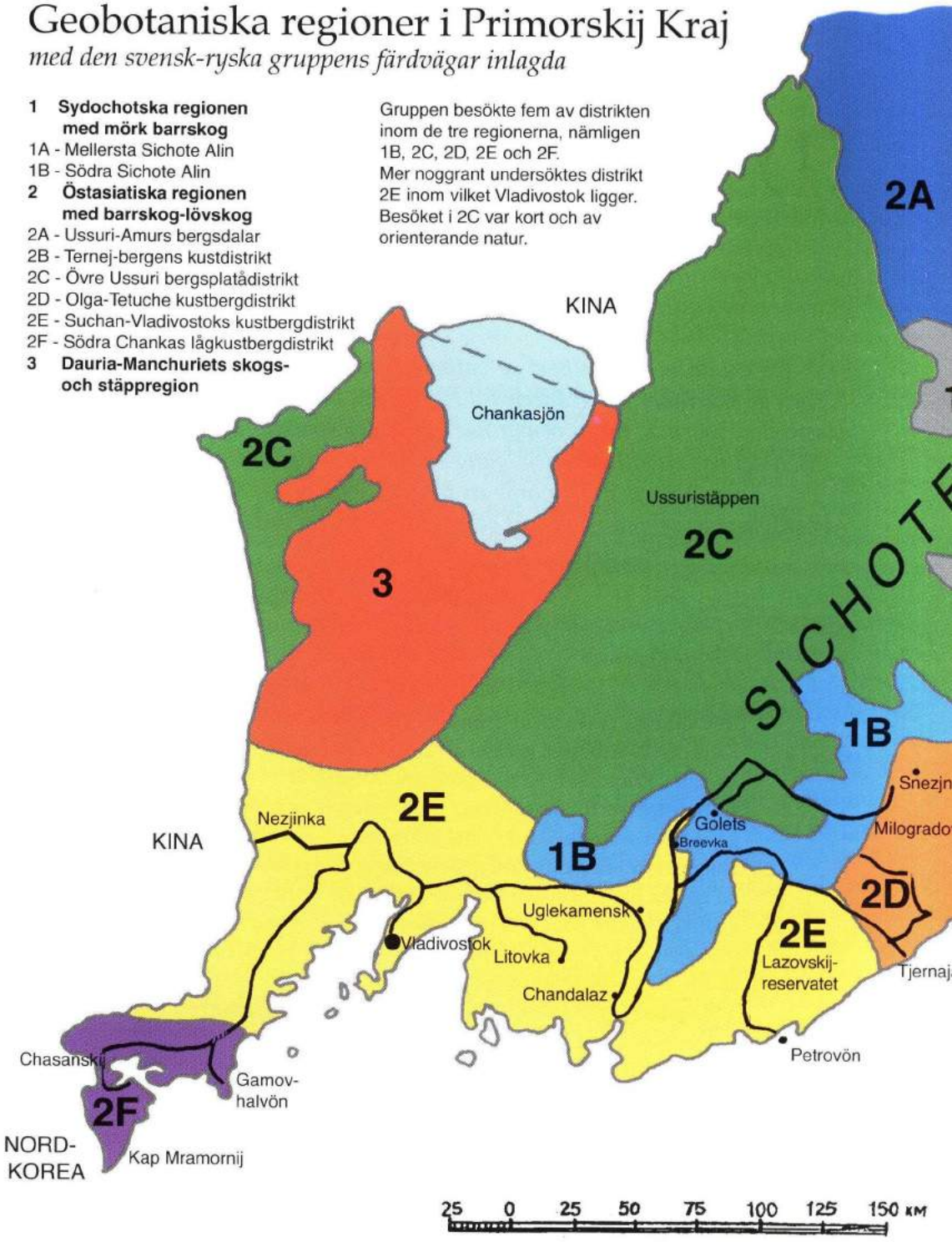

till stor del förklarar artrikedomen. Erfarenheterna visar att vedartat växtmaterial från området är väl anpassat till det nordiska klimatet. Sådana östliga trädslag som gulbarkig hägg *Prunus maackii* och *Larix gmelinii* har odlats i Sverige sedan länge. Men fortfarande finns det träd och buskar som är föga kända eller helt oprövade här hemma, till exempel *Rhododendron aureum* var. *hypopitys* och *Cassiope redowskii*. Området rymmer alltså en stor botanisk reserv av vilda arter väl lämpade för användning i nordeuropeiska trädgårdar.

Efter ett halvt sekels aktiviteter och expeditioner i Primorskij Krai och Amurområdena, på Kamtjatka och Sachalin var, mellan 1969 och 1986, bara 18 procent av fjärranösternfloran representerad i den ryska botaniska trädgårdens kollektioner i Moskva (Dvorakovskaja, 1997).

Nordgränsen för utbredningen av många kinesiska, koreanska och japanska arter finns i det här området av Ryssland. På grund av det förhållandevis nordliga läget och likheterna med klimatet i de nordiska länderna synes en introduktion av växtarter med en proveniens härifrån kunna röna större framgång än de som har sitt ursprung i de sydligare delarna av Kina, Korea och Japan. Många av dessa fjärranösternarter med sydlig proveniens som odlats hos oss har ej överlevt eller utvecklats särskilt väl, åtminstone inte i mellersta och norra Sverige.

Primorskij Kraj-området har ett monsunklimat. Under vintern är kalla, nordvästliga vindar från Sibirien förhärskande. Vädret är då oftast stabilt, klart och soligt med låga temperaturer och små nederbördsmängder. Minimitemperaturen i det sydligaste området, Chasanskij, kan gå ner till -37 °C (Korkisjko, 1991). Under sommaren ger vindar från Stilla havet stora nederbördsmängder med dimma och hög luftfuktighet. Våren är oftast lång, torr, kall och blåsig och hösten likaså lång, men varm, solig och torr.

Den största delen av Primorskij Kraj upptas av Sichote Alin, en bergskedja med sydvästlig till nordostlig sträckning. De sydliga och östliga sluttningarna är betydligt brantare än de västliga och stupar rakt ner i Japanska sjön. Fram till 1992 var områdets huvudstad Vladivostok med omgivande delar av Primorskij Kraj, stängt för utlänningar och först på hösten 1997 lyckades vi arrangera en gemensam expedition till Sichote Alin och taigan i Ussuriområdet.

Om man flyger över Amur- och Ussuriområdena kan man se att på den kinesiska sidan av gränsen finns knappt några skogspartier kvar. Det är bara på den ryska sidan som berg, kullar och floddalar är bevuxna med tät skog. Här är det fortfarande möjligt att besöka genuina urskogar och inte bara sekundära skogar.

Svensk-rysk expedition

Till detta intressanta område gick hösten 1997 en expedition med deltagare från Botanical Garden of Komarov Botanical Institute i S:t

Foto: Sten Ridderlöf

På "Snöiga berget" fanns den blåblommande *Gentiana triflora.*

Petersburg, Vladivostok Botanical Garden Institute, Sachalin Botanical Garden, Föreningen för Dendrologi och Parkvård och Arboretum Norr.

Expeditionens huvudmål var att insamla frön av identifierade vedartade växter. Detta bestämde valet av tidsperiod för resan - från den 10 september till den 4 oktober.

I Moskva blev vi mycket vänligt omhändertagna av Alexander Luferov och Svetlana Potapova, botaniker vid Moskvas Botaniska Trädgård. De hjälpte oss att lösa en hel del problem och visade oss dessutom runt bland samlingarna i den botaniska trädgården.

Vi anlände till Vladivostok på morgonen den 10 september efter nio timmars flygresa från Moskva.

Där väntade oss en terränggående militärbil, som till och med kunde tankas med 67 oktan om så behövdes. Första dagen upptogs av diverse förberedelser och proviantering innan det bar iväg påföljande morgon.

Hösten gynnsammast

På södra Sichote Alin är den torra, soliga hösten den bästa tiden. I allmänhet börjar frön mogna tidigt i september och en månad senare står skogarna nästan kala, utan blad och frön. Hösten är som regel också fri från mygg och fästingar, vilka under högsommaren kan vålla betydande problem.

Expeditionens längd var väl avpassad för vårt insamlingsarbete. Vi började i de höglända nordliga delarna och avslutade vid kusten i söder. På så sätt kunde vi fördröja sensommaren och till och med njuta av välbehövliga bad i Teljakovskijviken av Japanska sjön i sydligaste delen av Chasanskijdistriktet så sent som den 28 september.

Bland bergen i norr

För introduktion av växter i norra Sverige var det speciellt viktigt att besöka Sichote Alins högland.

Under fyra dagar färdades vi 956 km till den nordliga delen av Snezjnaja-berget ("Snöiga berget"). Tält och sovsäckar av nordisk standard hjälpte till att hålla den starka nattfrosten borta på 1 350 meters höjd i den alpina zonen av Snezjnaja. Men nog var vi avundsjuka på de björnskinnssovsäckar som en del av ryssarna använde.

Det här var också den enda plats där vi fann *Cassiope redowskii*, en art av mossljung, tillhörande familjen *Ericaceae.* Här växte också *Artemisia lagocephala*, en vacker låg buske med en hätta av täta silvriga blad som lokalbefolkningen tillagar som te. Denna art skulle kunna användas i stenpartier. Här noterades åtminstone tre liljearter *(Lilium)* med kapslarna fulla av frön och den intensivt blåblommande *Gentiana triflora.* I den alpina zonen trivdes dvärgtallen *Pinus pumila,* som prydde de solbelysta bergspartierna och skapade en lugn fond.

På något lägre höjd (ca 1 300 m.ö.h) börjar barrskogszonen med amurgran *Abies nephrolepis* och ajangran *Picea jezoensis* som huvudsakliga inslag. Annars är det vanligaste barrträdet på Ussuristäppen tveklöst koreansk tall *Pinus koraiensis.* Björnar, smalnäbbade nötkråkor och människor väntar otåligt på att dess stora och välsmakande frön ska mogna.

Längre ner i barrskogszonen (ca 1 250 m.ö.h) fann vi höghöjdsprovenienser av såväl kore-

Breevka by, belägen ca 700 m.ö.h. grundades för drygt 100 år sedan av främst vitryssar – efter tvångsförflyttning. Intrycket var att standarden påminde om svenskt 1920–30-tal. Dock fanns här ny elspis!

ansk strimlönn *Acer tegmentosum* som lönnen *Acer ukurunduense*, bägge av stort intresse för Skandinavien och synnerligen dekorativa, mindre träd. Här iakttog vi också för första gången klematisen *Atragene ochotensis* och benveden *Euonymus macropterus*.

Snezjnajaberget är berömt för att vara tillrinningsområde för Ussurifloden som är det största vattendraget i Primorskij Kraj. Under en lång sträcka utgör den gräns mellan Ryssland och Kina och rinner ut i Amur långt bort i norr. I Snezjnajaområdet liknar den dock mest en bäck.

Bästa honungen i Fjärran Östern

I byn Breevka smakade vi på, som det sades, den bästa honungen i Fjärran Östern. Binas nektarinsamling pågår vanligen endast två veckor i juli beroende på blomningstiden hos de tre lokala lindarterna *Tilia amurensis, Tilia mandchurica* och *Tilia taquetii* (ofta ansedd som en varietet av *Tilia amurensis*) men insamling sker också från *Maachia amurensis, Acer tegmentosum* m. fl. Man sade oss att ett bisamhälle kan ge upp till 6 kg honung per dag.

I skogarna kring Breevka fanns det rikligt med stora exemplar av gulbarkig hägg *Prunus maackii*. I flera av dem, nästan kolonivis, fanns det stora men slarvigt hopkomna reden av grenar och färskgröna kvistar. Oftast fann vi dem på en höjd av 5–7 m. Detta var inte ett verk av fåglar utan fastmer av den ganska aggressiva himalayabjörnen *(Ursus thibetanus)*. Från denna plattform äter den bären av *Prunus maackii*, som självmedicinering mot inälvsmask. En del av redena var alldeles nybyggda, varför man kan förmoda att vi inte var alldeles ensamma i den täta skogen. Varm björnspillning var också ett synligt bevis.

Efter besöket i Breevka styrdes kosan mot ett annat berg, Golets. Vi lämnade bilen på ungefär 1 300 m höjd och efter att ha klättrat i

en timme nådde vi toppen på 1 604 m.ö.h.

Den branta sluttningen bestod av en återväxt av mörk barrskog (avverkningen hade skett för ca 17 år sedan) med en mycket rik flora. Granarnas mörka kronor stod i skarp kontrast mot de stora gula bladen och axen med röda bär hos *Oplopanax elatus*, en taggig buske, närstående skräckaralian *(O. horridus)* från Nordamerika. *Oplopanax* växer naturligt i det mörka barrskogsbältet i södra Primorskij Kraj, 800–1 500 m.ö.h. Arten kräver hög luftfuktighet, riklig nederbörd och gärna dimma för att trivas. Efter skogsavverkning eller skogsbrand klarar den inte konkurrensen med ljusälskande växter. Vanligen förökar den sig vegetativt, vilket tycktes gälla även här.

Foto: Sten Ridderlöf

Himalayabjörnens näste i en gulbarkig hägg *(Prunus maackii)*.

På Goletsberget insamlades också *Sorbus sambucifolia, Sorbus amurensis, Weigela middendorffiana* och *Cornus canadensis*. Men den mest intressanta arten var *Rhododendron aureum* var. *hypopitys* som vi fann stora buskage av på 1 500 m.ö.h., just på gränsen till ett annat vegetationsbälte. Frökapslarna på de ca 1,5 m höga buskarna var öppna men lyckligtvis fann vi några oöppnade.

Det här var en idealisk tid för att samla bär av kameleontbuske *Actinidia kolomikta* och *Schisandra chinensis*, såvida vi inte förtärde dem på ort och ställe. De var både uppiggande och smakliga. Detsamma gällde de röda frukterna av *Viburnum sargentii*, närstående vårt skogsolvon *(V. opulus)*.

Inte enbart frö av vedartade växter samlades in utan också av intressanta, ofta högvuxna, perenner som stormhatt *(Aconitum)* m. fl. Ett kort uppehåll nära Uglekamensk på vägen tillbaka var mycket givande. Där kunde vi samla mer än tio nya arter helt nära vägen, bland andra *Clematis serratifolia, C. fusca, Rhamnus ussuriensis* och *Crataegus pinnatifida*. Ibland trodde vi att vi inte befann oss i en vild skog utan i en botanisk trädgård. Som resultat av denna första expeditionsdel registrerades 64 insamlingsnummer.

Bas i Vladivostok

Efter varje tur återvände vi till vår bas som var gästhuset i Vladivostoks botaniska trädgård. Där tillbringades åtminstone en dag för sortering och rensning av fröer vi samlat in.

Endast då det var omöjligt att samla frön tog vi fröplantor eller rotskott. Levande plantor packades noggrant in i fuktig vitmossa. Speciellt gällde det de plantor som togs i början av expeditionen, då de måste förvaras i gästhuset i nästan en hel månad.

Den andra turen – 927 km under 5 dagar – var lika intressant som den första.

Alexander Taran, chef för den botaniska trädgården på Sachalin och skicklig botanist, deltog i de två första turerna av expeditionen och var till stor hjälp både vid insamling och artbestämning. Före sin nuvarande verksamhet arbetade han under många år i Lazovskijreservatet där hans uppgift bl.a. var att beskriva den unika floran. En bättre ciceron kunde inte fås för att besöka det berömda reservatet.

Inom Lazovskijreservatet ligger Petrovön, med rik och orörd vegetation. Högsta punkten ligger 114 m.ö.h. Här finns stensättningar och svackor efter husgrunder och tempel från 1100-talet.

Kalkbergen i Chandalaz och den fantastiska Petrovön

Innan vi besökte Lazovskijreservatet tillbringade vi ett dygn i de fantastiska Chandalazbergen med sin kalkrika berggrund och karstflora. Det här var platsen där vi fann magnifika, bortåt 15 m höga exemplar av kejsareken *Quercus dentata* med enormt stora, tandade blad och ekollon i klungor.

När man klättrar upp till toppen av Chandalaz (759 m.ö.h.) från söder genom en sluttning täckt av *Quercus mongolica*, måste man gå sakta och noggrant ta bort de otaliga klätterväxter som hindrar klättringen.

Väl kommen upp på toppen kan man lätt konstatera det omöjliga i att klättra uppför den norra sluttningen som utgörs av ett 50–100 meters brådstup. Utsikten är vidunderlig över de omgivande orörda skogarna, precis som från en helikopter. På kalkklippor uppe på toppen fanns det en mängd plantor med frön, såväl vedartade växter *(Acer mono, Acer pseudosieboldianum* och *Euonymus pauciflorus)* som perenner och lökväxter, till exempel *Allium condensatum* och *Paeonia obovata*.

Vi gjorde därefter en oförglömlig exkursion till Petrovön med sin skog av japansk idegran *Taxus cuspidata*. Petrovön tillhör Lazovskijreservatet och den orörda vegetationen har ingen motsvarighet på fastlandet. Ön är belägen 14 km norr om Kievkaflodens mynning och skild från fastlandet av ett sund som är 600–700 m brett. Ytan är endast 36 ha och den högsta punkten – Sjapkaberget – är 114 m.ö.h.

Floran av vedartade växter är extremt rik. Här finns ett rent bestånd av *Taxus cuspidata* med en yta av ca 1 ha. Ett enstaka träd, bara 5,5 m högt, hade en stamdiameter på 37 cm och var fullständigt överväxt av krusbärsaktinidia *Actinidia arguta*. Det högsta idegrans-

Foto: Sten Ridderlöf

Kejsarek *(Quercus dentata)* vid en av världens nordligaste fyndlokaler, i Chandalazbergen.

Foto: Rabbe Sjöberg

Sten Ridderlöf visar upp fröplantor av *Larix gmelinii* var. *olgensis*.

exemplaret hade en höjd på 11 m.

Här kunde vi också observera ett exemplar av *Actinidia arguta* med en stamdiameter på 25 cm, kanske det största och äldsta exemplaret i det forna Sovjetunionen. Vi fick se linden *Tilia taquetii* med en höjd av ca 20 m och 130 cm i stamdiameter, koreansk tall *Pinus koraiensis*, 25 m hög och 108 cm i stamdiameter, jättearalia *Kalopanax septemlobus*, 14 m hög och 65 cm i stamdiameter och ett flertal andra magnifika träd.

Totalt innehåller Lazovskijreservatet 1 212 arter av kärlväxter inklusive 7 arter *Acer*, 5 arter *Betula*, och 3 arter *Prunus* inom gruppen *Cerasus* och en mängd andra (Laptev et al., 1985).

Klipporna var nära nog täckta av en matta av enar *(Juniperus rigida* var. *nana* och *Juniperus davurica)*. Lazovskyijreservatet är också bland det tigertätaste området i Primorskij Kraj och här i Peschanajaviken kunde vi i skymningen, i sanden längs vattenbrynet, beskåda dagsfärska spår av den sibiriska tigern.

Dagen efter besöket i Lazovskijreservatet tog vi oss in i Milogradovkaflodens övre flöden till en fantastisk natur med kanjonbildningar och vattenfall. På vägen dit åt vi lunch på en annan dendrologiskt intressant plats – Tjernajaflodens mynning. Här återfanns typiska bestånd av lärkträdet *Larix gmelinii* var. *olgensis*. Vi klättrade upp i två träd men fann bara enstaka kottar. Lyckligtvis kunde vi lätt hitta fröplantor.

Den här hösten var extremt torr med ett flertal bränder och vi deltog i släckningsarbetet vid en av dem. Här kom bl.a. en större ishacka utlånad av Göteborgs Botaniska Trädgård väl till pass.

En hel dag samlade vi plantor i närheten av Milogradovka vattenfall. Vi fann bland annat rara buskar som *Daphne kamtchatica* och *Abelia*

koreana tillika med ett fint insamlingsnummer av *Acer ukurunduense*.

Flykt undan tyfonen

Det var förenat med betydande svårigheter att klättra uppför de branta sluttningarna men extra besvärligt och farligt att klättra nedför igen eftersom det hade börjat regna. Ett litet felsteg hade varit direkt förödande.

Regnet ökade i styrka och blev till slut mycket kraftigt. Vid midnatt anbefallde vår chaufför oss att omedelbart packa våra tillhörigheter. Vi måste bort från området.

Regnet var början på en annalkande tyfon och vi hade bara någon dryg timme på oss innan hela floddalen kunde översvämmas. Efter en synnerligen skicklig förarinsats, i mörker med ackompanjemang av ideliga blixtar, dånande åsknedslag och på översvämmade flodbäddar, lyckades vi vid tretiden på morgonen ta oss till säkrare områden – med en sönderslagen bensintank som enda skada.

För oss växtsamlare var nog den största förlusten att vi i hastigheten inte fick med oss våra lärkplantor och att vi inte hann utforska mer av detta område som inte besökts av någon botanist på 50 år.

Kontroller vid gränsen

Efter turen till Milogradovkafloden tillbringade vi tre dagar i Vladivostok med att återigen rensa fröer och bekanta oss med staden som hyser 650 000 invånare. Därefter for vi på en fem dagar lång expedition till Chasanskijdistriktet som ligger i den sydligaste delen av Primorskij Kraj och gränsar mot Nordkorea och Kina.

Det här var en spännande tur för oss svenskar då vi ideligen stoppades i militära och polisiära kontroller. Det var högst ovisst om våra viseringar verkligen gällde, och varje mils närmande till Nordkorea fick en extra dimension.

Efter åtskilliga dygn i fält hade dock alla expeditionsmedlemmarna antagit samma gråbeiga färgskala och tack vare ett opportunt men skickligt agerande från våra ryska färdkamrater lyckades vi passera alla hinder så att vi nådde våra utstakade mål. Ty endast här hade vi möjlighet att finna koreansk azalea *Rhododendron schlippenbachii, Betula schmidtii, Pueraria lobata*, koreansk pipranka *Aristolochia manshuriensis* och japansk rödtall *Pinus densiflora*.

Den speciella floran i Chasanskij, som skiljer sig starkt från florans sammansättning i de mer nordliga distrikten av Primorskij Kraj, kan förklaras med områdets geografi och geologiska historia. De klimatiska förhållandena och den konstanta kontakten med floran i nordöstra Kina och Korea spelar också in. För 33 arter utgör distriktet nordgräns och totalt finns

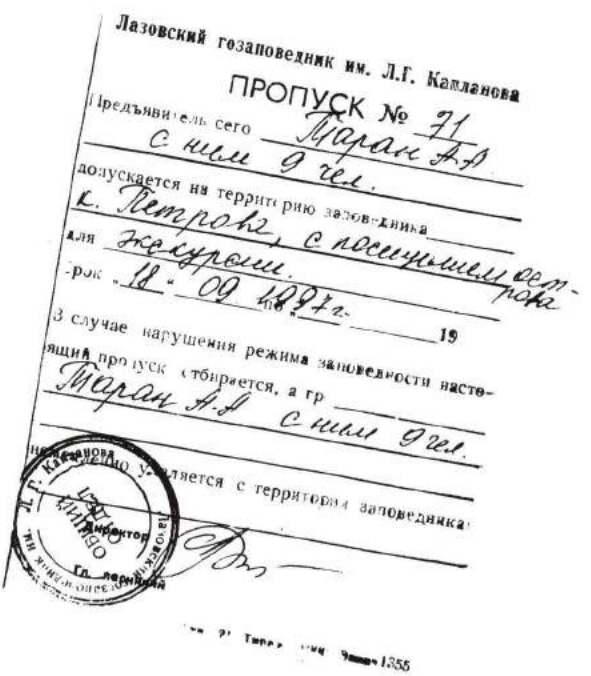
Лазовский гозаповедник им. Л.Г. Капланова
ПРОПУСК № 71
Предъявитель сего Таран А.А.
с ним 9 чел.
допускается на территорию заповедника
к. Петрова, с посещением острова
для экскурсии.
срок „18" 09 1997 г. по „ 19
В случае нарушения режима заповедности настоящий пропуск отбирается, а гр
Таран А.А. с ним 9 чел.
немедленно удаляется с территории заповедника
Директор
Гл. лесничий
Лазовский гозаповедник им. Л.Г. Капланова
ОБЩИЙ ЛЕСНИК
Тип. 21 Типог. ... Заказ 1355

Viseringar och tillstånd behövdes i många fall. Det här är en passersedel utställd på A. A. Taran för tillträde till Lazovskijreservatet den 18/9 1997.

Foto: Sten Ridderlöf

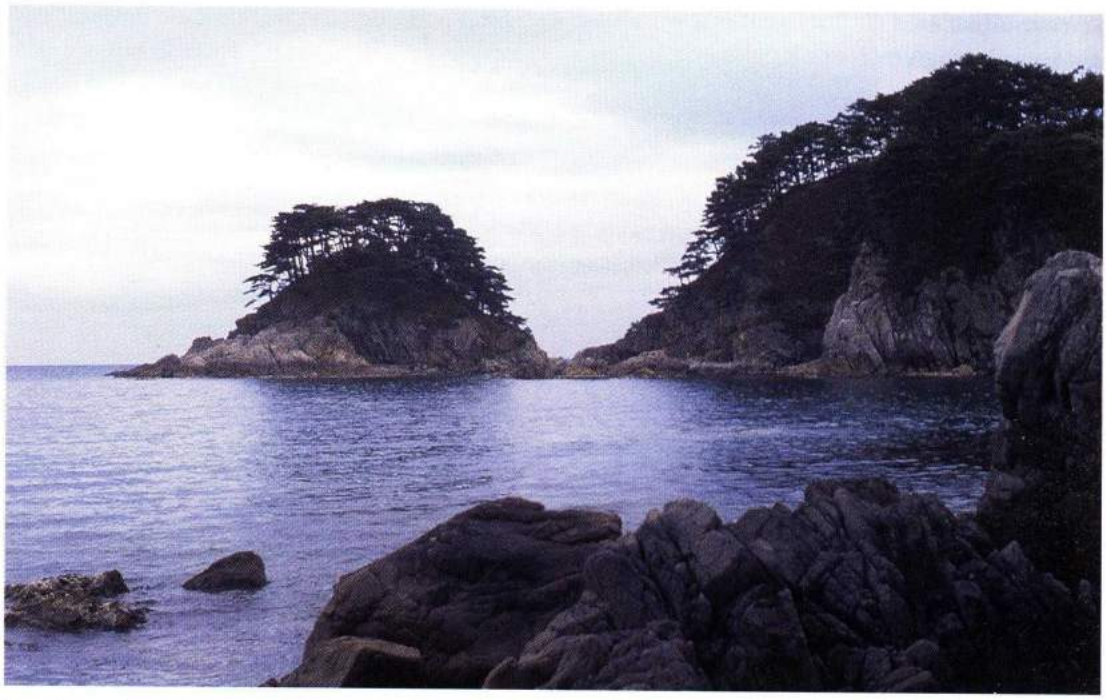

Den japanska rödtallen *Pinus densiflora* växer på branta klippor vid stranden av Gamovhalvön.

Högersidan: Vid kinesiska gränsen fanns en fantastisk bergssluttning med löven skiftande i alla nyanser.

inom området 1 418 arter fanerogamer tillhörande 135 familjer (Korkishko, 1991).

I Posjetviken nära Cape Mramornij insamlades glaspärlevin *Ampelopsis brevipedunculata*, som växte på en stenig och brant sluttning nära havet. Inte långt därifrån upptäckte vi *Lespedeza cyrtobotrya* som ännu inte har testats i våra arboreta. Högre upp på de gräsklädda sluttningarna av Posjetviken växte täta, snår av *Pueraria lobata*. Dessa var mycket svåra att tränga igenom och vi var nöjda med att kunna samla in baljor av denna relikt tillhörande familjen *Fabaceae*.

Från samma plats togs fröer från de vackraste exemplar av japanskt gräs *Miscanthus sinensis* som noterades under hela resan. Mot bakgrund av det stränga klimat som där råder kan det visa sig vara en bra investering för spridning till mellansvenska trädgårdar.

Bruset från Stilla havet

Två oförglömliga nätter tillbringade vi i tält på stranden av Gamovhalvön (som tillhör Far Eastern Marine Reserve) och somnade till vågbruset från Stilla havet.

Det mest intressanta trädet här var onekligen den japanska rödtallen *Pinus densiflora* som växte på de branta klipporna längs strandlinjen. De liknade bonsaiträd med sina korta stammar, och hade ljust orangefärgad bark och paraplyformad krona. Tallen trivs på näringsfattig, stenig jord och dess mörkt gröna och täta barr är hela hela tiden utsatta för saltvattenstänk från havet.

Vi noterade med intresse att koreansk azalea *Rhododendron schlippenbachii* bara bildade 40 cm höga breda kuddar på de öppna, torra sydsluttningarna. Om den däremot fick växa i skydd av *Quercus mongolica* och kejsareken

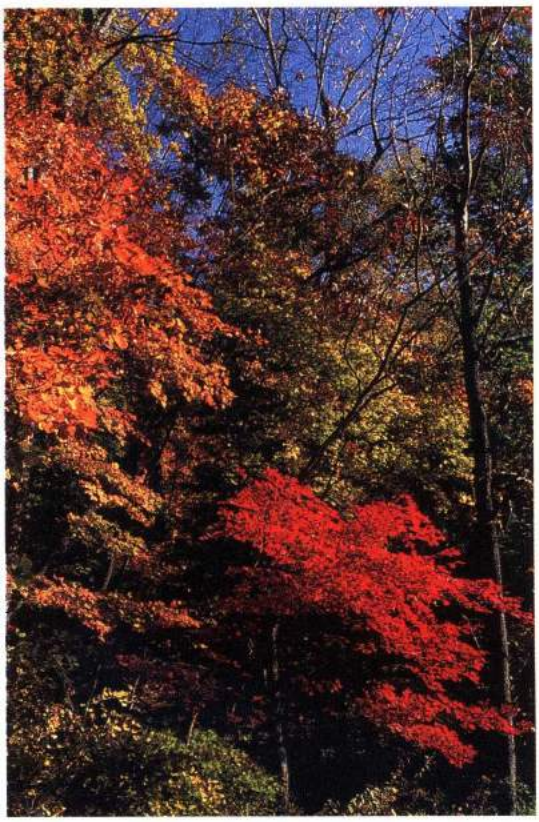

(Q. dentata) ökade höjden till 80 cm. På den motsatta, norra sluttningen och under en tät och ung ekskog, bildade den inte kuddar utan utvecklade stora vida buskage med en höjd på 3 m och en diameter på 4 m.

Iron birch ("järnbjörk") *Betula schmidtii* fanns också sparsamt i skogarna på Gamovhalvön tillsammans med bl. a. *Betula dahurica*. Namnet har den fått av sitt mycket motståndskraftiga, hårda virke som bl.a. används vid ubåtsbyggen.

Efter besöket i Chasanskij företog vi en lång, obekväm resa från en rar art *(Pueraria lobata)* till en annan *(Aristolochia manschuriensis*, koreansk pipranka) i Nadezjdinskijdistriktet några kilometer från den kinesiska gränsen. På vägen dit fick vi i mörkret punktering och tvingades resa tälten på en obestämd plats i skogen.

Resan var dock mödan värd och nästa dag kunde vi insamla fröplantor av piprankan. Området som vi nu befann oss i var – förutom ormrikt – en fantastisk bergstaiga med löven skiftande i alla nyanser från buteljgrönt och gult till rött.

Denna blandskog liknade ett naturligt arboretum och överglänste vilken botanisk trädgård som helst. Från i stort sett varje punkt var det möjligt att räkna upp 15 till 20 olika arter av träd och buskar. Kronskiktet bestod av *Quercus mongolica*, ussurigran *Abies holophylla* och *Pinus koraiensis*. I nästa skikt fanns *Acer mono, Acer pseudosieboldianum* och *Acer mandshuricum*. Busk- och undervegetationen bestod av *Rhododendron mucronulatum*, vårprakttry *Weigela praecox* och många fler vars stammar och grenar täcktes av lianer som *Schisandra chinensis, Actinidia arguta, Actinidia kolomikta* och *Aristolochia manshuriensis*.

En enastående upplevelse var att stå under några ansenliga bjässar av *Chosenia arbutifolia*, ett träd som tillhör pil- och videfamiljen. För ett av dessa uppmättes omkretsen till 440 cm. Höjden uppskattades av flera av expeditionsmedlemmarna oberoende av varandra till ca 45 m.

Endagstur till krypthuja

Vår sista exkursion fick bli en endagstur till Mt. Litovka (Hualasa Kin.) omkring 150 km från Vladivostok. Här hade vi turen att finna krypthuja *Microbiota decussata*. Den bildar här mattor på steniga och branta sluttningar 550 – 700 m över havet. Fastän det var i början av oktober, kunde vi hitta frön. Enligt litteraturuppgifter växer arten på altituder med början från 700 till 750 m över havet men vi fann den första plantan redan vid 550 m.

Krypthujan är en av de äldsta relikterna i Primorskijfloran. Den upptäcktes av I.K. Sjiskin år 1921 och beskrevs av V.L. Komarov år 1923. För vetenskapen var den inte enbart en

Foto: Ludmila Pisjennikova

Expeditionens medlemmar: Stående fr.v. Sten Ridderlöf (Dendrologföreningen), Rabbe Sjöberg (Arboretum Norr), Gennadij Firsov (Komarov-institutet i S:t Petersburg). Sittande: Nikolaj Vasiljev (Komarov), Elisabeth Öberg (Arboretum Norr), Alexander Prilutskij (Vladivostoks botaniska trädgård), chaufförен Sasja.

ny art utan även ett nytt släkte. Buskarna är täta och breder ut sig över en stor yta. Grenarna kan bli mer än två meter långa och bildar ogenomträngliga snår. Ett snår uppmättes till 40 x 10 m. Arten växer mycket långsamt och en planta med åldern 80—100 år är lägre än en meter (Kurentsova, 1968).

Längre ner, nära Smolnijkällan fann vi flera stora exemplar av den japanska idegranen *Taxus cuspidata*. Ett av dem var 11 m högt, med en stamdiameter på 43 cm och en kronutbredning på 8,5 x 8 m. Inte långt från den här platsen växte stora popplar, *Populus maximowiczii*, den största med stamomkretsen 3,96 m.

I samma område som vi fann krypthujan växte också syrenen *Syringa wolfii*. En magnifik, remonterande blomning hos *Rhododendron mucronulatum* kompletterade denna botaniska utfärd.

En intressant och givande avstickare var vårt besök vid Far Eastern Research Station of Vavilov Institute of Plant Breeding. Dess föreståndare, Dr. Vera Zarenko med kolleger var mycket vänliga och visade oss sina samlingar av flerårigt växtmaterial, berättade om stationens historia och viktigare resultat av sitt forskningsarbete. Forskningen, som huvudsakligen var inriktad på agrara resurser och teknik, innehöll insamlingar och förädling av frukt- och prydnadsväxter från vildväxande plantmaterial som finns i "the Far East and Eastern Asia". Bland annat fick vi fina selektioner av *Vitis amurensis* och *Prinsepia sinensis*, vilka redan grott i Stockholm och Umeå. Alla var mycket öppna för att knyta kontakter med liknande institutioner i Norden förutom det utbyte de redan har med Danmark.

Totalt insamlades under vår gemensamma expedition drygt 150 kollekter, inte bara av vedartat material utan också av för oss intressanta och vackra perenner. Alla kollekter har blivit identifierade och samtliga plantor och frön har framgångsrikt nått botaniska trädgårdar och arboreta i Vladivostok, S:t Petersburg, Umeå och Svartlöga i Stockholms skärgård.

Frömaterial har också ställts till förfogande för medlemmarna i Nordiskt Arboretutvalg samt några skickliga privatodlare. Det är vår förhoppning att detta material, och ett fortsatt svensk-ryskt insamlingsarbete, ska bidra till att förnya och berika växtsortimentet i våra trädgårdar, särskilt i mellersta och norra Skandinavien.

Svensk bakgrundslitteratur

Lorentzon, K., 1996, *Våra trädgårdsväxter*. Aktuella svenska och vetenskapliga namn, Natur och Trädgårds Bokförlag, Åby, 2 uppl.

Mitchell, A. & Wilkenson, J., 1983, *Träd i Nordeuropa*, Bonnier Fakta (översättning och svensk bearbetning: Tor Nitzelius).

An ancient pine of South-East Russia

One of the most interesting pine trees of Eastern Asia is the *Pinus* × *funebris* Kom. Widespread in the past, fossil residues of this pine are known from the Miocene period in northern Siberia, and pollen has been found in a Quaternary deposit on the lower Amur river.

Nowadays this pine tree can be found in eastern Manchuria, northern Korea and in the Primorsky Krai territory.

Steep southern slopes, stony and dry, prove to be the most typical habitats of the *Pinus* × *funebris*.

This pine is related to the following species: *P. densiflora, P. sylvestris, P. tabulaeformis* and *P. thunbergii*. However, the area of *Pinus* x *funebris* adjoins to the area of *P. densiflora* only – and maybe to that of *P. sylvestris*.

On the basis of comparisons of area, competitive capacity and ecological amplitude, *Pinus* x *funebris* has been recognised as more ancient than *P. sylvestris*. At first *Pinus* x *funebris* was considered as a taxon, most closely related to *P. densiflora* (Komarov 1901). Later a high degree of relationship with *P. sylvestris* was also indicated (Goncharenko et al. 1995). Urusov established that this is a very polymorphic taxon, related to *P. densiflora, P. sylvestris* or *P. tabulaeformis*.

Many authors consider *Pinus* x *funebris* as a hybrid of *P. densiflora* and *P. sylvestris*. However, there is a recent trend to connect it with other pines of the region too.

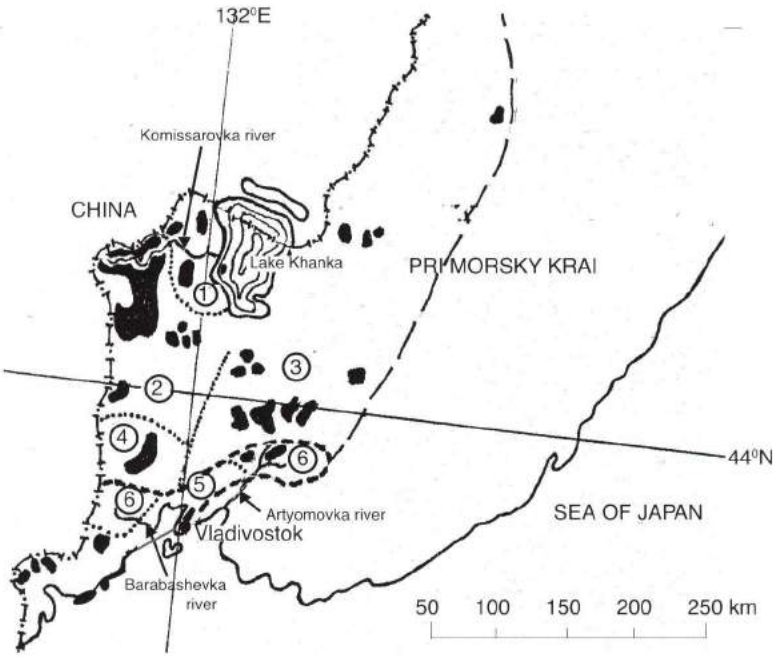

Population structure of *Pinus x funebris* and *Pinus densiflora*

border of distribution of *Pinus x funebris*
border of distribution of *Pinus densiflora*
borders of distribution of subspecies 1. – 6.
pine groves

1. *Pinus x funebris* var. *pseudosylvestris*
2. *Pinus x funebris* var. *sinensis*
3. *Pinus x funebris* var. *sichotensis*
4. *Pinus x funebris* var. *funebris*
5. *Pinus densiflora*
6. *Pinus densiflora x thunbergii*

(Urusov, 1995)

Pinus x *funebris* differs from *P. sylvestris* by long (30-130 mm) narrow (0.58-1.88 mm) needles, and cones in which the basal scales spread open first. (In *P. sylvestris* the middle scales open first.) The shape and size of the cones are not constant. They may be elliptical, egg-shaped or oblong-conical. They are mostly 40-46 mm in length, but cones of 80 mm occur, with plane or bulging scales, which are sometimes armed with prickles.

The male strobiles are arranged more loosely than those of *P. densiflora*. Moreover, unlike the *densiflora*, *Pinus* x *funebris* stands always include a number of trees with red male strobiles with larger cones.

The author made simultaneous plantings of

Photos: Sten Ridderlöf

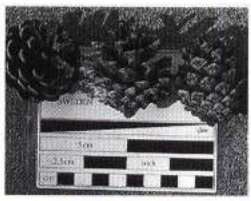

Cones of *Pinus* x *funebris* in Vladivostok Botanical Garden, 1997.

Four-year-old sapling of *Pinus* x *funebris* collected in Primorsky Krai, area 2 (see map on page 93). Now at Svartlöga in the Stockholm archipelago.

all three species during 1989-1993. The results show that the *Pinus* x *funebris* seeds had the best germinating capacity. During the first year the growth of the seedlings was about 50 per cent faster than that of the other species examined. They were growing faster in the following years too. In *P. sylvestris* the germinating capacity was clearly lower and its seedling growth did not differ from that of *P. densiflora*.

Forests consisting of *P. densiflora* are distributed on hills as well as along the coast of the Sea of Japan in the southern districts of Primorsky Krai (only Khasansky and Shkotovsky districts). In the coastal groves, these pines show identical ranges of variability compared with those of *P. densiflora* in Japan. On the other hand, upstreams the Barabashevka and Artyomovka rivers the trees of *Pinus densiflora* show ranges of variation more corresponding to those of *Pinus thunbergii*. According to Urusov, interspecific hybridisation could have taken place before the disappearance of *P. thunbergii* in this territory.

There are no native woods of *P. sylvestris* within Primorsky Krai. But it grows in plantations throughout the territory.

I think that the reproductive process of *Pinus* x *funebris* is a result of its taxonomic isolation. The abnormally fast growth of the seedlings removes any doubt regarding its hybrid nature. Finally, the complex character of the discussed taxon may be an evidence of a non-stabilised genetic system.

All this makes absurd the task of finding out the degree of its relationship with other pines. Very likely, *Pinus* x *funebris* is an unspecialized ancient unit remaining in its speciation area.

Alexander N. Prilutsky

References

Critchfield W., Little E., *Geographic distribution of the pines of the world.* U.S. Dept. Agric. Forest. Serv. Misc. Publ. 1966. N 991. 97 p.

Bobrov E.G., *Lesoobrazujustchie hvojnye SSSR.* L.: Nauka, 1978. 189 p.

Goncharenco G.G., Silin A.E., Padutov V.E., *Intra- and interspecific genetic differentiation in closely related pines from Pinus subsection Sylvestris (Pinaceae) in the former Soviet Union.* Plant systematics and Evolution 194: 1-2 (1955). p. 39-54.

Kondratiuk E.N., *Dikorastustchie hvojnye Ukraine.* Kiev: Izd.-vo AN UkrSSR, 1960, 120 p. (in Ukrainian).

Komarov V.L., *Flora Mandshuryi.* 1901. T.1. 559 p.

Koropachinsky I.J., *Pinaceae Lindl. Sosudistye rastenija sovetskogo Dalnego Vostoka.* L.: Nauka, 1989. T. 4. p. 9-25.

Kurentsova G.A., *Rastitelnost Primorskogo kraja.* Valdivostok: Dalnevost. kn. izd.-vo, 1968, p. 190.

Nedoluzhco V.A., *Konspekt dendroflori Rossijskogo Dalnego Vostoka.* Vladivostok: Dalnauka, 1995. 208 p.

Urusov V.M., *Geografija hvojnyih Dalnego Vostoka.* Vladivostok: Dalnauka, 1995, 250 p.

Gotlandsresan 1998

En märklig ö med säregen flora

Årets landskapsresa gick till Gotland den 21-24 maj och började som sig bör i Visby. Färden gick sedan till Muramaris, Lummelunda, Stora Karlsö och en rad pärlor i södra delen av ön. Konstskatter beundrades och märkliga träd mättes.

Dag 1: Visby och norr därom

Första dagen samlades alla i Botaniska Trädgården, mera känd som DBW "De Badande Wännernas Trädgård". Den kallas så efter några badglada Visbybor, som grundade "Sällskapet DBW" år 1814. Vår medlem Ingvar Nordin har författat en utmärkt guidebok om trädgårdens historia och även beskrivit de många växter som finns här.

Med den i handen vandrade vi in genom huvudingången som inramas av idegran och fyra stora plataner. Där finns också en krypande atlasgran *(Abies numidica)* som är över 100 år gammal och har 5 m långa grenar. Här finns också andra exoter som acaciaträd, äkta kastanj, mullbärsträd, ginkgoträd, och ett nyplanterat näsdukslträd *(Davidia involucrata)*.

Tempelkullen med sitt lusthus är från 1863 och utgör en av centralpunkterna i trädgården. Enligt gamla handlingar från Sällskapet placerades den första parksoffan här år 1858. Planteringarna runt kullen kan vara ett av vårt lands äldsta stenpartier. Stenarna är runda flyttblock och på sydsidan har planterats buskpion *(Paeonia suffruticosa)* från Kina. Den trivs på kalkmark i solvarmt läge. De första blommorna visade sig för oss. Här växer också olika sorters ginst samt tidiga lökväxter och primulor. På norrsidan växer städsegröna arter som vår inhemska

alpros *(Rhododendron lapponica)*. Den är inte kalkskyende som våra vanliga Rhododendron. Söder om Tempelkullen står den kraftigaste platanen i trädgården. Den var 3,6 m i omfång år 1980 och nu i maj 1998 mätte den 4,25 m. Av alar finns här den italienska *(Alnus cordata)* med långa korvar till hanhängen. De stora honkottarna sitter kvar under påföljande års blomning.

Nära dammen står kejsarträdet *(Paulownia tomentosa)* som blommar ibland. Det hade blomstänglar nu, men blommade först den 10 juni.

I trädgården har nyss anlagts en bäck som rinner slingrande ner till dammen. Ett trevligt inslag, även för fåglarna i trädgården.

Efter vår alltför snabba rundvandring i DBW for vi med vår buss från Almedalen till Villa Muramaris, 5 km norr om Visby.

Italieninspirerad villa

Villan ligger på en platå i tallskogen och har en hänförande utsikt över havet.

Vi togs emot av ägarinnan Dr. Birgitta Amér, och efter lunchen i det nybyggda kaféet berättade hon om platsens och villans historia.

Villa Muramaris byggdes 1915–1917 av makarna Johnny och Ellen Roosval. Johnny Roosval var verksam som konstprofessor i Stockholm. Ellen Roosval, född von Hallwyl, var konstnär.

Muramaris, som blev parets sommarresidens, är en italieninspirerad medelhavsvilla byggd av gotländskt material. Huset uppfördes enligt gammal tradition runt härden. I detta fall runt en magnifik sandstensspis som Ellen skulpterade. Den är inspirerad av egyptisk tempelarkitektur, och de manshöga figurerna föreställer Kärleken, Sanningen, Lidandet och Arbetet samt de fyra elementen: jord, luft, vatten och eld.

Birgitta Amér berättade medryckande och livfullt om konstnärsparet Roosval och om sitt

Muramaris symbol, vattenkastaren, finns som skulptur på villan.

Birgitta Amér förevisar en magnifik sandstensspis inspirerad av egyptisk tempelarkitektur.

Foto: Anna-Lena Wassberg

Tappra dendrologer vandrar i regnet i Lummelunda brukspark – i dofter av blommande ramslök.

eget arbete med att rusta både hus och trädgård till deras forna glans.

Förr fanns runt villan en omsorgsfullt planerad trädgård med gångar, springbrunnar och blomsterrabatter. I den parkliknande trädgården fanns skulpturer, både Ellens egna och sådana som skapats av parets vänner. Några finns kvar men en hel del har forslats bort av en tidigare ägare.

Hela anläggningen omfattar ca 22 ha med tennisbana, stigar mot utsiktsplatser och bänkar. Längs de ursprungliga trädgårdsgångarna har Birgitta Amér återställt en plantering av stamrosor, lökväxter, klematis på murarna m.m. På villans södra gavel växer ett magnifikt blåregn, som just hade börjat blomma så vackert mot den gråa stenväggen.

Under sommaren arrangeras numera också konstutställningar och musikaftnar. Det finns möjlighet att ordna sammankomster under hela året.

En gammal brukspark

Vår färd gick vidare till Lummelunda gamla brukspark. Här visade Bo-Göran Johansson från Gotlands Botaniska Förening resterna av det ursprungliga växtbeståndet i parken. Även ägarparet Hanne och Hans Olof Ödin var med och kompletterade med vad de visste om parken.

Dendrologföreningen besökte denna plats år 1934 och då beskrevs den av Nils Sylvén i Lustgården 1934 som "den gamla brukträdgården, som alltjämt har att uppvisa tydliga spår av barockanläggning i terrasser och ned mot stranden en gammal engelsk park".

Vi såg inte så mycket av dessa spår. Dels regnade det och dels så är det ganska igenvuxet numera. Men de gamla gångarna finns kvar liksom en del växter.

Kulturinslaget bland buskar och träd består förutom av gråpoppel *(Populus* x *canescens)* av valnöt *(Juglans regia)*, oxbär *(Cotoneaster diva-*

ricatus), kvastspirea *(Spiraea chamaedryfolia)* och sibirisk ärtbuske *(Caragana arborescens)*. En bit in i parken, närmare ån, finns ett ungt exemplar av rödblommig hästkastanj *(Aesculus* x *carnea)*.

Vi vandrade i gåsmarsch genom den doftande ramslöken *(Allium ursinum)* till ett träd med en jättemurgröna *(Hedera helix)* vars stam är tjock som ett mindre träd.

Fridhems corps-de-logi. Lavering av Hugo Hamilton år 1863. I förgrunden prinsessan Eugenie med uppvaktning. (Fridhems arkiv)

Under resan bodde alla deltagare på Fridhem, som ligger 6 km söder om Visby.

Första kvällen berättade Lena Emilsson Fridhems historia. Det var prinsessan Eugenie, dotter till Oscar I, som lät bygga Fridhem till kungligt sommarresidens i mitten på 1800-talet. Huvudbyggnaden på tre våningar är i schweizerstil med glasveranda och balkong mot havet. Till anläggningen hörde badhus, stall, gästhus och park.

I parken finns naturligt ett vattenfall, men också dunkla skogsstigar, terrasser med rosenplanteringar och exotiska träd enligt den romantiska tidsandan.

I nära 30 år använde prinsessan Eugenie Fridhem som sitt sommarhem. Nu är det ett pensionat och drivs av Visby KFUM/KFUK med den entusiastiske Joel Björkqvist som föreståndare.

Denna bastanta murgröna, möjligen Sveriges grövsta, finns i Lummelunda brukspark.

Foto: Göran Lundeberg

Dag 2: Stora Karlsö i blåst och kyla

Vi for till Klintehamn och därifrån med båt ut till Stora Karlsö, som ligger ca 6,5 km utanför Gotlands västkust, dubbelt så långt bort som grannön Lilla Karlsö. Öns högsta punkt är 51,6 m över havet och höjdplatån avgränsas mot väster, norr och nordost av nästan lodräta 10,5 m höga klintar. Nedanför bildas rasbranter av lösvittrade block och stenar. Liksom övriga Gotland är ön uppbyggd av bergarter som härstammar från silurtiden för ca 400 miljoner år sedan.

Överresan tog 45 minuter, solen sken och det var inte så farligt blåsigt, men kallt. Vi började omgående rundvandringen på ön med den lokala guiden. Först till jaktstugan vid Hien för en historik om ön och om Willy Wöhler och Karlsöklubben. Därefter gick vi fyrtrapporna upp till fyren och fågelhyllorna på vars klippavsatser sillgrisslor och tordmular häckar. Vi passerade sänkan där den gamla fyrträdgården legat, och det såg

mycket frodigt men igenvuxet ut med stora, gröna pionbestånd och kraftiga narcisser med flera blommor på samma stjälk. Ön har en mycket torkhärdig flora, nu på våren full av färgsprakande orkidéer som Adam och Eva, Sankte Pers nycklar, göknycklar och krutbrännare.

När Linné besökte Stora Karlsö år 1741 tycks ön ha varit hårt betad. Han skriver: "Fåren gingo hela dagarna uppå denna flisa, ur vilket fårgräset växte mycket glest och där eljest var så magert, att man snart skolat trott det själve fjällmössen här kunnat dött av hunger." Han noterade också att det på platån bara växte ett enda träd, en ask. Den står där än, och kallas för "Linnés ask".

Det var Karlsö Jagt- och Djurskyddsförening, också kallad Karlsöklubben, som år 1887 köpte Stora Karlsö för att få bort fåren från ön. Initiativtagare var Willy Wöhler, och han började plantera och fröså träd och buskar av olika slag för att få tillbaka grönskan på ön.

Mer än 100 år har gått sedan fåren förvisades från ön och under tiden har vegetationen helt förändrats. Berg och rasbranter döljs nu i stor utsträckning av lövskogsridåer samt av en mängd enar. Fältskiktet består av beteskänsliga arter som fältmalört, brudbröd, stor kustruta, liten sandlilja m.fl.

Sedan år 1995 har man återinfört fåren på ett område av 30 hektar. Vissa röjningar har gjorts på Suderslätt som ett led i en försöksverksamhet som ska visa hur Stora Karlsö ska skötas i framtiden. Ska ön få växa igen eller ska man återuppta den beteshävd som avbröts år 1887?

Efter rundvandringen och lunchen

Foto: Anna-Lena Wassberg

"Inte så farligt blåsigt" på vägen till Stora Karlsö. Det blev värre på hemvägen.
I första raden syns Mary Pousette, Margareta Hamilton samt C. L. och Ingrid Kiellander.

samlades vi igen med vår guide i naturrummet för att studera den permanenta utställningen "Människa och miljö på Stora Karlsö". Fågelliv och flora samt fossiler presenterades på ett lättillgängligt sätt.

Det hade blåst upp ännu mer på eftermiddagen och hemresan blev väl gungig. Alla var glada när båten äntligen nådde Klintehamn.

Dag 3: Pärlor i söder

Denna dag for vi söderut med Bo-Göran Johansson som guide. Vid Gannarve i Fröjel såg vi den vackra skeppssättningen och den hänförande utsikten över havet mot Karlsöarna. Vid Fröjels kyrka vandrade vi runt i labyrinten på kyrkogården och besökte kastalen och kyrkan. I kyrkan är både altaruppsatsen och predikstolen tillverkade på 1600-talet av Burgsvikssandsten.

Nästa besöksmål var Bottarvegården i Vamlingbo, en halvmil söder om Burgsvik. Det är nu en museigård som tillhör Hoburgs hembygdsförening. Den 40 m långa ladugårdslängan, med tröskvandring från 1890-talet, har ag som takbeläggning.

Det var emellertid inte gården som besöket gällde, utan det fina valnötsträdet *(Juglans regia)* som vi ville mäta stamomfånget på. Det mätte nu 3,93 m. För några år sedan skördades 200 kg valnötter på detta träd.

Resan fortsatte ner mot Kettelvik och sandstensmuseet där Jan-Erik Kviberg berättade vad stenhanteringen betytt för Sudret och hur stor slipstenstillverkningen varit i gångna tider. På Gotland finns sandstenen endast inom en smal remsa från Grötlingbo och söderut. En fin fotosamling visar slott och palatsbyggnader som byggts i den gotländska sandstenen. Tidigare har man även gjort portaler, spisomfattningar, altartavlor och gravkor i sandsten.

Längs den imponerande strandvallen fortsatte färden till Hoburgen med Hoburgsgubben och dess rika sägen- och sagoflora.

Vi for sedan upp till den stora kalkstensplatån där man fortfarande bryter kalksten till trappor, fönsterbänkar och bordsskivor. Några gånger om året är här också stenhuggarkurser.

Efter Vamlingbo kyrka visade Bo-Göran en torräng med orkidéer, övervägande göknycklar. Platsen var översållad av mandelblom. Ett sällsynt gräs, sandbrodd *(Milium vernale)* har nyligen påträffats här och är inte känt i övriga landet.

Nästa anhalt var ett gotländskt änge med inslag av lövskog och med en underbar ängsflora. Där såg vi en nästan utslagen skogslilja *(Cephalanthera longifolia)* samt myskmadra. På andra sidan vägen gjorde vi ett snabbesök vid Päronlunde, ett vackert gammalt hus med flistak. I denna törnrosaträdgård finns bl.a. ett vackert blommande kvittenträd *(Cydonia oblonga)*, som på hösten har stora, gula, ätbara frukter.

Nu började restiden bli knapp och vi fortsatte till Kattlunds gård. Detta är den äldsta gården på Gotland och den är från 1400-talet. Den förste kände ägaren var Bodulf Kattlund, domare i Eke ting. Kattlunds har fina gårdsbildningar och stora delar av bostadshuset, bodarna och ladugårdslängan är från medeltiden. Intill storgården finns en örtagård och bakom bodlängorna har man nu i senare tid planterat en genbank av gamla fruktsorter. Idag ägs gården av Gotlands Fornvänner.

Vi fortsatte mot Fridhem över Lojsta för att se den gamla eken. Den var uppmätt av dendrologerna år 1934 och var då 9,0 m i omkrets. Nu hade den av åldersskäl minskat till 7,6 m.

Sista dagen började med en stadsvandring i Visby ledd av major Bengt Ahrnfelt och resan avslutades med en gemensam lunch på Visby hotell.

IJ, A-LW

Ledare för resan var Inga Jungstedt med Anna-Lena Wassberg och Bo-Göran Johansson som medhjälpare.

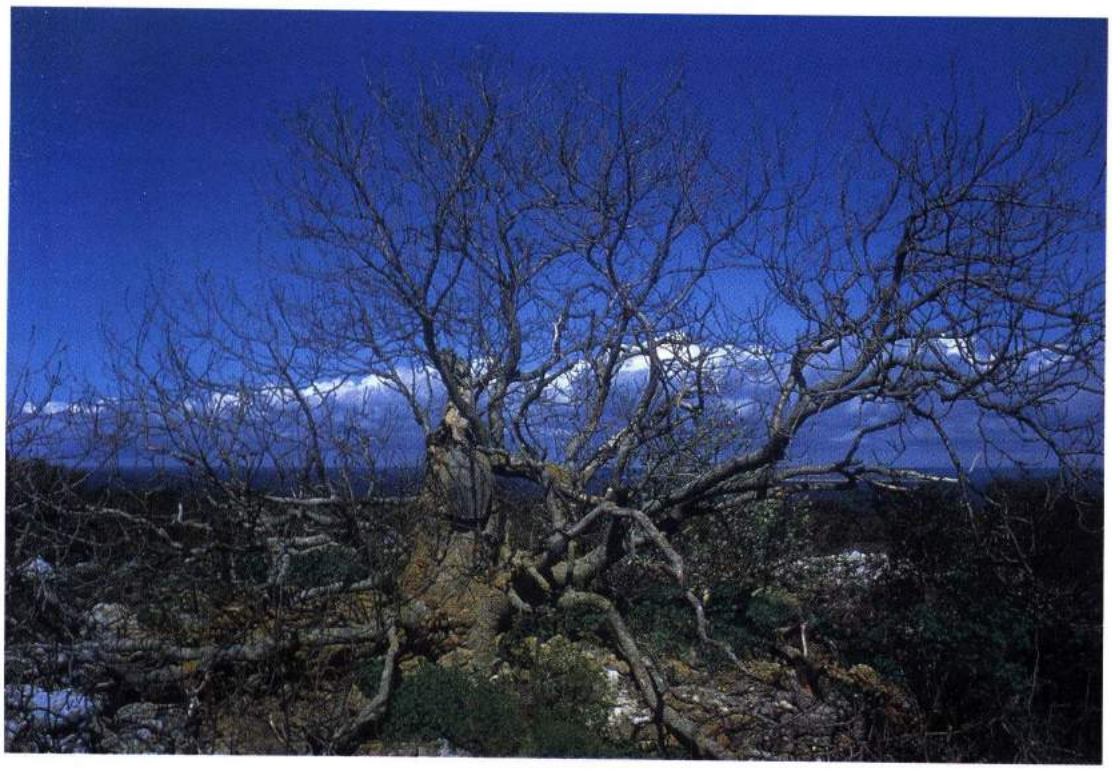

Foto: Klaus Stritzke

Och ändå var det Linnés ask ...

Landskapsarkitekten Klaus Stritzke tvivlade men blev övertygad. Här förklarar han hamlingens betydelse.

Den 14 juli 1732 skriver Linné följande i sin Gotländska resa:

Stora Karlsöen var ovanuppå utom den södra udden ganska hög med ett horisontellt, skarpt och sterilt fält, likt alvaren på Öland. Här ovanuppå låg en stenhög av en famns höjd; varpå växte en ask av 2 famnars höjd och lika bredd i kronan, vilket var det enda trädet uppå Karlsöens höga fält, och lyste långt bort för sjöfarande, som härefter dömde sin kosa.

Under föreningens besök på Stora Karlsö berättade guiderna att den av Linné beskrivna asken fanns kvar och var vid liv.

Efter ett snabbt överslag berättade jag om mina tvivel: Om Linné uppmärksammade trädet, var det inte något ungt träd. En famn anges vara ca 178 cm, därmed var trädet ungefär 350 cm i både höjd och bredd. Ett så brett träd på en karg växtplats, öppen för havsvindarna, måste ha varit mer än 50 år gammalt, kanske upp till 100 eller mera.

Linné besökte ön för 266 år sedan. Räknar man med 80 år tangerar man åldersgränsen som anges i både den botaniska och skogliga litteraturen som högsta ålder för ask på optimal växtplats.

Stora Karlsö såg jag inte som den idealiska växtplatsen – tvärtom. Därför mina tvivel.

En av guiderna erbjöd sig att följa med upp

till asken. Det gamla trädet står i en grop i en stenhög. Linné beskrev stenhögens höjd med 1 famn. Skulle Linné inte ha sett gropen kan man utgå ifrån att trädet var 350+178=530 cm, mer än 500 cm högt och 350 cm brett.

Asken har idag kanske fördubblat sin bredd, höjden däremot har hållits på samma nivå av vindarna. Stammen är minst sagt sargad och har både stagats med järn och plomberats med betong. Men att det fortfarande är den ask som Linné såg är mycket sannolikt.

Två mycket gamla askar

På slottsgården vid Ängsö slott står ett träd som planterades samtidigt som Linné besökte St. Karlsö. Detta träd är därmed ca 270 år gammalt. Växtplatsen här är mera gynnsam än den upphöjda platsen på Karlsö vad gäller klimatet och tillgången till vatten.

Däremot är marken under trädet sämre på Ängsö, helt enkelt därför att den hela tiden trafikerats av hästar, vagnar och under senare tid motorfordon. Därtill kommer nyfikna besökares oräkneliga skor som slitit på det utbredda rotsystemet närmast stamfoten.

Asken på Ängsö är i stammen svårt sargad av röta och meterbreda döda kräftsvulster, men ändå har trädet en nästan enorm växtkraft – efter en förnyad omfattande hamling som jag lät göra med anledning av att stammen höll på att falla ihop under lasten från den mäktiga kronan i början av 1980-talet.

För några år sedan fick jag ett telefonsamtal från en jägmästare i Jönköpingstrakten som berättade om en hamlad ask han funnit vid en inventering av kulturlandskapet. Han uppskattade askens ålder till 350 år och hänvisade till att trädet varit kontinuerligt hamlat.

Jag känner inte till någon friväxande obeskuren ask med denna ålder – vanligen bryts kraftiga grenar av och röta sprider sig, vilket gör att trädet faller ihop av den resterande kronans tyngd. Ett hamlat träd löper inte denna risk – om inte kronan tillåts växa ut igen.

Jägmästaren delade min uppfattning om att lämplig hamling eller kraftig beskärning förlänger askens (och även andra trädarters) liv – förutsatt att beskärningen genomförs på riktigt sätt och vid rätt tidpunkt.

Rätt hamling är nyckeln

Asken på Stora Karlsö har hamlats på sitt sätt. Vinden från havet och den karga växtplatsen har hållit kronan nere. De grenar som skjutit upp över kronan har brutits ner. Den resterande kronan har aldrig fått någon tyngd som äventyrat den förvridna stammen. Stenröset har skyddat från tramp på rötterna och de nya skotten på låg höjd från att bli avbetade.

Vid den diskussion som uppstod efter besöket på Stora Karlsö framfördes att klimatet på ön inte är gynnsamt för rötangrepp vilket också kan ha bidragit till att hålla asken vid liv.

Då det gäller hamling eller kraftig beskärning krävs kunskap om hur träden reagerar på dessa. Hamlingens höjd eller inskärningens längd från sidan är lika avgörande för att trädet skall överleva som tidpunkten för beskärningen, och där finns inga generella regler utan detta måste avgöras från träd till träd och år från år.

En viss riktlinje för kraftiga ingrepp kan ges: högst 30% av både grenarnas längd, kronans diameter och trädets höjd får kapas. Nästa inkortning bör inte ske förrän tidigast två år senare. Den första inkortningen kan ske vintertid när den avser tåliga arter (lind), för övriga träd under juni och september. Maj kan vara för tidigt, juli/augusti för riskabla då den påföljande skottbildningen kan få frostskador som följd. Efter mitten på augusti finns inte längre någon risk för fördröjd skottbilding. Beskärning på våren medför torkskador.

Klaus Stritzke

Dendrologföreningens resa 1998

Höstdagar i Skottland

Karta: Birgitta Stritzke

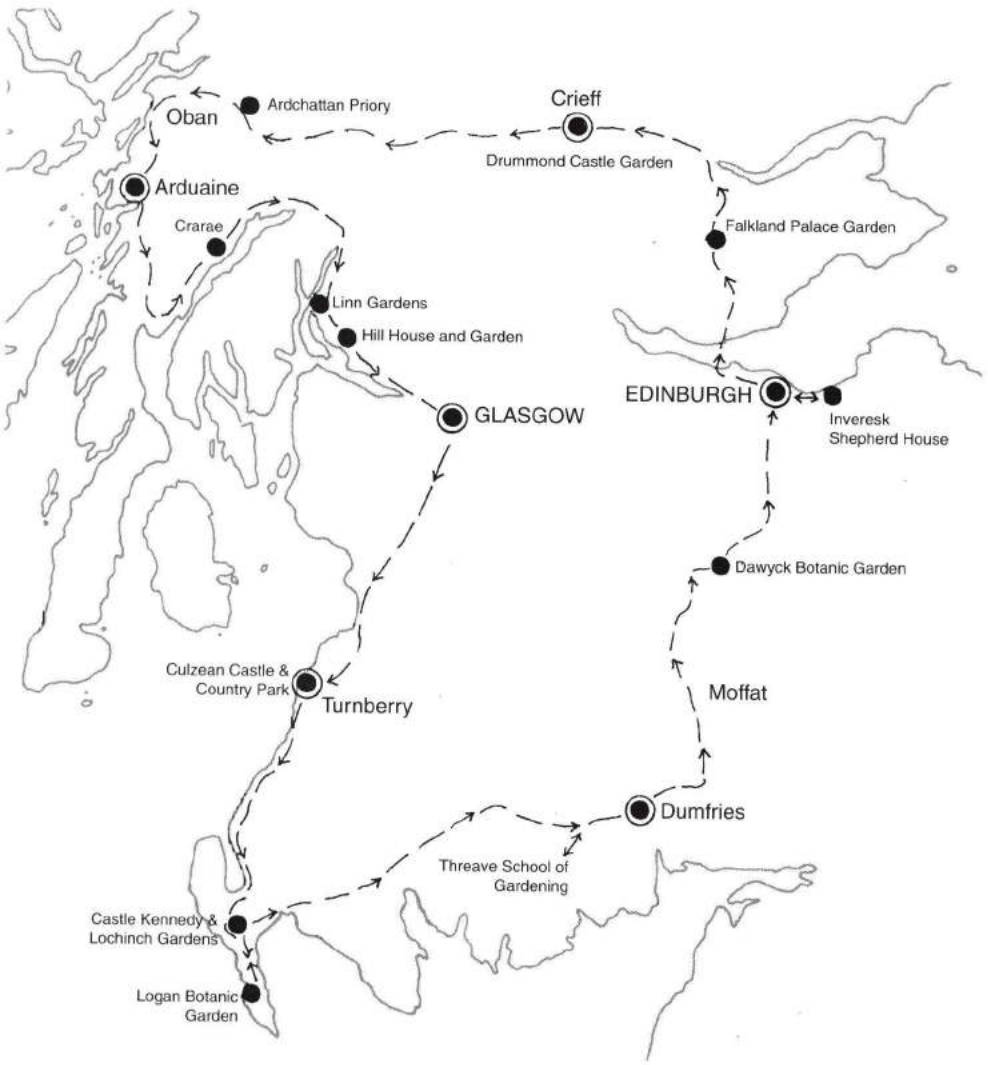

Foto:
Barbro Dergalin
Text:
Barbro Dergalin
Inga H. Jungstedt

Resan började på allvar i Edinburgh den 12 september och fortsatte under sju dagar till en rad av de många platser av dendrologiskt intresse som landet vimlar av. Första utflyktsmålet var **Edinburghs botaniska trädgård** med Europas största rhododendronsamling och en berömd klipp- och

1

2

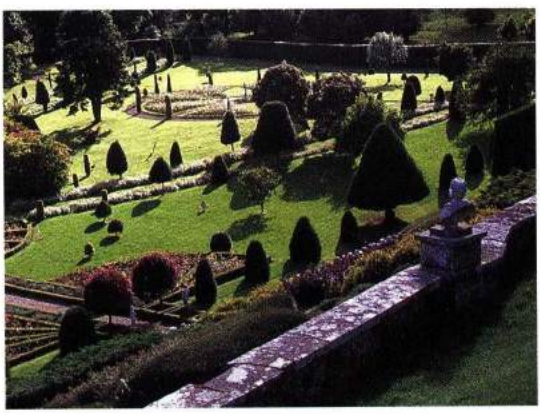

3

1. Drummond Castles äldsta del är från 1400-talet. Trädgården anses vara anlagd på 1600-talet och har förnyats på 1950-talet.

David Patterson.

hedträdgård. Den var nu under omläggning och visades av David Patterson, chef vid vid Botaniska trädgården. Han berättade om den viktiga uppgiften att bevara och visa olika växtmiljöer – inte bara enstaka exemplar av växter. Man arbetar bl.a. med ett avsnitt som ska motsvara Himalayas bergssluttningar i området mellan 1500 och 3000 meter över havet. Där samlar man in allt, även ogräsen, "för vi vet inte ännu vad dom har för uppgift", sade David.

Efter en titt på **Falkland Palace Garden** kom vi till det storslaget belägna **Drummond Castle.** Slottets parterrer hör till de mest imponerande i Storbritannien.

2. Trädgården ligger nedanför slottet, och från den stenlagda slottsterrassen ser man ut över hela kompositionen.

3. När trädgården förnyades på 1950-talet sparades några ursprungliga idegranshäckar, bl.a. denna grotta med inslag av buxbom.

4. Nästan allting i trädgården på Drummond Castle är formklippt. Här några portugisiska lagerhäggar, *Prunus lusitanica.*

5. Som jämförelse en modern formklippt komposition från Threave Gardens, som är en skola för trädgårdsmästare.

Foto: Inga H. Jungstedt

George Macnab, trädgårdsmästare på Ardchattan Garden, berättar för dendrologgruppen om trädgårdens 400-åriga lönnar.

Inga Jungstedt tittar på ett jätteblad av *Rhododendron sinogrande* i Crarae. Exemplar insamlades vildväxande i Yunnan 1981 av personal från Edinburghs botaniska trädgård.

"Rhododendron inifrån." *Rhododendron barbatum* i Arduaine Gardens.

Ardchattan Priory byggdes år 1230 för munkar av Vallescaulienorden. Bostadshuset hamnade senare privat ägo och är nu det näst äldsta bebodda huset i Skottland. Den formella trädgården framför huset har örter, buskar, rosor och en klippträdgård.

Arduaine Garden ligger på en udde i nordväst, och Golfströmmen gör klimatet idealiskt för odling - om det inte vore för stormarna. Redan 1896 planterades en skärm av träd mot de hårda vindarna, och vindskyddet förstärktes i början av 1900-talet med 2 000 fröplantor av japansk lärk. På 1820-talet fanns här 220 olika sorters rhododendron, och Arduaine är fortfarande känt för sitt rika rhododendronsortiment.

Det finaste exemplet på en naturlig trädgård mötte vi i **Crarae**, som har varit i familjen Campbells ägo i 100 år. Nu är den en privat stiftelse. Den ligger runt en bäckravin och har

Gamla träd är som skulpturer

I Culzean Castle & County Park finns två stora sitkagranar, Adam och Eva. Adams stamomfång är 5,33 m vid brösthöjd, Evas 5,50 m. Boel Jonsson står här vid Adams fot.

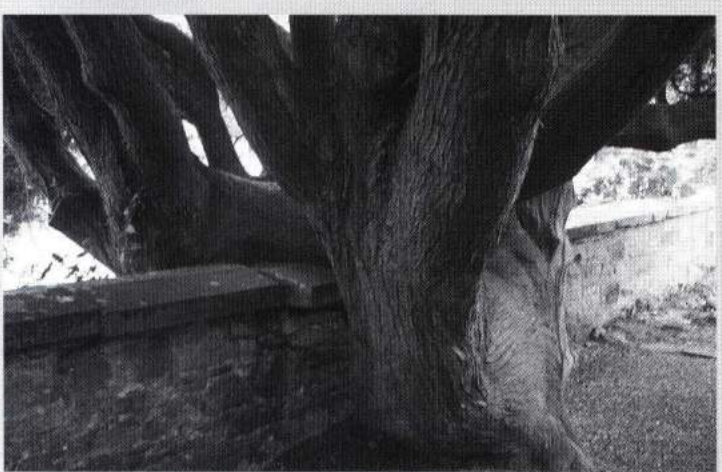

Ett träd i Culzean har tagit sig friheter på gamla dar.

Hundraårig ek i Arduaine Garden.

Foto: Inga H. Jungstedt

Flera sorters *Eucryphia* finns i Castle Kennedy Gardens. Några stod i full blom, bl.a. denna dubbla *E. nymansay*.

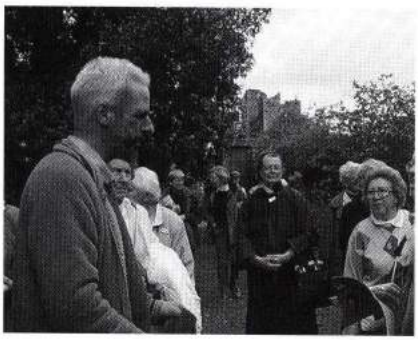

Head gardener John Mac Arthur talar med vår uppmärksamt lyssnande grupp. Tydligast syns Gudrun Mellbring och Gabriella Axdorph.

Foto: Inga H. Jungstedt

I Castle Kennedy Gardens finns en stor allé av *Araucaria araucana*, brödgran. Den härstammar från sydamerikanskt frö som fördes hit för 100 år sedan.

det rätta klimatet för många exotiska träd och buskar, t.ex. *Embothrium, Eucalyptus, Nothofagus, Eucryphia, Lomatia, m.fl.*

Efter besök på **Linn Gardens** och **Hill House** hastade vi vidare till **Culzean Castle**, som är en av de mest besökta skotska trädgårdarna.

Anläggningen tillhör idag the National Trust for Scotland. Den rymmer flera helt olika trädgårds- och parkdelar: en formell vid slottet, flera muromgärdade och en vild skogspark.

Castle Kennedy och **Lochinch Gardens** besökte vi för att se den äldsta allén av brödgran. Vid **Logan Botanic Garden** har trädgårdar funnits sedan 1300-talet. Det är idag en specialträdgård under Edinburghs botaniska trädgård och den mest exotiska av alla i Storbritannien. För besökarna finns tre distinkta delar att utforska: vattenträdgården med trädormbunkar, klipp- och mossträdgården och en mosaik av små muromgärdade trädgårdar.

Hösten är de lysande färgernas tid ...

Foto: Inga H. Jungstedt

Tre lysande rönnar. Till vänster *Sorbus* 'Joseph Roch' i trädgården vid Ardchattan Priory. I mitten *Sorbus harrowiana* i Logans botaniska trägård. Längst till höger *Sorbus vilmorinii* i Crarae.

Denna praktfulla *Hydrangea aspera villosa* finns i Arduaine.

Ljungväxter i en privatträdgård i Falkland.

Blomsterprakt i en privatträdgård i Turnberry.

Resan avslutades i privatträdgården The Shepherd House.

Marika Hedin Taylor utbringade en skål för ägarna till Shephard House – och fick själv applåder från tacksamma resenärer. Fr. v. Gunilla Schildt, Inga Jungstedt, Eva von Satzger och Eva Maria Bank. Bakom Marika skymtar ordföranden Jan Pousette.

I **Threave Garden** har National Trust for Scotland sin trädgårdsskola. Här ska alltid finnas nya planteringar och nytt material som intresserar besökare.

Dawyck hör också till Botaniska trädgården i Edinburgh. Det är mest berömt för sina många ovanliga barrträd.

Sista besöksmålet var **Inveresk**, som är en unik, ofördärvad by. Dess gamla hus är alla från sekelskiftet 1600-1700 och alla har trädgårdar med speciell karaktär. Vi besökte the Shephard House, ägt av Sir Charles och Lady Fraser.

Reseledare:
Inga Jungstedt och
Marika Hedin Taylor

Rosen och tisteln

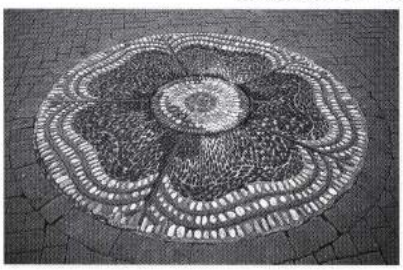

Stenläggningar från 1700-talet i New Town i Edinburgh. Ambitionen var att åskådliggöra ett jämbördigt Skottland-England, enat under samma krona.
Tisteln som symbol för Skottland kan vara från vikingatiden, enligt Christopher Dingwall från

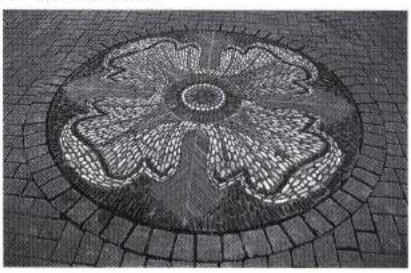

Garden History Society, som vi träffade i Falkland. Skottarna hade slagit läger på en kulle. Ute på havet väntade nordborna för att gå till anfall i skydd av mörkret. När de gick i land råkade en nordbo trampa på en tistel och hans skrik väckte skottarna som slog tillbaka fienden.

Kulturåret i parkerna

Stockholms parker och trädgårdar blev inte bortglömda under kulturhuvudstadsåret. Lustgården har följt vad som gjordes och visades, från grässkulpturer till – flygrabatter.

Emma Lundbergsgrönska i vardande

Emma Lundberg-trädgården på Millesgården på Lidingö tog under 1998 ett stort kliv framåt.

Redan vid den officiella invigningen den 27 maj var den ödsligaste sten- och lerperioden från förra året övervunnen.

Nu fanns gott om tulpaner i blom och, enligt projektledaren Stella Westerlund själv, några "pinnar" som i tidens fullbordan ska bli päronträd.

Mot slutet av sommaren blommade flera sorter, men det behövs ju några år för att en trädgård av det här slaget ska komma till sin rätt.

Se även artikel i Lustgården 1997, sid 61.

En skog av textila träd

"Den internationella skogen" visades i "Världstältet" i Galärparken på Djurgården. Stockholmskvinnor med rötter i många kulturer hade gjort en utställning som var en hyllning till deras barndoms träd. Mest fascinerande var kanske björkskogen som på normalt konstgalleriavstånd framstod som planlösa fläckar, men på avstånd blev till nordiska björkstammar.

Elisabeth Gustafsson och sexton andra kvinnor hade broderat björkskogen med kedjestygn och korsstygn i vitt och svart.

Två av eldsjälarna bakom Emma Lundberg-trädgården: Lotte Möller och Stella Westerlund.

Björkskog på nära håll.

Kulturåret i parkerna

Inte spår av utomjordiska farkoster utan ett fält besått med solrosor och snokört i Ingelsta nära Arlanda flygplats – en välkomsthälsning till flygresenärerna.

Konstsådd på åkern

Närtuna by i Uppland var centrum för ett projekt med s.k. konstsådd på en rad åkrar. De mönster som blommorna bildade var avsedda att ses och avnjutas av resenärer som anlände med flyg till Arlanda.

Mycket dekorativt var ett mönster i form av ett hjärta av röd vallmo omgivet av blå snokört *(Echium plantagineum)*. Andra växter som användes i konstsådden var solros och mariatistel.

Norrtälje Konsthall stod bakom projektet.

Grönsaker från Vasas tid

I Vasamuseets trädgård på Djurgården visades sådana köksväxter och läkeväxter som odlades på regalskeppets tid. Trädgårdens form är inspirerad av det tidiga 1600-talets högreståndsträdgårdar.

Opievallmo var ett apart inslag bland köksväxterna. Den fanns kvar ännu i september. Var höll stadens narkomaner hus?

Öl var näst bröd den viktigaste formen av proviant på Vasa – och humle var en viktig gröda.

Kulturåret i parkerna

Gräsliga konstverk

Levande växter används sällan som konstnärsmaterial – konstverk förväntas vara bestående.

Men under Kulturhuvudstadsåret tänkte man om. I Bergianska trädgården visades hela sommaren grässkulpturer av 14 konstnärer.

Skulpturerna sköttes ekologiskt, och när de hade tjänat ut komposterades de.

Grässkulpturer fanns också på flera andra håll i Stockholmsområdet.

Den monumentala Terra Mater – Jordens Moder – vid ingången till Bergianska trädgården var gjord av konstnären Lena Lervik.

Ett arbete med att ersätta den vanskötta fyrkanten framför Piperska Muren på Kungsholmen med en barockträdgård har påbörjats. Parken anlades ursprungligen 1699 av Nicodemus Tessin d.y. på uppdrag av Carl Piper.

Rosendal med flera

Det största hortikulturella slagnumret i Kulturhuvudstadsårets tecken var Rosendals trädgård. Se separat artikel på sidan 126.

Andra arrangemang var Doft- och fruktlekparken vid sjön Trekanten på Liljeholmen, idéträdgårdarna i Åkeshofs slottspark, japanska skogen och japansk trädgårdskultur i Bergianska trädgården, uppsnyggning av Piperska parken och utställning på temat framtidens ekologiska trädgård i Vinterviken.

Text och foto: Siv Söderlund

A. Ørum-Larsen, maj 1988

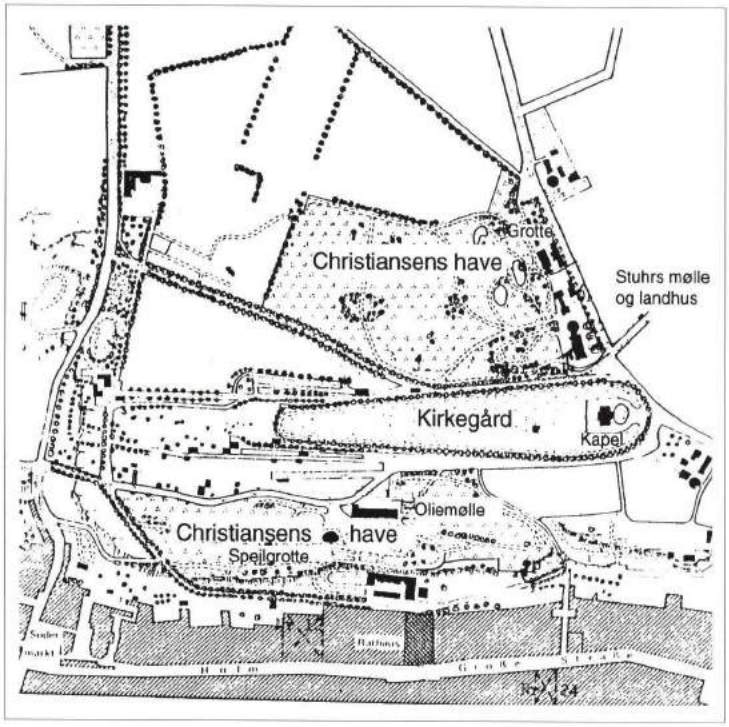

Christiansens Park i Flensburg 1849. Mitt i parken ligger familjens egen kyrkogård, formad som en egyptisk sarkofag.

Christiansens Park i Flensburg – en märklig 1800-talsanläggning

I 1997 udkom der syd for den dansk-tyske grænse en monografi om en borgerlig dansk have i Flensborg. En bemærkelsesværdig begivenhed!

Forfatteren er den Flensborgske kunsthistoriker Thomas Messerschmidt. Skriftet er nummer 50 af en række skrifter, der begyndte at udkomme i 1928 og vidner om en stor interesse i den gamle fjordby for dens rige kulturliv gennem tiderne.

De fleste ægte Flensborgere er derfor også fortrolige med Christiansen-familiens store betydning for byens udvikling omkring 1800-tallet. Familien var blevet hovedrig ved produktion og handel med sukker fra Dansk Vestindien og vegetabilsk lampeolie. Det er der allerede skrevet meget om, ikke mindst om familiens bemærkelsesværdige engelske landskabhave i byens sydvestlige udkant.

Bogen er egentlig en let bearbejdet og forkortet udgave af en magisterafhandling, som forfatteren fik antaget ved det Kunsthistoriske Institut under Kiels Universitet. Afhandlingen skriver om Christiansens Park og dens forhold til havekulturen i begyndelsen af det 19. århundrede.

Har denne afhandling om en have i Flensborg interesse for os havekunst-historisk interesserede nord for grænsen? Ja, i-og-for-sig.

Den danske købmands- og fabrikantfamilie var stærkt dansk-patriotiske og kongetro. Slesvig var den danske landsdel, der af arvemæssige grunde blev gjort til et dansk hertugdømme, der senere under Helstaten blev knyttet fast til det tyske Holsten. Endvidere må det ikke glemmes, at Christiansens arkitekt, Axel Bundsen, var fra Fyn og elev af C.F. Harsdorff. Da Preussen i 1864 erobrede Slesvig fra Danmark, flyttede det meste af Christiansen-familien til Kongeriget, hvor den bevarede mindet om deres uforglemmelige have i Flensborg!

Der fortælles i bogen, at Christiansens store park på 25 ha oprindelig bestod af to adskilte privathaver. På et bakkedrag lige sydvest for by-

grænsen og ca. 50 m over bytagene lå købmandshusets iøjenfaldende oliemølle med bolig og haveanlæg for familien. Som minde herom findes stadig ved det nuværande Stadsmuseum, det enestående og gådefulde bygningsværk, Spejlgrotten kaldet og forsynet med 14 spejle i det ottekantede centralrum.

Længere bagved imod vest, adskilt ved en stribe ubenyttet jord, lå landejendommen Stuhrs Mølle, også med en oliemølle og bolig med en park i engelsk stil, en "ornamental farm", som det kaldtes i England. Her findes endnu den såkaldte Mumiegrotte med en antik mumiesarkofag, der symboliserede livets for-gængelighed, typisk for den nye sentimentale og engelske havestil. Det egyptiske var også omkring 1800-talet på mode i Europa.

Alt dette var blevet skabt af Peter Clausen Stuhr i 1797, efter hans ophold i England, hvor den unge danske købmand var blevet betaget af det engelske borgerskabs sentimentale natursyn og revolutionære havestil.

I 1810 enedes de to have-ejere om, på den nævnte ubenyttede stribe jord imellem deres ejendomme, at anlægge en assistens-kirkegård til aflastning for begravelsespladsen ved St. Nicolai Kirken inde i byen, og derved knytte de to engelske haveanlæg sammen til en landskabelig helhed. Sandsynligvis efter mønster fra Wörlitz i Dessau, og med et yderligere sentimentalt indhold, accentueret af Axel Bundsnes sarkofagformede mindepark, et udslag af datidens udtryks-stærke "revolutionsarkitektur" fra Frankrig.

Hans smukke nyklassisistiske kapel, Christiansen-familiens gravhvælving med det pompøse nygotiske mindes-mærke, en jernbaldakin af den tyske K.E Schinkel og andre tidstypiske gravmæler, gav landskabsparken den rette sentimentale stemning.

Det blev bekostet av Andreas Christiansen jun., indviet i 1813 med en stor festlighed og overdraget till Flensborgs borgere. Det kendes i dag som "Den gamle Kirkegård".

Her ligger soldatergravene fra 1848–51 og 1864, og det var her, at Bissens berømte Istedløve blev opstillet i 1863 og atter fjernet efter 1864.

Christiansens Park, hvoraf den Stuhrske del endnu eksisterer nogenlunde intakt, er med de to enestående grotteanlæg og kirkegården i midten, den langt mest interessante have fra den romantiske periode i det danske kulturområde – men hidtil overset.

Asger Ørum-Larsen

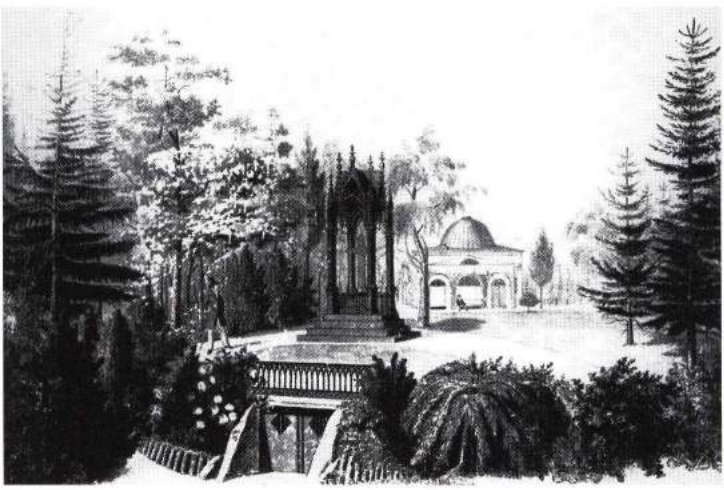

Teckning från 1836 av Fr. Wilh. Otte

Christiansens Park i Flensburg med familjens gravvalv i förgrunden. Där ovanpå den s.k. järnbaldakinen. I bakgrunden skymtar Axel Bundsens nyklassisistiska kapell.

Christiansen Gärten und Alter Friedhof in Flensborg, av Thomas Messerschmidt. Utgiven av Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte. Flensburg 1997.

Se även Lustgården 1997, sid 114

Det gröna Stockholm

Förutom skrifter som har med Kulturhuvudstadsårets trädgårdssatsningar att göra har det under 1998 utkommit en rad skrifter som behandlar parker och annat grönt av allmänt intresse.

Stockholms Gartnersällskap firar 150-årsjubileum 1998 genom att ge ut boken *Stockholm – vår gröna stad* tillsammans med Hushållningssällskapen i Stockholms och Uppsala län. Gartnersällskapet är en förening för främst yrkesutövare inom trädgårdsbranschen med ca 320 medlemmar.

Boken innehåller 24, oftast korta, kapitel skrivna av 18 olika trädgårdsintresserade skribenter.

Det något disparata innehållet i boken präglas i hög grad av att det är en jubileumsbok, och det historiska materialet dominerar helt. En stor del av innehållet anknyter naturligt nog till utgivarna och här beskrivs bl.a. Gartnersällskapets historia, trädgårdskonsulentens arbetsuppgifter, trädgårdsutbildningen på Experimentalfältet, handelsträdgårdarna i Hässelby, grönsakshandeln i Stockholm samt tillkomsthistorien för Björns trädgård. Det här är nog den värdefullaste delen av boken eftersom detta material inte finns samlat på annat håll.

En annan del av boken behandlar allmänt material såsom stadsplanering, malmgårdarna, kyrkogårdarna, koloniträdgårdarna och skolträdgårdarna. Innehållet här är i huvudsak historiskt, men man får också veta att Skansen fått ett eget koloniområde med två kolonistugor.

Resten av boken utgörs av beskrivningar av ett antal parker, planteringar och anläggningar. Urvalet är något udda och främst har platser valts ut som har någon intressant historia bakom sig. De grönaste stadsdelarna, Kungsholmen och västra Södermalm, behandlas inte alls, medan några rätt obetydliga planteringar på annat håll kommit med.

Bäst är skildringen av Tekniska högskolans campus, som är en mycket fin och faktiskt mycket välskött anläggning. Det står en del om de upprustningar av vissa planteringar som gjorts de senaste åren eller som planerats till 1998. Dock står det inget om Piperska muren.

Boken innehåller många vackra fotografier i färg och har en fin layout. Den är främst av intresse för den historiskt intresserade läsaren och den är egentligen ingen guidebok, som det står i reklamfoldern. Bokens karta är usel och boken är för stor att ha med sig i fickan på promenader i Stockholm.

Förträffliga häften

Guideböcker att ha med sig i fickan är däremot i högsta grad en svit av sju häften med titeln *Grön stadsvandring*, som getts ut 1998 av Stockholms Gatu- och fastighetskontor. Häftena har i allmänhet 12 textsidor och behandlar områdena Norrmalm, Östermalm, Vasastaden, Kungsholmen samt Södermalm i tre

Från planta till planka

Från "Planta till planka" är en travesti som passar väl in för att ge en uppfattning om innehållet i *Nordiska träd och träslag*. Boken, som har tre författare – alla till synes väl bevandrade inom sina respektive ämnesområden, är snarast att betrakta som ett uppslagsverk. Hälften av innehållet utgörs av 29 beskrivningar av träd i Norden, den andra hälften av virket och dess utnyttjande ur olika aspekter.

Det mesta som kan sägas om bokens formgivning, tryck och sakinnehåll är uttalat positivt. Detaljer som de berörda trädarternas utbredning i Norden är intressanta att ta del av liksom att regalskeppet Vasas länspump är tillverkad av al och dess skulpturer av lind. Förnämligt är även att få information om de olika virkesslagens densitet, hållfasthet, krympningsbenägenhet m.m., inte minst som informationen presenteras i olika tabellverk.

Vad man kanske gärna hade sett var att, trots deras giftighet, idegran och gullregn hade inkluderats i artpresentationen liksom att kursiv stil – såsom brukligt är – hade reserverats för de latinska artnamnen. I detta sammanhang må parentetiskt nämnas att den första vokalen i artnamnen *sylvestris* och *sylvatica* enligt nomenklaturen numera skall vara *y*, inte *i*.

För en person med dendrologisk intresseinriktning och/eller praktiskt anlag kan denna mycket prisvärda bok varmt rekommenderas.

GL

Nordiska träd och träslag
av Torbjörn Dahlgren, Sven Wistrand och Magnus Wiström.
Byggförlaget 1996, 210 sidor.
ISBN 91-972366-8-3

Det gröna Stockholm, forts

delar (Hornstull, Maria och Katarina-Sofia). De är mycket påkostade och detta gäller särskilt de utomordentliga kartorna i skala 1:10 000, som inleder varje häfte.

I varje häfte beskrivs ca 15 parker och planteringar. Beskrivningarna är mycket kortfattade, men innehåller ändå en mängd upplysningar om platsernas historia, utseende, skulpturbestånd och växtlighet. Bland annat finns det rikligt med uppgifter om vilka träd som växer på platsen. Man får t.ex. veta att Kronobergsparken har ett mycket varierat och intressant trädbestånd och att den nya Fatbursparken planterats med två rader glanslind *(Tilia euchlora)* utefter husraden "Bofills båge".

Innehållet är högst aktuellt och här beskrivs t.ex. det nya promenadstråket Monteliusvägen ovanför Söder Mälarstrand samt den 1997-98 omgjorda Kungsträdgården.

Bildmaterialet är rikligt och mycket vackert, men ger nog en förskönad bild av verkligheten. T.ex. den på bilden mycket vackra planteringen i Timmermansparken i Maria gick knappt att känna igen när jag besökte platsen den 3 september, så övervuxen med ogräs var den. Detsamma gäller flera andra perennplanteringar, som är det svagaste i Stockholms planteringar. Jag har inte sett någon som tål att jämföras med t.ex. de mycket fina planteringarna i Enköping.

De här häftena är alldeles förträffliga, främst för att så många platser beskrivs och däribland många föga kända smultronställen. Dessutom kan man få dem gratis på medborgarkontoren i innerstaden och på vissa bibliotek, liksom från utgivarna.

Claes Nordmark

Stockholm—vår gröna stad.
Hushållningssällskapens multimedia 1998. 135 sidor, inbunden, illustrerad (mest i färg), ISBN 91-88 668-24-X.

Grön stadsvandring.
7 häften utgivna 1998 av Gatu- och fastighetskontoret, Region Innerstad, Box 8311, 104 20 Stockholm.

På de vita jordgubbarnas och den röda potatisens tid

Den nordiska trädgårdshistorien har fått ett betydelsefullt tillskott i "The Klingenberg Garden Day-book 1659-1722". Paul Klingenberg var en dansk 1600-talsgodsägare vars insatser för trädgårdsodlingen förtjänstfullt har kartlagts av den danska klimatologen och trädgårdshistorikern Annie Christensen. Boken har översatts till engelska av hedersledamoten i Dendrologföreningen Peter Hayden.

Paul Klingenberg började år 1659 föra noggrann dagbok över alla sina inköp av plantor, lökar och fröer till sin trädgård på godset Hanerau i Gottorp – inköpsställen, priser, transportvägar, vädret vid planteringen och utfallet. Sortimentet av köksväxter var överraskande rikt och man kan bl.a. läsa att potatisen, som då var en nyhet i Europa, var röd, medan jordgubbarna mestadels var vita. Fruktträd var också en av Klingenbergs specialiteter och det finns långa listor över sorter med angivande av smak och användningsområde.

Tiden var klimatologiskt intressant. Andra hälften av 1600-talet var ovanligt kall – det var ju t.ex. 1658 som den svenska armén under Karl X Gustav genomförde "tåget över Bält".

The Klingenberg Garden Day-book av Annie Christensen. Översättning Peter Hayden. 292 sidor. Bokförlaget Rhodos i samarbete med Landbohistorisk Selskab, Köpenhamn.

Canna indica L. odlades av Paul Klingenberg den yngre. Gottorfer Codex, The Royal Collection of Engravings.

Marginell trädgård i Skottland

Den dominerande trädgårdsstilen i Sverige kännetecknas av en genom grävning/fyllning alldeles plan gräsmatta som hålls i styr med motorgräsklippare. För att fullända stilens krav sätter man ett och annat träd mitt på. Svensk trädgårdsstil kräver ofta dyrbara ingrepp i den obändiga svenska naturen.

Geoffrey Dutton har i de sydöstra Högländerna i Skottland åstadkommit en "berikad naturträdgård" på ca 5 ha med vad han kallar "marginal gardening". Arbetet där görs av honom själv, lokalklimatet är kärvt och oberäkneligt och jordmånen karg.

Förutsättningarna skiljer sig således inte från dem i Norden. Det gör Duttons idéer om trädgårdsplanering mycket intressanta för oss.

Med sin senaste bok, The Year's Colour in a Marginal Garden, har Dutton med 85 bilder visat hur hans idéer fungerar under ett år i trädgården. Resultatet blir som en rundvandring på naturtomten eftersom alla bilder finns noggrant noterade på en kartbild över trädgården.

Aldrig tidigare har jag sett en liknande trädgårdsbok. Den är både en poetisk hyllning till naturtomten och en pedagogisk framställning av hur man skapar en trädgård i samklang med naturen.

Det som i Storbritannien ses som en trädgård i utkanten av odlingsområdet är i Norden en helt vanlig företeelse. Duttons tomt är starkt kuperad. Frost i juni och augusti är mer regel än undantag. Vintertemperaturer på -18 °C förekommer.

Vintervädret bryts av plötsliga mildväder med temperaturer över 10 °C. Jordmånen

Övriga böcker och skrifter

Parker och trädgårdar i Sverige
i serien Stad och land. 450 presentationer och vägbeskrivningar samt en kulturhistorisk introduktion av Kjell Lundquist, SLU. Utgivare Tralala Reklambyrå 1998, 275 sidor. ISBN 91-973185-1-5.

De skånska trädgårdarna och deras historia
av Marie Hansson. 252 sidor, 220 färgbilder av Björn Hansson. Bokförlaget Signum, Lund.

Kulturväxtlexikon
av Björn Aldén m.fl. 450 sidor, LTs förlag 1998. ISBN 27339 076.

Europas trädgårdar
av Anna-Maria Blennow. 400 sidor, ca 300 färgbilder. Bokförlaget Signum, Lund.

Parker trädgårdar landskap
av Walter Bauer. 400 sidor, 400 fotografier och 85 teckningar. Bokförlaget Signum, Lund.

Vanliga träd, av Gunilla Lundgren med foto av Malcolm och Lars Jacobson. LL-förlaget, 1998.

De vackraste trädgårdarna i Europa — i format för riktigt små fickor — 15 berömda europeiska trädgårdar. Utgivare Bakker i samarbete med Stassen Hortico, Nederländerna.

Vägledning till Kiviks Esperöd Arboretum, se sid. 80.

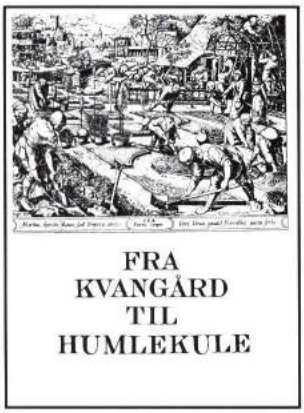

Fra Kvangård til humlekule,
Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab nr. 27 1997, Frederiksberg, Danmark. Sällskapet är en motsvarighet till Dendrologföreningen. ISBN 87-88241-18-1.

Träd i skogen
Det Norske Skogselskap. En enkel guide över 43 träd- och buskarter. ICA bokförlag. ISBN 91-534-1908-1.

Söker du artiklar i Lustgården?
Nu finns *Generalregister för Lustgården*, årgångarna 66-77 (1985-1997). Artikelregister och artregister är sammanställda av Vera Gade.
Beställs från Dendrologföreningen genom insättning av kr 100.- på pg. 1607-1.

Utländska dendrologiska tidskrifter som Dendrologföreningen mottar står till medlemmarnas förfogande på Torsvikssvängen 11, Lidingö. Här följer några.

Sorbifolia, Dendrologiska Sällskapet i Finland. På finska, ibland med sammanfattningar på engelska.

Dansk Dendrologisk Tidskrift. Dansk Dendrologisk Forening.

Dendroflora, på holländska med sammanfattningar på engelska. De Nederlandse Dendrologische Vereniging.

Arbor Vitae, Bulletin van de Nederlandse Dendrologische Vereniging.

Mitteilungen och *Ginkgoblätter*, Deutsche Dendrologische Gesellschaft.

Willdenowia, Annals of the Botanic Garden and Botanical Museum, Berlin Dahlem. På engelska och tyska.

Dendron, Newsmagazine of the Dendrological Society of Southern Africa.

Botanical Garden Conservation News, Komarov Botanical Institute, St. Petersburg.

Dessutom diverse skrifter på polska, tjeckiska.m.m.

Marginell trädgård, forts

är morän med massor av klappersten. Dock är de skotska högländerna klart maritima och någon tjäle har Dutton inte upplevt. Däremot passerar en och annan orkan per år med vindar på 30-35 m/s varför en ordentligt lä-plantering har varit helt avgörande. De vanliga trädslagen bildar stommen men innanför deras skärm ryms många exotiska träd, buskar och örter.

Jag vill starkt rekommendera Duttons bok. En trädgård behöver inte se ut som en fotbollsplan! *Lennarth Jonsson*

The Year's Colour in a Marginal Garden,
av Geoffrey Dutton, 1998.
Intresserade bör vända sig direkt till
Prof. Geoffrey Dutton
Druimchardain
Bridge of Cally
Blairgowrie
Scotland PH10 7JX

Föreningens nye ordförande:

- Vi ska inte glömma skogsträden

För mig känns det både spännande och ansvarsfyllt att ha fått förtroendet att som ordförande leda vår förening. Själv har jag ingen fackmässig bakgrund inom föreningens verksamhetsområden men har genom eget arbete med skogsbruk och stort intresse för naturvård i skogen närmat mig dendrologin och parkvården.

Inom styrelsen och dess arbetsutskott har vi påbörjat en diskussion om föreningens framtid. Verksamhetsformer och medlemsrekrytering samt Lustgårdens innehåll och utformning är tre viktiga frågor som vi sökt genomlysa. Följande delmål har vi redan nu enats om att försöka uppnå:

- den regionala verksamheten, som tidigare påbörjats, skall förstärkas och utvidgas.
- medlemskontakten skall stärkas genom att information utsänds även under augusti och genom att en hemsida införs på Internet.
- informationen om föreningen och förhoppningsvis också medlemsrekryteringen skall förbättras genom effektiv spridning av den nya informationsfoldern, genom hemsidan och genom ökad publicitet om föreningen bl.a. i samband med utdelandet av stipendier från Fonden till minne av Sven A. Hermelin.
- det vildväxande skogsträdet skall uppmärksammas mera.

Säkert har många av föreningens medlemmar egna synpunkter och förslag beträffande föreningens verksamhet. Vi behöver ert stöd och vill gärna veta vad ni tycker.

Dröj därför inte att skriva, faxa eller telefonera till oss!

Jan Pousette

Föreningen för Dendrologi och Parkvård, Torsvikssvängen 11, 181 34 Lidingö.
Tel 08-765 20 81, fax 08-765 60 54.

Sven A. Hermelin-stipendiet

Park bevarad i Hårlemans anda

1998 års stipendium från Fonden till minne av Sven A. Hermelin har av Föreningen för Dendrologi och Parkvård tilldelats Hans Ramel, för vård av parken vid Övedskloster i Skåne.
Den friherreliga familjen Ramel äger herrgården sedan 1700-talet. Byggnader och park har planerats av Carl Hårleman och blev färdiga under senare delen av 1700-talet. Ingen ritning över parken signerad Hårleman har dock hittats.
Ett av parkens särdrag är den utpräglade tvärallén, en lösning som Hårleman använt sig av även i parken vid Ängsö slott vid Mälaren – och inte heller där fanns någon ritning signerad av Hårleman. I båda parkerna är man därmed tydligare än i andra parker hänvisad till den autentiska substansen – eller resterna därav.
I parken vid Övedskloster är denna substans omfattande och informationen tydligare än till exempel i de ursprungligen beskurna träden på Ängsö. Särskilt i tvärallén syns det ursprungliga beskärningsmönstret mycket tydligt.
Anledningen är att vården av parken vid Övedskloster har genomförts mera kontinuerligt och med inga eller bara ringa förändringar av parkens form och innehåll.
Fideikommissarien Hans Ramel som under sin verksamma tid bar ansvaret för parken får ta åt sig äran av att parkens struktur, träden och de omfattande alléerna i anslutning till parken är bevarade i så gott skick att vi idag har ett mycket värdefullt exempel på Hårlemans kunnande som trädgårdsarkitekt.
Parkens kvalitet har med säkerhet bidragit till att allmänna medel avsatts till upprustning av byggnaderna, och glädjande nog även till orangeriet, som restaurerades 1996.

Klaus Stritzke

Styrelseberättelse för 1997

FÖRENINGENS 77:e ÅRSMÖTE hölls den 16 mars på Operaterrassen i Stockholm med ett 80-tal närvarande medlemmar.

Styrelseberättelsen för 1996 godkändes av årsmötet och lades till handlingarna, liksom revisionsberättelsen avseende 1996 förvaltning. Styrelsen beviljades ansvarsfrihet för det gångna verksamhetsåret.

Till ordförande under 1997 omvaldes docent Göran Lundeberg. Som ledamöter i styrelsen för perioden 1997-99 omvaldes Fredrik von Feilitzen, Bengt Jonsell, Lars Erik Kers, Fredrik Smedberg och Klaus Stritzke samt som suppleant Dan Haubo.

Som revisorer omvaldes Kristina Posse och Jan Pousette med Raymond Pettersson som suppleant. Vidare valdes på ordförandens förslag Magnus Toll och Eva von Satzger att utgöra valberedning med Toll som sammankallande.

Årsmötet utsåg prof. em. Max. Hagman, Finland och Mr. Peter Hayden, England till utländska hedersledamöter i föreningen. I samband med årsmötet tilldelades Carl-Gustaf von Ehrenheim och Stefan Mattson 1996 resp. 1997 års stipendium på vardera 7 500 kr ur Sven A. Hermelins minnesfond.

Efter årsmötet höll Lars Krantz, Rosendals trädgård, ett av alla mycket uppskattat föredrag med titeln "En skrivande trädgårdsmästare och en målande arkitekt på trädgårdsresa i världen".

Vid middagen deltog drygt 70 personer, bland dem fyra av föreningens hedersledamöter, nämligen Ebbe Gyllenstierna, Max. Hagman, Inga H. Jungstedt och Carl Lambert.

Verksamheten 1997

6 maj. ROSENDALS TRÄDGÅRD*, Stockholm.

Lars Krantz bjöd på en förhandsvisning av trädgården sådan den är tänkt att presenteras för allmänheten under kulturhuvudstadsåret 1998.

6 maj. ELLESBO* vid Göteborg. Kolbjörn Waern och Björn Aldén visade runt i trädgård och arboretum.

14 maj. RIDDERSVIK*, Stockholm. Hans Göran Wester med assistans av Per Ola Fritzon ledde en rundvandring i stadens träddepå.

12 juni. SANDEMARS SLOTTSPARK* vid Dalarö. Bengt-Olov Bengtsson guidade.

14 augusti. MILLESGÅRDEN, Lidingö. Stella Westerlund visade museets utställning om Emma Lundberg och en ny trädgård i vardande i hennes anda.

22-24 augusti. Landskapsresa till ÖSTERGÖTLAND med Gunilla Schildt. En reseberättelse är införd på sid 89-98 i LUSTGÅRDEN 1997

2 september. RIDDARPARKEN och GÖRVELNS PARK*, Järfälla. Kerstin Fågelberg ledde exkursionen.

13 september. UPPLÄNDSKA BRUKSPARKER* med Gunilla Schildt. Man besökte Österby, Leufsta, Forsmark och Örbyhus.

24 oktober. TEMADAG. Avslutning på årets kurs, denna gång över ämnet "Förök-

De med * markerade programpunkterna redovisades under rubriken "Det hände 1997" i LUSTGÅRDEN 1997.

ning av träd och buskar" med Inga H. Jungstedt och Anne-Marie Lundell som kursledare.

20 november. BILDVISNINGSAFTON. Verksamhetsåret avslutades liksom ett par tidigare år i Kgl. Skogs- och Lantbruksakademiens lokaler med bildvisning från några av årets olika aktiviteter och med efterföljande sittning i Oscars källare.

Den tilltänkta utlandsresan till Polen i maj måste tyvärr ställas in, likaså det programlagda besöket på Alnarp i oktober, i båda fallen bl.a. på grund av dålig anslutning.

Lustgården

LUSTGÅRDEN årgång 77 fick medlemmarna sig tillsänd i början av december 1997.

Medlemmar

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Hedersledamöter, svenska	6	7	8	9	9	10	9
Hedersledamöter, utländska							2
Årsbetalande medlemmar	568	550	548	495	517	527	570
Familjemedlemmar	129	102	82	105	81	112	74
Ständiga medlemmar	132	134	137	135	144	155	144
Studerandemedlemmar	17	15	11	8	5	4	16
Bytesmedlemmar	10	10	10	10	5	10	10
SUMMA	862	818	796	762	761	818	825

Styrelse och funktionärer

Styrelsen har haft tre sammanträden (varav ett konstituerande) under året (16 mars och 2 oktober). Arbetsutskottet som sammanträtt fem gånger (14 januari, 6 mars, 15 maj, 8 september och 13 november) har haft följande sammansättning: Göran Lundeberg, ordförande, John Dormling, vice ordförande, Inga H. Jungstedt, Gunilla Schildt, sekreterare, Klaus Stritzke, skattmästare och Siv Söderlund, redaktör.

❀

Styrelsen vill till alla dem som har organiserat och lett resor och kursverksamhet, ställt upp som ciceroner på dagsturer, medverkat i LUSTGÅRDEN eller på annat sätt främjat för-eningens verksamhet framföra ett varmt och uppriktigt tack.

Stockholm i januari 1998

Föreningen för Dendrologi och Parkvård

För styrelsen

Göran Lundeberg
ordförande

Gunilla Schildt
sekreterare

Glimtar från året som gick

Avgående ordföranden Göran Lundeberg avtackades hjärtligt på årsmötet och sekreteraren Gunilla Schildt överräckte en tavla av Folke Gullby.

Stockholmarnas älskade ekopark

En historisk tillbakablick kallad "Nationalstadsparken – vår gröna lunga" gjordes av Henrik Niklasson vid Djurgårdsförvaltningen i samband med föreningens årsmöte den 15 mars. Han påminde oss med hjälp av utmärkta diabilder om vilken härligt varierad park stockholmarna nu har från Fjäderholmarnas skärgårdsnatur till Bergianska trädgården med dess tropiska växthus. Och däremellan allt för rekreation, natur och kultur, från Rosendals trägård på Djurgården som fått sig en magnifik ansiktslyftning under kulturhuvudstadsåret till de välskötta kolonilotterna i Lill Jansskogen. Varje sann stockholmsälskare fick tårar i ögonen av igenkännandets glädje.

Nationalromantik i Storängen

När våren var som allra mest hjärteknipande ljuvlig i mitten av maj visade Eva och Olle Björkström sin ganska okända pärla bland Stockholms förorter – Storängen i Nacka.

Området bebyggdes i början av 1900-talet, då konstnärer, arkitekter m.fl. sökte sig från stadens stenhus till ett sundare liv på landet. Tjänstemännens Egnahemsförening spelade redan från början en stor roll för utvecklingen. Det var nationalromantik som gällde och många hus var klart inspirerade av Skansen.

Utmärkande för Storängens trädgårdar är blandningen av prydnads- och nyttoväxter. De vilda vårväxterna dominerade just nu blomningen: gullviva, ängsbräsma, kungsängslilja, förgätmigej i romantisk oordning ... vid foten av blommande fruktträd.

En rad intressanta trädgårdar studerades och besöket avrundades med en titt på den vackraste av dem alla – Björkströmmarnas egen!

Foto: Siv Söderlund

I trädgården tillhörig Wahlström i W&W hade man tänkt även på anläggningens utseende om vintern. Buxbom, idegran och mahonia bildar gröna grupper året runt.

Valår i Göteborgs botaniska

Dendrologerna hade en heldag i Göteborgs botaniska trädgård den 8 maj. Dagen inleddes med ett kort men kärt möte med vår hedersledamot och nestor Tor Nitzelius – en av dem som försett trädgården med växter från olika delar av världen.

Ledare för visningen var intendenten i trädgården Björn Aldén. Han berättade kunnigt och engagerande om de olika trädens ursprung, vem som tagit hem vilka träd och under vilken expedition.

Det 175 hektar stora området, som ägs av Göteborgs stad, började anläggas 1916, men öppnades för allmänheten först 1923.

Kombinationen av anlagd trädgård och naturreservat är unik och gör att Göteborgs botaniska trädgård hör till världens största. Och få av dem har en så omväxlande topografi som Göteborgs – höjdskillnaden mellan den högsta och lägsta punkten är nära 100 m.

Nytt för i år är att trädgården och Göteborgs Naturhistoriska Museum har gått samman. Detta celebreras med den stora utställningen "Valarnas värld" på Naturhistoriska museet. I trädgården markerades "valåret" 1998 med en blomsterbild av

Foto: Inga H. Jungstedt

Valåret 1998 – vi var ju i Göteborg! – markerades med vita penséer i form av en val mot en bakgrund av blåa blommor.

den sägenomspunna vita kaskeloten Moby Dick. Vi beundrade planteringen av vita penséer i valens form och tre olika blå nyanser för vatten.

En vacker kopparlönn *Acer griseum* med flagande bark och en strimlönn *Acer tegmentosa* med vackert tecknad stam stod utmed vår vandringsväg. Vid en lekplats fann vi ett vackert rundkronigt träd som lyste i orange – *Zelkova serrata*, en almsläkting.

Många buskar och träd stod i blom, t.ex. magnoliorna, bl.a. *M. soulangeana, M. stellata, M.* 'Leonard Messel', häggmispeln *Amelanchier laevis, A. alnifolia,* japanskt bergkörsbär *Prunus sargentii*, samt *P. nipponica*. En nyhet för många av oss var det vackert blommande gaffelolvonet *Viburnum furcatum*.

Ett barrträdsbestånd innehöll bl.a. den trebarriga ponderosatallen *Pinus ponderosa* med vaniljdoftande bark och *Pinus aristata* var. *longaeva*, en fembarrig tall från Kalifornien. Slöjgranen *Picea breweriana* har platta barr och långa hängande grenar. Kinesisk sekvoja, *Metasequoia glyptostoboides* var tidigare endast känd som fossil, men upptäcktes levande i Kina 1941 och planterades i Göteborg 1957. Hos solfjäderstallen *Sciadopitys verticillata* har två barr vuxit ihop till ett rännformat barr.

I Rhododendrondalen hade några av de tidigaste hybriderna börjat blomma. Den mest iögonfallande, som hade intensivt röda blommor, hade ännu inte fått något namn.

Foto: Gunilla Schildt

Till föreningens stora glädje fanns hedersledamoten Karl Evert Flinck med bland deltagarna på Sofiero.

Rhododendron stora som hus

Under en orolig försommarhimmel samlades den 6 juni 15 dendrologer med gäster vid grindarna till Sofieros slottspark. Där mötte vår ciceron Ole Andersson, stadsträgårdsmästare i Helsingborg. Han är en av dem som haft till uppgift att förvalta och utveckla gamle kungens gåva till sin sommarstad.

Ole Andersson ser parkens historia formad av tre betydelsefulla insatser: Kronprinsessan Margarethas blomsterträdgård, Kung Gustav VI Adolfs rhododendron och slottsträdgårdens husbehovsodlingar. Alla dessa tre områden har man under senare år vidareutvecklat eller återupplivat. Säsongen är ganska kort, ca tre månader, och det är viktigt att de många besökarna alltid finner något intressant och aktuellt.

Just denna dag var rhododendron i sitt flor. Vi mötte en nästan orientalisk färgprakt med den klassiska ljusvioletta *catawbiense* som dominant. De allra äldsta exemplaren av denna lär ha planterats omkring 1907 och har nu vuxit i omfång till små hus, ja på vissa ställen kan man vandra igenom bestånden.

Man kan se att parken är skapad av en samlare och Ole Andersson nämnde att man fortfarande har ambitionen att utöka antalet sorter – det finns nu omkring 60 rena arter och 170 hybrider.

Parken väster om slottet

Valår, forts

Där fanns bl.a. en blåblommande *R. indigo* samt den *gula R.* 'Princess Ann'.

Klippträdgården som innehåller ca 5 000 arter anlades 1920 i ett gammalt stenbrott. Här har verkligen topografin utnyttjats – vatten kastar sig ner från den högsta bergkanten och ringlar sig sedan fram i området.

I Arboretet finns en stor samling av främmande träd och buskar som tagits hem från olika expeditioner. De är samlade till hela bestånd av varje proveniens. I det asiatiska arboretet hittar man t.ex. växter från Amur-expeditionen 1984 och i det amerikanska arboretet växter från Vancouver och staten Washington. Detta gör det möjligt att representera genetisk variation på ett bättre sätt än i andra svenska arboreta, där man mest har enstaka träd.

Inga H. Jungstedt

Rosendal: Hur man planterar 24 000 plantor på två dagar i ösregn

För andra gången på två år besökte Dendrologföreningen Rosendals trädgård - och häpnade. Av det som förra året var tankar, planer och idéer för Kulturhuvudstadsåret hade blivit en prunkande och högst ovanlig trädgård och utställning.

Den stora bakomliggande idén var att låta konsthantverkare och trädgårdsfolk, amatörer och professionella, samarbeta och skapa nya och fascinerande infallsvinklar.

– Tvåhundra personer ville vara med, berättade Krantz.

Och samarbete var ibland inte ett riktigt passande ord, förstod vi. Men ur konfrontationerna uppstod också de spännande effekterna.

Rosendal har blivit en stor publiksuccé trots trilskande väder sommaren 1998.

– Hur gör man när man får 24 000 plantor från utlandet som måste planteras inom två dagar i hällande regn? frågade Lars Krantz retoriskt. Jo, man bjuder in bekantas bekantas ungdomar till arbetsfest med plantering, ost och rödvin. Det lyste om dem när de jobbade och plantorna kom i jorden i rätt tid!

– Rosendals trädgård blir aldrig färdig, fortsatte Krantz. Vi tar nya tag nästa år, men något av det vackra vi har i år blir alltid kvar.

Konstnärernas olika temperament och idéer fick brytas mot varandra och komma till uttryck i de olika trädgårdsrummen.

Som exempel tar vi "Summa Sommarrum", 500 kvadratmeter gestaltade av Rigmor Celander och Mona Holmberg. "Sommarblomsträdgården är kortsiktig till sitt väsen. Den dansar bara en enda sommar och kräver ingen framsynthet" har de skrivit som introduktion till sin trädgård.

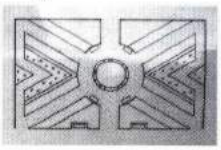

Från ett litet torg i mitten strålar småvägar ut. Sex färgteman ingår, och vart och ett ska flyta över i ett annat utan att störa varandras intryck.

Celander-Holmberg beskriver dem så här:

"*Sommarnattens leende* i renaste vitt med inslag av silver. *Inferno*, i röda och gula toner. *Ödessymfonin* med sorgens svärta i purpurröda och midnattsblå stråk. *Indiansommar*

Rhododendron, forts

omsluts av de södra och norra ravinerna, gamla bäckfåror som mynnar i Öresund. Ravinerna har visat sig idealiska för odling av rhododendron, som växer där i överväldigande mängd. Detta rhododendronlandskap skuggas av bokar som med åren blivit alltför höga och täta.

Det nya Sofiero är inte enbart en historisk park - man arbetar också medvetet på förnyelse, gärna med pedagogisk inriktning. Parken är en utmärkt miljö för skulpturkonst och sådan finns både i hårda och mjuka material, d.v.s. sten och buxbom.

Ett nytillskott är den i landskapet väl infogade glaspaviljongen, där just denna dag en utställning invigdes med den välkända Linnea som lockar våra barn in i trädgårdens och växandets glädje.

Ny på gammal grund är också den viktorianska trädgården, som byggts upp efter engelska förebilder i den gamla kökträdgårdens bänkgårdar. Här odlas blommor och grönsaker i skön blandning. I denna del av parken ligger gamle kungens vinhus och ett melonhus. Här finns oscksså

med massor av tagetes, prydnadsgräs, solrosor, rudbeckior och klarblå salvia. *Den blå timmen* med längtans blå blommor i kombination med silvergrå och vitbrokiga bladverk. *Nordiskt ljus* där blomstertobakens och rabatteternellens svalt linnegula ljus får de blå blommornas kronblad att stråla som ädelstenar."

Allt var fräscht och frodigt denna 18 augusti 1998.

Och varför växer det inte så här i *min* trädgård, suckades det djupt nere i dendrologernas led. *SS*

Lars Krantz lägger ut texten inför en beundrande skara dendrologer i linfältet som såtts på Djurgården enligt alla konstens regler.

parkens fruktträd, många av dem konstfullt spaljerade. Kronprinsessan Margarethas berömda perennrabatter vårdas med omsorg, liksom den vackra murrabatten mot norr. En "have med duftende pelargoner" har återkommit till Sofiero, en gåva av danska Dronning Ingrid, som här lärde sig älska trädgård av sin mor.

För barnen finns ett vanligt lekområde, men barnen tycktes också ha stort nöje av den nyanlagda buxbomsträdgården med topiarer klippta som ekorrar, nallar och rådjur.

Ja, det är en fröjd med all skönhet som här bjuds – men hur klarar man ekonomin nu när målet är att parken skall vara självbärande?

Besöksintäkterna är avgörande. 1997 var besökarantalet 165 000 och ännu fler kan väntas detta år. Vissa dagar kan det komma uppåt 4 000 personer och då kanske slitaget blir väl stort.

Parken är öppen året runt, men efter den 15 september tas inte entré. Dendrologföreningens skåneombud Louise Mannerstråle hade arrangerat utflykten. *GS*

Fickparker i Enköping och turism på Grönsöö

Dendrologföreningens medlemmar fick den 6 september förmånen att besöka de senaste mottagarna av Sven A Hermelin-stipendiet – Stefan Mattson i Enköping och Carl Gustaf von Ehrenheim på Grönsöö säteri vid Mälaren.

Karibisk fruktblandning

Mottot för Enköpingsparkerna var rumslighet – väl illustrerad i de många fickparkerna med deras frodiga växtlighet.

Vi började vid Munksundskällan som var omgärdad av en häck av klippt lärk – ett ovanligt grepp. I Klosterparken beundrade vi växtligheten längs åpromenaden med dess sittbryggor. Parken övergår omärkligt i Fisktorget som idag har karaktär av både torg och park. Via Afzeliiplan och Fridegårdsparken – en sluten idyll som dendrologerna uppskattade mycket – kom vi till Gustav Adolfsplan, platsen för en storsatsning på vårlökar och sommarblommor. Förra årets blomblandning i gult och vitt hade fått smeknamnet "citronsorbet". Årets rabatter i alla regnbågens färger, kallades respektlöst för "karibisk fruktblandning".

Vandringen avslutades i Drömparken, kronjuvelen i samlingen enligt Stefan Mattson. Här fanns inte rabatter i vanlig mening utan ytor täckta med växtlighet. Utmärkande var höga perenner och prydnadsgräs som behåller sin skönhet om vintern.

Mälarfrukt till Konsum

På Grönsöö säteri ledde Jakob von Ehrenheim en intressant visning. Vi imponerades av det ansvar och den konsekvens varmed familjen bevarar arvet från fordom och samtidigt öppnar egendomen för den moderna turismen. Helt visst till priset av en kolossal arbetsbörda: i början av seklet arbetade ca 90 personer på gårdens 720 hektar – idag finns 2,5 anställda.

På Grönsöö finns också Sveriges äldsta kommersiella fruktodling, fick vi höra. Mest säljer man äpplen och plommon till Gröna Konsum.

Gunilla Schildt och Elisabeth Claesson ansvarade för den uppskattade utflykten.

På Grönsöö finns en lind från 1623, ömt bevarad.
Ovanför trädet: tvärsektion genom gårdsplanen mot slottet.

Grönsöös berömda lusthus, invändigt klätt med snäckskal.

LUSTGÅRDEN

ges ut årligen av Föreningen för Dendrologi och Parkvård.
Skriften vänder sig till en kvalificerad och engagerad krets
av personer med intresse för träd och parker.
De flesta av författarna är botanister
eller landskapsarkitekter av facket.

Klibbal, *Alnus glutinosa*
Illustration från J.W. Palmstruchs flora (1802–1809).
"Löfven äro nästan runda, något trubbiga emot ändan och i kanten naggade. Blomhängens stjelkar äro greniga."
I Palmstruchs flora kallas alen *Betula alnus*.

Reviderad - Apn